جس کتاب پر پنجاب یونیورسٹی کی مہر ثبت نہ ہو۔ اُس کی خریداری جائز نہیں

پنجاب یونیورسٹی لاہور

انٹرمیڈیٹ کورس فارسی

یعنی

فارسی زبان کا نصاب

اُمیدواران امتحانِ انٹرمیڈیٹ کے لئے

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے مقرر فرمایا

اور

صاحب رجسٹرار بہادر کے حکم سے

سنہ ۱۹۲۵ء

مفید عام پریس لاہور میں باہتمام لالہ موتی رام مینیجر طبع شد

انٹرمیڈیٹ کورس فارسی پنجاب یونیورسٹی

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے امتحان انٹرمیڈیٹ زمرۂ آرٹس کے لئے مقرر فرمایا ہے۔ اور یہی کورس زمرۂ علوم مشرقی کے امیدواران امتحان منشی کی تعلیم کے لئے بھی مقرر کیا گیا ہے۔

اس میں مندرجۂ ذیل کتب سے انتخاب کیا گیا ہے۔

نظم

۱۔ حدیقۃ الحقیقۃ

۲۔ شاہ نامہ۔

۳۔ سکندر نامہ۔

۴۔ کلیات صائب۔

نثر

۱۔ انوار سہیلی

۲۔ سرگذشت حاجی بابا

اس انتخاب کے علاوہ ہر دو امتحانات مندرجۂ بالا کے فارسی زبان کے نصاب میں جو کتابیں داخل ہیں ان کا نوٹس علیحدہ دیا گیا ہے۔

فہرست مضامین

حصّۂ نظم

انٹرمیڈیٹ کورس

انتخاب از

حدیقۃ الحقیقۃ حکیم سنائیؒ

اے دروں پرورِ بروں آرائے — وے خرد بخش بے خرد بخشائے

خالق و رازقِ زمین و زمان — حافظ و ناصرِ مکین و مکاں

ہمہ از صنعِ تو مکان و مکین — ہمہ در امرِ تو زمان و زمیں

آتش و باد و آب و خاکِ سکوں — ہمہ در امرِ قدرتت بے چوں

عرش تا فرش جزوِ مبدعِ تست — عقل با روح پیکِ مسرعِ تست

در دہاں ہر زباں کہ گردانست — از ثنائے تو اندرو جانست

نامہائے بزرگ و محترمت — رہبرِ جود و نعمت و کرمت

ہر یک افزوں ز عرش و فرش و ملک — زاں ہزار و یکیست و صد کم یک

ہر یکے زاں بجائے منسوب — لیک نامحرماں ازو محجوب

یارب از فضل و رحمت ایں دل و جاں — محرمِ دیدِ نامِ خود گرداں

کفر و دیں ہر دو در رہت پویاں — وحدہٗ لاشریک لہ گویاں

صانع و مکرم و توانا اوست — واحد و کامراں نہ چوں ما اوست

حی و قیوم و عالم و قادر — رازقِ خلق و قاہر و غافر

فاعلِ جنبش ست و تسکین ست — وحدہٗ لاشریک لہ این است

ہر چہ راہست گفتی از بُن و بار — گفتی او را شریک ہش مے دار

عجزِ ما حجتِ تمامیٔ اوست — قدرتش نائبِ اسامیٔ اوست

لا و ہو ہر دو زاں سرای بہی — باز گشتند جیب و کیسہ تہی

برتر از وہم و عقل و حس و قیاس — چیست جُز خاطرِ خدای شناس

ہر کجا عارفیست در ہمہ فرش — ہست چوں فرش زیرِ نعلش عرش

ہرزہ بیند روانِ بینندہ — آفریں جُز بر آفرینندہ

آنکہ داند ز خاک تن کردن — باد را دفترِ سخن کردن

واہبِ عقل و ملہمِ الباب — منشیٔ نفس و مبدعِ اسباب

ہمہ از صنع اوست کون و فساد — خلق را جملہ مبدء است و معاد

ہمہ از او و بازگشت بدو — خیر و شر جملہ سرگذشت بدو

اختیار آفرینِ نیک و بد اوست — باعثِ نفس و مبدعِ خرد اوست

او ز ناچیز چیز کرد ترا — خوار بودی عزیز کرد ترا

ہیچ دل را بکُنہِ او رہ نیست — عقل و جاں از کمالش آگہ نیست

دلِ عقل از جلالِ او خیرہ — عقل و جاں با کمالِ او تیرہ

عقلِ اوّل نتیجہ از صفتش — راہ دادہ ورا بمعرفتش

سست جولان عزّ ذاتش وهم — تنگ میدان زکُنهِ وصفش فهم

عقل را پر بسوخت آتشِ او — از پئے رشک کرد مفرشِ او

نفس در موکبش کمر دوزیست — عقل در مکتبش نو آموزیست

چیست عقل اندریں سپنج سرائے — جز مزوّر نویسِ خطِ خدائے

چند ازیں عقلِ ترّہات انگیز — چند ازیں چرخ و طبعِ رنگ آمیز

عقل را خود بخود چو راه نمود — پس بشائستگی ورا بستود

کاوّلِ آفریده ها عقل است — برتر از برگزیده ها عقل است

عقلِ کل یک سخن ز دفترِ او — نفسِ کل یک پیاده بر درِ او

عشق را داده هم بعشق کمال — عقل را کرده هم بعقل عقال

عقل مانند ماست سرگرداں — در رهِ کُنهِ او چو ما حیراں

عقلِ عقلست و جانِ جانست او — آنچه زاں برتر است آنست او

بتقاضائے عقل و نفس و حواس — کے تواں بود کردگار شناس

گر نه ایزد ورا نمودے راه — از خدائی کجا شدے آگاه

فی المعرفة

بخودش کس شناخت نتوانست — ذاتِ او هم بدو تواں دانست

عقل حقش بتوخت نیک شناخت — عجز در راه او شتافت شناخت

گرمش گفت مرمرا بشناس — ورنه که شناسدے بعقل و حواس

بدلیلی حواس کے شاید — گوز بر پشت قبه کے باید

عقل رہبر ولیک تا درِ او	فضلِ او مر ترا برد برِ او
بدلیلِ عقل رہ نبری	خیرہ چوں دیگراں مکن تو خری
فضلِ او در طریق رہبرِ ماست	صنعِ او سوے او دلیل وگواست
اے شدہ از نہادِ خود عاجز	کے شناسی خداے را ہرگز
چوں تو در علمِ خود زبوں باشی	عارفِ کردگار چوں باشی
چوں ندانی سرِ شناختنش	چوں توہم کنی بساختنش
ہست در وصفِ او بوقتِ دلیل	نطق تشبیہ و خامشی تعطیل
غایتِ عقل در رہش حیرت	مایۂ خلق سوے او غیرت
وہمہا قاصر است از وصافش	فہمہا ہرزہ میزند لافش
انبیا زیں حدیث ہا حیراں	اولیا زیں صفات سرگرداں
عقل و جاں را مراد و مالک اوست	منتہاے مرید و سالک اوست
عقل تا رہنمائے ہستئ اوست	ہستہا زیرِ پائے ہستئ اوست
فعلِ او خارج از درون و بروں	ذاتِ او برتر از چگونہ وچوں
ذاتِ او را نبردہ رہ ادراک	عقل را جان و دل درین رہ چاک
عقل بے کحلِ آشنائیِ او	بیخبر بودہ از خدائیِ او
چہ کنی وہم را بجنبش حث	کے بود با قدم حدیثِ حدث
نیست از راہِ عقل و وہم وحواس	ہیچ جنبندۂ خداے شناس
عزِّ وصفش کہ روے بنماید	عقل را جان و عقل بر باید
عقل را خود کسے نہد تمکیں	در مقامے کہ جبرئیل امیں

کم ز گنجشکے آید از ہیبت
جبرئیلے بداں ہمہ صولت

عقل کانجا رسید سر بنہاد
مرغ کانجا رسید پر بنہاد

جز بحسِ رکیک و نفسِ خبیث
نکند در قدم حدیثِ حدیث

در رہِ قہر و عزتِ صفتش
کُنہِ تو بس بود بمعرفتش

فی التوحید

احدست و شمار ازو معزول
صمدست و نیاز ازو مخذول

آں احد نے کہ عقل داند و فہم
واں صمد نے کہ حس شناسد و وہم

نہ فراواں نہ اند کے باشد
یکے اندر یکے یکے باشد

در دوئی جز بد و سقط نبود
ہرگز اندر یکے غلط نبود

تا ترا در دروں شمار و شکیست
چہ یکے خواں چہ دو کہ ہر دو یکیست

تو چراگاہِ دیو داں بیقیں
چہ و چند و چرا و چوں راہیں

نہ بزرگیش ہست از افزونی
ذاتِ او برز چندی و چونی

نیست از بہرِ طالبِ عاجز
ہل و من گفتن اندرو جائز

کس نگفتہ صفاتِ مبدعِ ہو
چند و چون و چرا و چہ کے و کو

ید او قدرتست و وجہ بقاش
آمدن حکمش و نزولِ عطاش

قدمینش جلالِ قہر و خطر
اصبعینش نفاذِ حکم و قدر

ہستہا تحتِ قدرتِ او بند
ہمہ با او و او ہمے جویند

جنبشِ نور سوے نور بود
نور کے ز آفتاب دُور بود

باوجودش ازل پریر آمد | بچہ آمد ولیک دیر آمد
در ازل بستہ کے بود عملش | یک غلام ست خانہ زاد ازلش
از ابد دور دار وہم و گماں | کہ ابد از ازل گرفت نشاں
کے مکاں باشدش ز بیش و ز کم | کہ مکاں خود مکاں ندارد ہم
با مکاں آفریں مکاں چہ کند | آسماں گر خود آسماں چہ کند
نہ مکاں پے برد و یدو نہ زماں | نہ بیاں زو خبر دہد نہ عیاں
نہ بارکاں ثبات اوقاتش | نہ مکاں جائے ہستئ ذاتش
اے کہ در بندِ صورت و نقشی | بستۂ استویٰ علے العرشی
شرع مقلوب را مکاں گوی | عرش مقلوب را کجا جوی
صورت از محدثات خالی نیست | در خورِ عزِّ لایزالی نیست
زانکہ نقاش بود و نقش نبود | استویٰ بود و عرش و فرش نبود
استویٰ از میانِ جاں میخواں | ذات او بستۂ جہات مداں
کاستویٰ آیتے ز قرآنست | گفتنِ لامکاں ز ایمانست
عرش چوں حلقہ از برونِ درست | از صفاتِ خدائے بیخبرست
در صحیفہ کلام مسطوراست | نقش و آواز و شکل ازو دورست
نزّل اللہ ہست در اخبار | آمد و شد تو اعتقاد مدار
رقمِ عرش بہرِ تشریف ست | نسبتِ کعبہ بہرِ تعریف ست
لامکاں گو کہ حاصلِ دین ست | سر بجنباں کہ جائے تحسین ست
دشمنئے حسین ازاں جست ست | کہ علی لفظِ لامکاں گفت ست

خلق را زیں صفت جہانے ساخت — تا ز مہرِ تو آشیانے ساخت
آسماں دی نبود امروز ست — باز فردا نباشد او نوز ست
در نور دوز پیشِ سترِ دخاں — یوم نطوی السمآءُ را برخواں
عارفاں چوں دم از قدیم زنند — ہاؤ ہو را میاں دو نیم زنند

فی القدم

دہر نے قالبِ قدیمئ او — طبع نے باعثِ کریمئ او
نشود دہر و طبع بے توشش — ہمچو جاں از نہاد بے طوشش
این و آں ہر دو ناقص و ابتر — آن و ایں ہر دو ابلہ و بے پر
مادۂ او ز کہنہ و نو نیست — اوست کز ہستہا جز او نیست
بنہایت نہ ملکِ او معروف — ببدایت نہ ذاتِ او موصوف
فعل و دانش بروں ز آلت و سوست — بسکہ ہوئیتش بر از کن و ہوست
جمع کرد از پئے تو پیش از تو — آنچہ اسبابِ تست بیش از تو
زیرِ گردوں ز امر و صنعِ خدائے — ساختہ چار طبع بر یک جائے
جمع ایشاں دلیلِ قدرت اوست — قدرتش نقش بندِ حکمتِ اوست
از درونت نگاشت صنعِ الٰہ — نہ ز زرد و سپید و سرخ و سیاہ
وز برونت نگاشتہ افلاک — ارچہ از باد و آب و آتش و خاک
نگذارد فلک بتو جاوید — رنگِ زرد و سیاہ و سرخ و سپید
دادۂ خود سپہر بستاند — نقش اللہ جاوداں ماند

آنکه بے رنگ زد ترا نیرنگ   باز نستاند از تو ہرگز رنگ
آوریدت ز صنع در تکلیف   کرد فضلش ترا بخود تعریف
گفت گنجے بُدم نہانی من   خُلِقَ الخَلْقُ تا بدانی من
کرده از کاف و نون بدرِّ ثمیں   دیده را یک دہاں پُر از یٰسین
کیسهٔ را مدوز و پرده مدر   کاسهٔ را ملیس و عشوه مخر
ہمه اضداد لیک ز امرِ آله   ہمه با یکدگر شده ہمراه
ہمه را تا ابد بامرِ قدم   زده بیرنگ در سراے عدم
چار گوہر بسعیِ ہفت اختر   شده بیرنگ را گزارشگر
نیست گوئی جہانِ زشت و نکو   جز از و و بدو و بلکه خود او
ہمه ز و یافته نگار و صور   ہم ہیولانی اصل و ہم پیکر
عنصر و مادهٔ ہیولانی   طبع و الوانِ چار ارکانی
ہمه را غایت و تناہی داں   نردباں پایهٔ الٰہی داں

فی الصفاء و الاخلاص

پس چو مطلوب نبود اندر جاے   سوئے او کے بود سفرت از پاے
سوے حق شاہراه نفس و نفس   آئینه دل ز دودن آمد و بس
آئینه دل ز زنگِ کفر و نفاق   نشود روشن از خلاف و شقاق
صیقل آئینه یقینِ شماست   چیست محضِ صفاے دینِ شماست
پیشِ آں کش بدل شکے نبود   صورت و آینه یکے نبود

گرچه در آینه بشکل بوی   آنکه در آینه بود نه توی
دگری تو چو آینه دگرست   آینه از صورتِ تو بیخبرست
آینه و صورت از سفر دورست   کان پذیرائے صورت از نورست
نورِ خود ز آفتاب نبریدست   عیب در آینه ست و در دیدست
هر که اندر حجابِ جاویدست   مثلِ او چو بوم و خورشیدست
گر ز خورشید بوم بے نیروست   از پئے ضعفِ خود نه از پئے اوست
نورِ خورشید در جهان فاش ست   آفت از ضعفِ چشمِ خفاش ست
تو نه بینی جز از خیال و حواس   چون نه خط و سطح و نقطه شناس
تو درین راهِ معرفت غلطی   سال و مه مانده در حدیثِ بطی
گوید آنکس درین مقام فضول   که تجلّی نداند او ز حلول
گرت باید که بر دهد دیدار   آینه کژ مدار و روشن دار
کآفتابے که نیست نور دریغ   آبگینت نماید اندر میغ
یوسفے از فرشته نیکوتر   دیو روئے نماید از خنجر
حق ز باطل معاینه نکند   خنجرت کارِ آینه نکند
صورتِ خود در آینه دلِ خویش   به توان دید از آن که در گِلِ خویش
بگسل از سلسله که پیوستی   که ز گِل دور چون شدی رستی
زانکه گِل مظلمست و دل روشن   گِلِ تو گلخن ست و دل گلشن
هرچه از وے دلت مصفّاتر   زو تجلّی ترا مهیّاتر
چون ز امّت فزونش بود اخلاص   گشت بوبکر رض در تجلّی خاص

فی جماعة العمیان واحوال الفیل

بود شهرے بزرگ در حدِ غور — واندراں شهر مردماں همه کور
بادشاہے براں مکاں بگذشت — لشکر آورد و خیمه زد بر دشت
داشت پیلے بزرگ با ہیبت — از پئے جاہ و حشمت و صولت
مردماں را ز بهر دیدنِ پیل — آرزو خاست ز آنچناں تهویل
چند کور از میانِ آں کوراں — برِ پیل آمدن ازاں عوراں
تا بدانند شکل و صورتِ پیل — ہر یکے پا زناں در آں تعجیل
آمدند و بدست بپسودند — زانکه از چشم بے بصر بودند
ہر یکے را بلمسِ ہر عضوے — اطلاع اوفتاد بر جزوے
ہر یکے صورتِ محالے بست — دل و جاں درپئے خیالے بست
چوں برِ اہلِ شهر باز شدند — برِ شاں دیگراں فراز شدند
آرزو کرد ہر یکے ز ایشاں — آنچناں گمرہان و بدکیشاں
ہیئت و شکلِ پیل پرسیدند — وآنچه گفتند جمله بشنیدند
آنکه دستش بسوئے گوش رسید — دیگرے حالِ پیل ازو پرسید
گفت شکلیست سهمناک و عظیم — پہن و صعب و فراخ ہمچو گلیم
وانکه دستش رسید زی خرطوم — گفت گشتست مرمرا معلوم
راست چوں ناوداں میانه تہی ست — سهمناکست و مایۂ تہیست
وانکه را بُد ز پیل ملموسش — دست و پائے سطبر پرپوش

گفت شکلش چنانچه مضبوط است / راست همچوں عمود مخروط است
هر یکے دیده جزوے از اجزا / همگناں را نظر فتاده خطا
هیچ دل راز کلّی آگه نے / علم با هیچ کور همره نے
جملگی را خیالهاے محال / کرده مانند غنغره بجوال
از خدائی خلائق آگه نیست / عقلا را دریں سخن ره نیست

فی التمثیل

آں یکے رجل گفته دیگر ید / بیهده گفتها برده ز حد
واں دگر اصبعین و نقل و نزول / گفته و آمده براهِ علول
واں دگر استوا و عرش و سریر / کرده در علمِ خویشتن تقدیر
واں بگفت از خری قعد و جلس / بسته بر گردن از خیال جرس
وجه گفته یکے دگر قدمین / کس نگفته ورا که مطلب این
زیں همه گفت قال و قیل آمد / حالِ کوراں و حالِ پیل آمد
جلّ ذکره منزّه از چه و چوں / انبیا را شده جگر ها خوں
عقل را زیں حدیث پے کردند / علما را علوم طے کردند
همه بر عجز خود شدند مُقِر / واے آں کو بجهل گشت مُصِر
متشابه بخواں در و ماویز / وز خیالاتِ بیهده بگریز
آنچه نصّ ست جمله امنّا / و آنچه اخبار جمله سلّمنا

فی صحاب الغفلة

رادمردے زغافلے پرسید — چون ورا سخت جلف وغافل دید
گفت هرگز تو زعفران دیدی — یا جز از نام اتیچ بشنیدی
گفت باماست خورده ام بسیار — صد ره وبیشتر نه خود یک بار
تا ورا گفت رادمردِ حکیم — اینت بیچاره اینت قلبِ سلیم
تو بصل نیز هم نمے دانی — بیهده ریش چند جنبانی
آنکه او نفسِ خویش نشناسد — نفس دیگر کسے چه پرماسد
وانکه او دست وپاے را داند — او چگونه خداے را داند
انبیا عاجز اند ازیں معنےٰ — تو چرا هرزه مے کنی دعوےٰ
چون نمودی بدین سخن برهان — پس بدانی مجردِ ایمان
وزنه او از کجا وتو ز کجا — خامشی به ترا تو ژاژ مخا
علما جمله هرزه مے لافند — وین نه بر پاے هرکسے بافند

انتخاب از

شاہ نامۂ فردوسی طوسیؒ

بنامِ خداوندِ جان و خرد — کزیں برتر اندیشہ برنگذرد

خداوندِ نام و خداوندِ جاے — خداوندِ روزی دہ و رہنماے

خداوندِ گیہان و گردان سپہر — فروزندۂ ماہ و ناہید و مہر

زنام و نشان و گماں برتر است — نگارندۂ برشدہ گوہر است

بہ بینندگاں آفرینندہ را — نہ بینی مرنجاں دو بینندہ را

نیابد بدو نیز اندیشہ راہ — کہ او برتر از نام و از جائگاہ

سخن ہرچہ زیں گوہراں بگذرد — نیابد بدو راہ جان و خرد

خرد را و جاں را ہمے سنجد او — در اندیشۂ سختہ کے گنجد او

ستودن نداند کس او را چو ہست — میاں بندگی را ببایدت بست

خرد گر سخن برگزیند ہمے — ہماں را گزیند کہ بیند ہمے

بدیں آلتِ رائے و جان و رواں — ستود آفرینندہ را کے تواں

بہستیش باید کہ خستو شوی — زگفتارِ بیکار یکسو شوی

پرستندہ باشی و جویندہ راہ — بفرمانہا ژرف کردن نگاہ

توانا بود ہر کہ دانا بود — ز دانش دلِ پیر برنا بود

ازیں پردہ برتر سخن گاہ نیست | بہستیش اندیشہ را راہ نیست

در ستائش پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم و یارانش رضی اللہ عنہم

اگر دل نخواہی کہ باشد نژند | نخواہی کہ دائم بوی مستمند
چہ خواہی کہ یابی ز ہر بد رہا | سر اندر نیاری بدام بلا
بوی در دو گیتی ز بد رستگار | نکو نام باشی بر کردگار
بگفتار پیغمبرت راہ جوے | دل از تیرگیہا بدیں آب شوے
ترا دین و دانش رہاند درست | رہ رستگاری ببایدت جست
چہ گفت آں خداوند تنزیل وحی | خداوند امر و خداوند نہی
کہ خورشید بعد از رسولاں مہ | نتابید برکس ز بوبکرؓ بہ
عمرؓ کرد اسلام را آشکار | بیاراست گیتی چو باغ بہار
پس از ہر دواں بود عثمانؓ گزیں | خداوند شرم و خداوند دیں
چہارم علیؓ بود جفت بتولؓ | کہ اورا بخوبی ستاید رسولؐ
کہ من شہر علمم علیّم در است | درست ایں سخن قول پیغمبر است
گواہی دہم کیں سخن راز اوست | تو گوئی دو گوشم بر آواز اوست
بداں باش کو گفت زاں برمگرد | چو گفتار و رایت نیارد بدرد
علیؓ را چنیں گفت و دیگر ہمیں | کز ایشاں قوی شد بہر گونہ دیں
نبی آفتاب و صحاباں چو ماہ | بہم نسبتی یکدگر راست راہ
حکیم ایں جہاں را چو دریا نہاد | برانگیختہ موج از و تند باد

چو هفتاد کشتی برو ساخته	همه بادبانها برافراخته
یکے پهن کشتی بسانِ عروس	بیاراسته هم چو چشمِ خروس
محمدؐ بدو اندروں با علیؓ	هماں اهلِ بیتِ نبی و وصی
خردمند کز دُور دریا بدید	کرانه نه پیدا و بُن ناپدید
بدانست کو موج خواهد زدن	کس از غرق بیروں نخواهد شدن
بدل گفت اگر با نبی و وصی	شوم غرقه دارم دو یارِ وفی
همانا که باشد مرا دستگیر	خداوندِ تاج ولوا و سریر
خداوند جوے مے و انگبیں	هماں چشمهٔ شیر و ماے معیں
اگر چشم داری بدیگر سراے	بنزدِ نبی و وصی گیر جاے
گرت زیں بد آید گناهِ من است	چنیں است آئین و راهِ من است
دلت گر براهِ خطا مائل است	ترا دشمن اندر جهاں خود دل است
نباشد جُز از بے پدر دشمنش	که یزداں بآتش بسوزد تنش
مگر تا نداری ببازی جهاں	نه برگردی از نیک پے همرهاں
هماں نیکیت باید آغاز کرد	چو با نیکناماں بوی در نبرد
نکوئی بهر جا چو آید بکار	نکوئی گزیں وز بدی شرم دار
ازیں در سخن چند رانم همے	همانا کرانش ندانم همے

گفتار اندر فراهم آوردنِ شاهنامه

سخن هر چه گویم همه گفته اند	برِ باغِ دانش همه رفته اند

اگر بر درخت برومند جاے ・ نیابم کہ از بر شدن نیست راے

کسے کو شود زیرِ نخلِ بلند ・ ہماں سایہ زو باز دارد گزند

توانم مگر پایگہ ساختن ・ بر شاخِ آں سروِ سایہ فگن

کزیں نامور نامۂ شہریار ・ بگیتی بمانم یکے یادگار

تو ایں را دروغ و فسانہ مداں ・ بہ یکساں روِش در زمانہ مداں

درو ہرچہ اندر خورد با خرد ・ دگر بر رہِ رمز و معنی برد

یکے نامہ بود از گہِ باستاں ・ فراواں بدو اندروں داستاں

پراگندہ در دست ہر موبدے ・ ازو بہرۂ نزد ہر بخردے

یکے پہلواں بود دہقاں نژاد ・ دلیر و بزرگ و خردمند و راد

پژوہندۂ روزگارِ نخست ・ گزشتہ سخنہا ہمہ باز جست

زہر کشورے موبدے سالخورد ・ بیاورد و ایں نامہ را گرد کرد

بپرسید شاں از نژادِ کیاں ・ وزاں نامداران فرخ گواں

کہ گیتی بہ آغاز چوں داشتند ・ کہ ایدوں بما خوار بگزاشتند

چگونہ سر آمد بہ نیک اختری ・ برایشاں ہمہ روز کند آوری

بگفتند پیشش یکایک مہاں ・ سخنہاے شاہان و گشتِ جہاں

چو بشنید از ایشاں سپہبد سخن ・ یکے نامور نامہ افگند بن

چناں یادگارے شد اندر جہاں ・ بر و آفرید از کہان و مہاں

گفتار در سرگزشت دقیقی شاعر

چو از دفتر این داستانها بسے
ہمے خواند خوانندہ بر ہر کسے

جہان دل نہادہ بدین داستان
ہمہ بخردان و ہمان راستان

جوانے بیامد کشادہ زبان
سخنگوے و خوش طبع و روشن روان

بہ نظم آرم این نامہ را گفت من
ازو شادمان شد دلِ انجمن

جوانیش را خوے بد یار بود
ابا بد ہمیشہ بہ پیکار بود

بر و تاختن کرد ناگاہ مرگ
نہادش بسر بر یکے تیرہ ترگ

بدان خوے بد جانِ شیرین بداد
نبود از جہان دلش یک روز شاد

یکایک ازو بخت برگشتہ شد
بدستِ یکے بندہ بر کشتہ شد

ز گشتاسپ و ارجاسپ بیتے ہزار
بگفت و سر آمد برو روزگار

برفت او و این نامہ ناگفتہ ماند
چنان بختِ بیدارِ او خفتہ ماند

بکن عفو یارب گناہِ ورا
بیفزاے در حشر جاہ ورا

گفتار اندر بنیاد نہادنِ کتاب و اندر زدوست دریں باب

دل روشنِ من چو برگشت ازوے
سوے تختِ شاہِ جہان کرد روے

کہ این نامہ را دست پیش آورم
ز دفتر بگفتار خویش آورم

بپرسیدم از ہر کسے بے شمار
بترسیدم از گردشِ روزگار

مگر خود درنگم نباشد بسے	بباید سپُردن بدیگر کسے
ودیگر کہ گنجم وفادار نیست	ہماں رنج را کس خریدار نیست
زمانہ سرائے پُر از جنگ بود	بجویندگاں بر جہاں تنگ بود
برینگونہ یک چند بگزاشتم	سخن را نہفتہ ہمے داشتم
ندیدم کسے کش سزاوار بود	بگفتارِ ایں مر مرا یار بود
زنیکو سخن بہ چہ اندر جہاں	بنزدِ سخن سنج فرخ مہاں
اگر نبودے سخن از خدائے	نبی کے بُدے نزدِ ما رہنمائے
بشہرم یکے مہرباں دوست بود	تو گفتی کہ با من بیک پوست بود
مرا گفت خوب آمد ایں رائے تو	بہ نیکی خرامد مگر پائے تو
نوشتہ یکے دفترِ پہلوی	بہ پیش تو آرم مگر نغنوی
کشادہ زبان وجوانیت ہست	سخن گفتنِ پہلوانیت ہست
شو ایں نامۂ خسرواں باز گو	بدیں جوے نزدِ مہاں آبرو
چو آورد ایں نامہ نزدیکِ من	برافروخت ایں جانِ تاریک من

اندر ستائش ابو منصور بن محمدؒ

بدیں نامہ چوں دست کردم دراز	یکے مہترے بود گردن فراز
جواں بود از گوہرِ پہلواں	خردمند بیدار روشن رواں
خداوندِ رائے وخداوندِ شرم	سخن گفتن خوب وآوائے نرم
مرا گفت کز من چہ آید ہمے	کہ جانت سخن برگراید ہمے

بچیزے کہ باشد مرا دسترس   بکوشم نیازت نیارم بکس
ہمیداشتم چوں یکے تازہ سیب   کہ از باد ناید بمن بر نہیب
بکیواں رسیدم زخاکِ نژند   ازاں نیک دل نامدار ارجمند
بچشمش ہماں خاک و ہم سیم و زر   کریمی بدو یافتہ زیب و فر
سراسر جہاں پیش او خوار بود   جوانمرد بود و وفادار بود
چو آں نامور گم شد از انجمن   چو از باد سروِ سہی از چمن
دریغ آں کمربند و آں گردگاہ   دریغ آں کئی برز و بالائے شاہ
نہ زو زندہ بینم نہ مردہ نشاں   بدستِ نہنگانِ مردم کشاں
گرفتار دل زو شدہ نا اُمید   رواں لرز لرزاں بکردارِ بید
ستم باد بر جانِ آں ماہ و سال   کجا بر تنِ شاہ شد بدسگال
یکے پندِ آں شاہ یاد آورم   ز کژی رواں سوئے داد آورم
مرا گفت کایں نامۂ شہریار   اگر گفتہ آید بشاہاں سپار
دلِ من بگفتارِ او رام شد   روانم بدیں شاد و پدرام شد
چو جانِ رہی پندِ او کرد یاد   دلم گشت از پندِ آں راد شاد
بدیں نامہ من دست کردم دراز   بنامِ شہنشاہِ گردن فراز

در ستائشِ سُلطان محمُود

جہاں آفریں تا جہاں آفرید   چنو شہریارے نیامد پدید
خداوندِ تاج و خداوندِ تخت   جہاندار پیروز بیدار بخت

چو خورشید هرگاه بنمود تاج — زمین شد بکردارِ تابنده عاج
چه گوئی که خورشیدِ تابان بود — کزو در جهاں روشنائی فزود
ابوالقاسم آں شاهِ پیروز بخت — نهاد از برِ تاجِ خورشید تخت
ز خاور بیاراست تا باختر — پدید آمد از فرِّ او کانِ زر
مرا اخترِ خفته بیدار گشت — بمغز اندر اندیشه بسیار گشت
چو دانستم آمد زمانِ سخن — کنوں نو شود روزگارِ کهن
بر اندیشهٔ شهریارِ زمیں — بخفتم شبے دل پر از آفریں
دلِ من چو نور اندراں تیره شب — بخفته کشاده دل و بسته لب
چناں دید روشن روانم بخواب — که رخشنده شمعے بر آمد ز آب
همه روے گیتی شبِ لاجورد — ازاں شمع گشتے چو یاقوتِ زرد
در و دشت بر سانِ دیبا شدے — یکے تختِ پیروزه پیدا شدے
نشسته برو شهریارے چو ماه — یکے تاج بر سر بجائے کُلاه
رده برکشیده سپه از دو میل — بدست چپش هفتصد ژنده پیل
یکے پاک دستور پیشش بپاے — به داد و به دیں شاه را رهنماے
مرا خیره گشتے سر از فرِّ شاه — وزاں ژنده پیلان و چنداں سپاه
چو آں چهرهٔ خسروی دیدمے — ازاں نامداراں بپرسیدمے
که ایں چرخ و ماه است یا تاج و گاه — ستاره است پیش اندرش یا سپاه
یکے گفت ایں شاه روم است و هند — ز قنوج تا پیشِ دریاے سند
بایران و توران ورا بنده اند — برائے و بفرمانِ او زنده اند

بیاراست روی زمین را بداد — بپرداخت ازان تاج بر سر نہاد
جہاندارِ محمود شاہِ بزرگ — بہ آبشخور آرد ہمے میش و گرگ
ز کشمیر تا پیش دریاے چین — برو شہریاران کنند آفرین
چو کودک لب از شیرِ مادر بشست — بگہوارہ محمود گوید نخست
تو نیز آفرین کن کہ گویندۂ — بدو نامِ جاوید جویندۂ
نہ پیچد کسے سر ز فرمانِ او — نیارد گذشتن ز پیمانِ او
چو بیدار گشتم بجستم ز جاے — چہ مایہ شبِ تیرہ بودم بپاے
بر آں شہریار آفرین خواندم — نبودم درم جان برافشاندم
بدل گفتم این خواب را پاسخ است — کہ آوازہ اش در جہان فرخ است
برو آفرین کو کند آفرین — بر آں بخت بیدار و تاج و نگین
ز فرش جہان شد چو باغ بہار — ہوا پُر ز ابر و زمین پُر نگار
ز ابر اندر آمد بہنگام نم — جہان شد بکردار باغِ ارم
با یران ہمہ خوبی از دادِ اوست — جہان شادمان از دلِ شادِ اوست
ببزم اندرون آسمانِ وفاست — برزم اندرون تیز دم اژدہاست
بہ تن ژندہ پیل و بجان جبرئیل — بکف ابرِ بہمن بدل رودِ نیل
سرِ بختِ بدخواہ با خشمِ او — چو دینار خوار است بر چشمِ او
نہ کند آوری گیرد از تاج و گنج — نہ دل تیرہ دارد ز رزم و ز رنج
ہر آنکس کہ دارد ز پروردگان — از آزادہ و از نیک دل بردگان
شہنشاہ را سر بسر دوستدار — بفرمان بہ بستہ کمر استوار

شده هر یکے شاہِ ہر کشورے
رواں نامِ شاں بر ہمہ منبرے

نخستین برادرش کہتر بسال
کہ در مردمی کس ندارد ہمال

درستائشِ امیر نصر برادرِ سلطان

زگیتی پرستندۂ فرِ نصر
زید شاد در سایۂ شاہ عصر

کسے کش پدر ناصر الدّین بود
پے تختِ او تاجِ پروین بود

خداوندِ مردی ورائے وہنر
بدو شادماں مہتراں سر بسر

بو یژه دلاور سپہدارِ طوس
کہ در جنگ بر شیر دارد فسوس

بہ بخشد درم ہر چہ یابد ز دہر
ہمہ آفریں جوید از دہر بہر

بہ یزداں بود خلق را رہنمائے
سرِ شاہ خواہد کہ ماند بجائے

جہاں بے سر و تاجِ خسرو مباد
ہمیشہ بماناد جاوید شاد

ہمیشہ تن آباد با تاج و تخت
ز درد و غم آزاد و پیروز بخت

کنوں باز گردم بآغازِ کار
سوئے نامۂ نامورِ شہریار

بر تخت نشستنِ کیومرث اوّل ملوکِ عجم و رشک بردنِ دیو اہرمن براو

سخنگوئے دہقاں چہ گوید نخست
کہ نامِ بزرگی بہ گیتی کہ جست

کہ بود آنکہ دیہیم بر سر نہاد
ندارد کس آں روزگاراں بیاد

مگر کز پدر یاد دارد پسر
بگوید ترا یک بیک از پدر

که نام بزرگی که آورد پیش
کرا بود زان برتران پایه بیش

پژوهندهٔ نامهٔ باستان
که از پهلوانان زند داستان

چنین گفت کائینِ تخت و کلاه
کیومرث آورد کو بود شاه

چو آمد به بُرجِ حمل آفتاب
جهان گشت با فرّ و آئین و آب

بتابید ز آنسان ز برجِ بره
که گیتی جوان گشت زو یکسره

کیومرث شد بر جهان کدخدای
نخستین بکوه اندرون ساخت جای

سرِ تخت و بختش بر آمد زکوه
پلنگینه پوشیده خود با گروه

ازو اندر آمد همی پرورش
که پوشیدنی نو بُد و نو خورش

بگیتی درون سال سی شاه بود
بخوبی چو خورشید برگاه بود

همی تافت از تختِ شاهنشهی
چو ماهِ دو هفته ز سروِ سهی

دد و دام و هر جانور کش بدید
زگیتی بنزدیکِ او آرمید

دوتا میشدندی بر تختِ اوی
ازان فرّه و برشده بختِ اوی

برسمِ نماز آمدندیش پیش
ازان جایگه برگرفتند کیش

پسر بُد مر او را یکے خوبروے
هنرمند همچون پدر نامجوے

سیامک بُدش نام و فرخنده بود
کیومرث را دل بدو زنده بود

زگیتی بدیدار او شاد بود
که بس بارور شاخ بنیاد بود

بجانش پر از مهر گریان بُدے
ز بیمِ جدائیش بریان بُدے

چنین است آئین و رسم جهان
پدر را بفرزند باشد توان

برآمد برین کار یک روزگار
فروزنده شد دولتِ شهریار

بگیتی نبودش کسے دشمنا
جز اندر نہان ریمن آہرمنا

برشک اندر آہرمن بدسگال
ہمے رائے زد تا بیاگند یال

یکے بچہ بودش چو گرگِ سترگ
دلاور شدہ با سپاہِ بزرگ

سپہ کرد و نزدیکِ او راہ جست
ہمے تخت و دیہیم کے شاہ جست

جہان شد برآں دیو بچہ سیاہ
ز بختِ سیامک ہم از بختِ شاہ

ہمے گفت با ہر کسے رازِ خویش
جہان کرد یکسر پُر آوازِ خویش

کیومرث ازیں خود کے آگاہ بود
کہ تختِ مہی را جز او شاہ بود

یکایک بیامد خجستہ سروش
بسانِ ہزبرے پلنگینہ پوش

بگفتش براز ایں سخن دربدر
کہ دشمن چہ سازد ہمے با پسر

رفتنِ سیامک بجنگِ دیو و کشتہ شدنِ او

سخن چوں بگوشِ سیامک رسید
ز کردارِ بدخواہِ دیوِ پلید

دلِ شاہ بچہ برآمد بجوش
سپاہ انجمن کرد و بکشاد گوش

بپوشید تن را بچرمِ پلنگ
کہ جوشن نہ بُد آنگہ آئینِ جنگ

پذیرا شدہ دیو را جنگجوے
سپہ را چو روے اندر آمد بروے

سیامک بیامد برہنہ تنا
برآویخت با پورِ آہرمنا

بزد چنگِ واژونہ دیوِ سیاہ
دوتا اندر آورد بالاے شاہ

فگند آں تنِ شاہزادہ بخاک
بچنگال کردش کمرگاہ چاک

سیامک برائے خود و دستِ دیو
تبہ گشت و ماند انجمن بے خدیو

چو آگه شد از مرگِ فرزند شاه
ز تیمار گیتی برو شد سیاه

فرود آمد از تخت ویله کناں
زناں بر سر و دست و بازو کناں

دو رخساره پُر خون و دل سوگوار
دژم کرد بر خویشتن روزگار

خروشے بر آمد ز لشکر بزار
کشیدند صف بر درِ شہریار

ہمه جامہا کرده پیروزه رنگ
دو چشماں پر از خون و رُخ باده رنگ

دد و مرغ و نخچیر گشته گروه
برفتند ویله کناں سوے کوه

برفتند با سوگواری و درد
ز درگاهِ کے شاه برخاست گرد

نشستند سالے چنیں سوگوار
پیام آمد از داورِ کردگار

درود آوریدش خجسته سروش
کزیں بیش مخروش و باز آر ہوش

سپه ساز و برکش بفرمانِ من
بر آور یکے گرد زاں انجمن

ازاں بدکنش دیو روے زمیں
بپرداز و پرداخته کن دل ز کیں

کئے نامور سر سوِ آسماں
بر آورد و بدخواست بر بدگماں

بداں برتری نام یزدانش را
بخواند و بیالود مژگانش را

وزاں پس بکینِ سیامک شتافت
شب و روز آرام و خفتن نیافت

رفتن ہوشنگ و کیومرث بجنگ دیو سیاه و کشته شدن دیو و مردن کیومرث

سیامک خجسته یکے پور داشت
که نزدِ نیا جاے دستور داشت

گرانمایه را نام ہوشنگ بود
تو گفتی ہمه ہوش و فرہنگ بود

بہ نزدِ نیا یادگار پدر
نیا پرورید ہر اورا ببر

نیائش بجائے پسر داشتے
جز او بر کسے چشم نگماشتے

چو بنہاد دل کینہ وجنگ را
بخواند آں گرانمایہ ہوشنگ را

ہمہ گفتنیہا بدو باز گفت
ہمہ رازہا بر کشاد از نہفت

کہ من لشکرے کرد خواہم ہمے
خروشے برآورد خواہم ہمے

ترا بود باید ہمے پیش رو
کہ من رفتنی ام تو سالارِ نو

پری و پلنگ انجمن کرد و شیر
ز درندگاں گرگ و ببرِ دلیر

بفرمانِ شاہ جہاں بُد ہمہ
سپاہی دد و دام و مرغ و رمہ

سپاہ دد و دام و مُرغ و پری
سپہدار با کبرِ کُند آوری

پسِ پشتِ لشکر کیومرث شاہ
نبیرہ بہ پیش اندروں با سپاہ

بیامد سیہ دیو با ترس و باک
ہمے باسماں بر پراگندہ خاک

ز ہرّاے درندگاں چنگِ دیو
شدہ سست بر خشم گیہاں خدیو

بہم بر فتادند ہر دو گروہ
شدند از دد و دام دیواں ستوہ

بیازید ہوشنگ چوں شیر چنگ
جہاں کرد بر دیو نستوہ تنگ

کشیدش سراپاے یکسر دوال
سپہبد برید آں سرِ بے ہمال

بپاے اندر افگند و بسپرد خوار
دریدہ برو چرم و برگشتہ کار

چو آمد مر آں کینہ را خواستار
سر آمد کیومرث را روزگار

برفت و جہاں مردری ماند ازوے
نگر تا کرا نزد او آبروے

جہاں سر بسر چوں فسانہ است و بس
نماند بد و نیک بر ہیچ کس

جہانِ فریبندہ را گرد کرد	رہ سود بہبود و مایہ نخورد

برتخت نشستنِ ہوشنگ و آوردنِ آہن از سنگ

جہاندار ہوشنگ بارائے داد	بجائے نیا تاج برسر نہاد
بگشت از برش چرخ سالے چہل	پر از ہوش مغز و پُر از داد دل
چو بنشست بر جایگاہِ مہی	چنیں گفت بر تخت شاہنشہی
کہ برہفت کشور منم پادشاہ	بہر جائے فیروز و فرماں روا
بفرمانِ یزدانِ پیروز گر	بداد و دہش تنگ بستہ کمر
وزاں پس جہاں یکسر آباد کرد	ہمہ روئے گیتی پر از داد کرد
نخستیں یکے گوہر آمد بچنگ	بدانش ز آہن جُدا کرد سنگ
سرمایہ کرد آہن آب گوں	کز آں سنگِ خارا کشیدش بروں
چو بشناخت آہنگری پیشہ کرد	کراز و نبر ارّہ و تیشہ کرد
چو ایں کردہ شد چارۂ آب ساخت	ز دریا بہا رودہا بر فراخت
بجوے آنگہے آب را راہ کرد	بفرِّ کئی رنج کوتاہ کرد
چو آگاہ مردم بر آں برفزود	پراگندنِ تخم و کشت و درود
بسیچید پس ہر کسے نان خویش	بورزید و بشناخت سامان خویش
ازاں پیش کایں کارہا شد بسیچ	نہ بد خوردنیہا جز از میوہ ہیچ
ہمہ کارِ مردم نبودے بہ برگ	کہ پوشیدنی شاں ہمہ بود برگ
پرستیدن ایزدی بود پیش	نیارا ہمیں بود آئین و کیش

بسنگ اندر آتش ازو شد پدید — کزو روشنی در جہاں گسترید

بنیاد نہادن جشن سدہ

یکے روز شاہِ جہاں سوے کوہ — گزر کرد با چند کس ہم گروہ

پدید آمد از دور چیزے دراز — سیہ رنگ و تیرہ تن و تیز تاز

دو چشم از برِ سر چو دو چشمہ خوں — ز دودِ دہانش جہاں تیرہ گوں

نگہ کرد ہوشنگ با ہوش و ہنگ — گرفتش یکے سنگ و شد پیش جنگ

بزورِ کیانی بیازید دست — جہاں سوز مار از جہاں جو بجست

بر آمد بسنگِ گراں سنگِ خرد — ہمان و ہمیں سنگ بشکست خرد

فروغے پدید آمد از ہر دو سنگ — دلِ سنگ گشت از فروغ آذرنگ

نشد مار کشتہ ولیکن ز راز — پدید آمد آتش ازاں سنگ باز

ہر آنکس کہ بر سنگ آہن زدے — ازو روشنائی پدید آمدے

جہاں دار پیش جہاں آفریں — نیائش ہمے کرد و خواند آفریں

کہ او را فروغے چنیں ہدیہ داد — ہمیں آتش آنگاہ قبلہ نہاد

چو مر تازیاں راست محراب سنگ — بُد آنگاہ شاں آتش خوب رنگ

بگفتا فروغے ست ایں ایزدی — پرستید باید اگر بخردی

شب آمد بر افروخت آتش چو کوہ — ہماں شاہ در گردِ او با گروہ

یکے جشن کرد آں شب و بادہ خورد — سدہ نام آں جشن فرخندہ کرد

ز ہوشنگ ماند ایں سدہ یادگار — بسے باد چوں او دگر شہریار

کزو آباد کردن جہاں شاد کرد
جہانے بہ نیکی ازو یاد کرد
بداں ایزدی فرّ و جاہِ کیاں
ز نخچیرِ گور و گوزنِ ژیاں
جُدا گانہ گاو خر و گوسپند
بورز آورید آنچہ بد سودمند
جہاندار ہوشنگ با ہوش گفت
بدارید شاں را جُدا جفت جفت
بدیشاں بورزید وزیشاں خرید
ہمی خویشتن باج را پرورید
ز پویندگاں ہر کہ مویش نکوست
بکشت و ازیشاں برآہیخت پوست
چو سنجاب و قاقم چو روباہِ نرم
چہارم سمورست کش موے گرم
بدیں گونہ از چرم پویندگاں
بپوشید بالاے گویندگاں
بہ بخشید و گسترد و خورد و سپُرد
برفت و جز از نام نیکی نہ برد
چہل سال با شادکامی و ناز
بداد و دہش بود آں سرفراز
بسے رنج بر داند راں روزگار
با فسون و اندیشۂ بے شمار
چو پیش آمدش روزگارِ بہی
ازو مُردری ماند تختِ مہی
زمانہ ندادش زمانے درنگ
شد آں شاہِ ہوشنگ با رائے و ہنگ
نہ پیوست خواہد جہاں با تو مہر
نہ نیز آشکارا نمایدت چہر

بر تخت نشستنِ طہمورث و پیدا کردنِ آئینِ رشتن و رام کردنِ جانورا

پسر بُد مر اورا یکے ہوشمند
گرانمایہ طہمورثِ دیو بند
بیامد بہ تختِ پدر بر نشست
بشاہی کمر بر میاں بر بہ بست
ہمہ موبداں را ز لشکر بخواند
بخوبی چہ مایہ سخنہا براند

چنین گفت کامروز این تخت گاہ ۔۔۔ مرا زیبد و تاج و گرز و کلاہ
جہاں از بدیہاے بشوییم براے ۔۔۔ بس آنگہ کنم درگہے گرد پاے
زہر جاے کوتہ کنم دستِ دیو ۔۔۔ کہ من بود خواہم جہاں را خدیو
ہر آں چیز کاندر جہاں سودمند ۔۔۔ کنم آشکارا گشایم ز بند
پس از پشتِ میش و برہ پشم و موے ۔۔۔ برید و برشتن نہادند روے
بکوشش ازاں کرد پوشش بجاے ۔۔۔ بگستردنی بُد ہم او رہنماے
ز پویندگاں ہر کہ بد نیک رو ۔۔۔ خورش کرد شاں سبزہ و کاہ و جو
رمندہ دواں را ہمہ بنگرید ۔۔۔ سیہ گوش و یوز از میاں برگزید
بچارہ بیاوردش از دشت و کوہ ۔۔۔ بہ بند آمدش آنکہ بد زاں گروہ
ز مرغاں ہماں آنکہ بد نیک ساز ۔۔۔ چو باز و چو شاہینِ گردن فراز
بیاورد آموختن شاں گرفت ۔۔۔ جہانے بدو ماند اندر شگفت
بفرمودشاں تا نوازند گرم ۔۔۔ نخوانند شاں جز بآوازِ نرم
چو ایں کردہ شد ماکیان و خروس ۔۔۔ کجا بر خروشد گہِ زخمِ کوس
بیاورد یکسر چناں چوں سزید ۔۔۔ نہفتہ ہمہ سودمندی گزید
چنین گفت کایں را نیایش کنید ۔۔۔ جہاں آفریں را ستائش کنید
کہ او دادماں بر دداں دستگاہ ۔۔۔ ستائش مر او را کہ بنمود راہ
مر او را یکے پاک دستور بود ۔۔۔ کہ رائش ز کردارِ بد دور بود
غنیدہ بہر جاے شیداسپ نام ۔۔۔ نزد جز بہ نیکی بہر جاے گام
ز خوردن ہمہ روز بر بستہ لب ۔۔۔ بہ پیشِ جہاندار بر پاے شب

همان بر دلِ هر کسے بوده دوست   نمازِ شب و روزه آئین اوست
سرِ مایه بُد اخترِ شاه را   وزو بند بُد جانِ بدخواه را
همه راه نیکی نمودے بشاه   همه از راستی خواستے پائگاه
چناں شاه پالوده گشت از بدی   که تابید ازو فرّهٔ ایزدی
چو دستور باشد چنیں کارداں   توشه را هنر نیز بسیار داں
برفت اهرمن را به افسوں ببست   چو بر تیز رو بارگی برنشست
زماں تا زماں زینش برساختے   همے گردِ گیتیش برتاختے

بند کردنِ طهمورث دیوان و مُردنِ او

چو دیواں بدیدند کردارِ او   کشیدند گردن زگفتارِ او
شدند انجمن دیو بسیار مر   که پردخته مانند ازو تاج و فر
چو طهمورث آگه شد از کارِ شاں   بر آشفت و بشکست بازارِ شاں
بفرِّ جهاندار بسته میاں   به گردن بر آورده گرزِ گراں
همه نرّه دیوان و افسوں گراں   برفتند جادو سپاهے گراں
دمنده سیه دیوشاں پیش رو   همی باسماں برکشیدند غو
هوا تیره فام و زمیں تیره گشت   دو دیده درو اندروں خیره گشت
جهاندار طهمورثِ با فریں   بیامد کمربستهٔ رزم و کیں
زیکسو غوِ آتش و دودِ دیو   زیکسو دلیرانِ گیهاں خدیو
یکایک بیاراست با دیو جنگ   نه بُد جنگ شاں را فراواں درنگ

از ایشان دو بہرہ بافسوں ببست — دگرشاں بگرزِ گراں کرد پست
کشیدندشاں خستہ وبستہ خوار — بجاں خواستند آنگہے زینہار
کہ مارا مکش تا یکے نو ہنر — بیاموزی از ما کت آید ببر
کئے نامور داد زنہار شاں — بداں تا کنند آشکارا نہاں
چو آزاد شاں شد سراز بندِ او — بجستند ناچار پیوندِ او
نوشتن بہ خسرو بیاموختند — دلش را بدانش برافروختند
نوشتن یکے نہ کہ نزدیکِ سی — چہ رومی چہ تازی وچہ پارسی
چہ ہندی وچینی وچہ پہلوی — نگاریدنِ آن کجا بشنوی
جہاندار سی سال ازیں پیشتر — چگونہ پدید آوریدے ہنر
برفت وسرآمد برو روزگار — ہمہ رنجِ او ماند ازو یادگار
جہانا مپرور چو خواہی درود — چومے بدروی پروریدن چہ سود
براری یکے را بہ چرخِ بلند — سپاریش ناگہ بخاکِ نژند

بر تخت نشستن جمشید و پیدا کردن آلاتِ جنگ و آموختن دیگر ہنرہا بمردم

چو رفت از میاں نامور شہریار — پسر شد بجائے پدر نامدار
گرانمایہ جمشید فرزندِ او — کمربستہ ودل پر از پندِ او
برآمد برآں تختِ فرّخ پدر — برسمِ کیا برسرش تاجِ زر
کمربستہ بافرّ شاہنشہی — جہاں سربسر گشتہ او را رہی
زمانہ برآسود از داوری — بفرمانِ او دیو و مرغ و پری

جہاں را فزودہ بدو آبرو   فروزاں شدہ تخت شاہی بدو
منم گفت با فرّۂ ایزدی   ہمم شہریاری و ہم موبدی
بداں را ز بد دست کوتہ کنم   رواں را سوئے روشنی رہ کنم
نخست آلتِ جنگ را دست برد   درِ نام جستن بگرداں سپرد
بفرِّ کئی نرم کرد آہنا   چو خود و زرہ کرد و چوں جوشنا
چو خفتان و چوں درع و برگستواں   ہمہ کرد پیدا بروشن رواں
بدیں اندروں سال پنجاہ رنج   ببرد و ازیں ساز بنہاد گنج
دگر پنجہ اندیشۂ جامہ کرد   کہ پوشند ہنگامِ ننگ و نبرد
ز کتان و ابریشم و موئے و قز   قصب کرد پرمایہ دیبا و خز
بیاموختشاں رشتن و تافتن   بتار اندروں پود را بافتن
چو شد بافتہ شستن و دوختن   گرفتند ازو یکسر آموختن
چو ایں کردہ شد ساز دیگر نہاد   زمانہ بدو شاد و او نیز شاد
ز ہر پیشہ ور انجمن گرد کرد   بدیں اندروں سالِ پنجاہ خورد
گروہے کہ کاتوزیاں خوانیش   برسمِ پرستندگاں دانیش
جدا کردشاں از میانِ گروہ   پرستندہ را جائگہ کرد کوہ
بداں تا پرستش بود کارشاں   نوا پیش روشن جہاندارِ شاں
صفے بر دگر دست بنشاندند   ہمے نام نیساریاں خواندند
کجا شیر مردانِ جنگ آورند   فروزندۂ لشکر و کشورند
کز ایشاں بود تخت شاہی بجائے   وزیشاں بود نام مردی بپائے

نسودی سه دیگر گروه را شناس … کجا نیست بر کس ازایشان سپاس
بکارند و ورزند و خود بدروند … بگاه خورش سرزنش نشنوند
ز فرمان سر آزاده و ژنده پوش … ز آواز پیغاره آسوده گوش
بر آسوده از داور و گفتگوی … تن آباد و آباد گیتی بدوی
چه گفت آن سخنگوی آزاد مرد … که آزاده را کاهلی بنده کرد
چهارم که خوانند آهنوخوشی … همان دست ورزان با سرکشی
کجا کارشان همگنان پیشه بود … روانشان همیشه پر اندیشه بود
برین اندرون سال پنجاه نیز … بخورد و به بخشید بسیار چیز
ازین هر یکی را یکی پایگاه … سزاوار بگزید و بنمود راه
که تا هر کس اندازهٔ خویش را … ببیند بداند کم و بیش را
ازان پس که اینها شد آراسته … شهنشاه با دانش و خواسته
بفرمود دیوان ناپاک را … به آب اندر آمیختن خاک را
هر آنچه ازگل آمد چو بشناختند … سبک خشت را کالبد ساختند
بسنگ و به گچ دیو دیوار کرد … نخست از برش هندسی کار کرد
چو گرمابه و کاخهای بلند … چو ایوان که باشد پناه از گزند
ز خارا گهر جست یک روزگار … همی کرد ز و روشنی خواستار
بچنگ آمدش چند گونه گهر … چو یاقوت و بیجاده و سیم و زر
ز خارا بافسون برون آورید … شد آراسته بندها را کلید
دگر بویهای خوش آورد باز … که دارند مردم ببویش نیاز

چو بان و چو کافور و چوں مشک ناب
چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب

پزشکی و درمانِ ہر دردمند
در تندرستی و راہِ گزند

ہمہ رازہا نیز کرد آشکار
جہاں را نیامد چنو خواستار

گذر کرد ازاں پس بکشتی برآب
زکشور بکشور برآمد شتاب

چنیں سال پنجہ بورزید نیز
ندید از ہنر بر خرد بستہ چیز

ہمہ کردنیہا چو آمد پدید
بگیتی جز از خویشتن را ندید

چو آں کارہائے وے آمد بجائے
ز جائے مہی برتر آورد پائے

بفرِ کیانی یکے تخت ساخت
چہ مایہ بدو گوہر اندر نشاخت

کہ چوں خواستے دیو برداشتے
ز ہاموں بگردوں برافراشتے

چو خورشیدِ تاباں میانِ ہوا
نشستہ برو شاہِ فرماں روا

جہاں انجمن شد بر تختِ اوے
شگفتے فرو ماندہ از بختِ اوے

بہ جمشید بر گوہر افشاندند
مر آں روز را روزِ نو خواندند

سرِ سالِ نو ہرمزِ فرودیں
برآسودہ از رنجِ تن دل زکیں

بہ نوروزِ نو شاہِ گیتی فروز
برآں تخت بنشست فیروز روز

بزرگاں بشادی بیاراستند
مے و رود و رامشگراں خواستند

چنیں جشنِ فرخ ازاں روزگار
بماند ازاں خسروے یادگار

چنیں سال سہ صد ہمے رفت کار
ندیدند مرگ اندراں روزگار

نیارست کس کرد بیکاریے
نہ بُد دردمندی و بیماریے

ز رنج و ز بدشان نبد آگہی
میاں بستہ دیواں بساں رہی

یکے تخت پُر مایه کرده بپای — بر و بر نشسته جهان کدخدای
نشسته بر آن تخت جمشید کے — بچنگ اندرون خسروی جام مے
مر آن تخت را دیو برداشته — ز هامون بگردون برافراشته
بما فراز تخت سپهبد زره — سراسر ز مرغان همه صف زده
بفرمانش مردم نهاده دو گوش — ز رامش جهان پُر آوای نوش
چنین تا بر آمد برین سالیان — همی تافت از شاه فر کیان
جهان بد به آرام زان شادکام — ز یزدان بدو نو بنو بد پیام

برگشتن جمشید از فرمان خدا و برگشتن روزگار ازو

چو چندین بر آمد برین روزگار — ندیدند جز خوبی از شهریار
جهان سر بسر گشته او را رهی — نشسته جهاندار با فرهی
یکایک به تخت مهی بنگرید — بگیتی جز از خویشتن کس ندید
منی کرد زان شاه یزدان شناس — ز یزدان بپیچید و شد ناسپاس
گران مایگان را ز لشکر بخواند — چه مایه سخن پیش ایشان براند
چنین گفت با سالخورده مهان — که جز خویشتن را ندانم جهان
هنر در جهان از من آمد پدید — چو من تاجور تخت شاهی ندید
جهان را بخوبی من آراستم — چنان گشت گیتی که من خواستم
خور و خواب و آرامتان از من است — همان پوشش و کامتان از من است
بزرگی و دیهیم و شاهی مراست — که گوید که جز من کسے پادشاست

بدارو و درماں جہاں گشت راست — کہ بیماری و مرگ کس را نکاست
جز از من کہ برداشت مرگ از کسے — دگر بر زمیں شاہ باشد بسے
شمارا ز من ہوش و جان و تن است — بمن نگرود ہر کہ آہرمن است
گر ایدوں کہ دانید من کردم ایں — مرا خواند باید جہاں آفریں
ہمہ موبداں سر فگندہ نگوں — چرا کس نیارست گفتن نہ چوں
چو ایں گفتہ شد فر یزداں ازوے — گسست و جہاں شد پر از گفتگو
سہ و بست سال از در بارگاہ — پراگندہ گشتند یکسر سپاہ
منی چوں بہ پیوست با کردگار — شکست اندر آورد و برگشت کار
چہ گفت آں سخنگوے با ترس و ہوش — چو خسرو شدی بندگی را بکوش
بہ یزداں ہر آنکس کہ شد ناسپاس — بدلش اندر آید ز ہر سو ہراس
بہ جمشید بر تیرہ گوں گشت روز — ہمی کاست زو فر گیتی فروز
ازو پاک یزداں چو شد خشمناک — بدانست و شد شاہ با ترس و باک
کہ آزردہ شد پاک یزداں ازوے — بداں درد درماں ندیدند روے
ہمی اند جمشید خوں در کنار — ہمی کرد پوزش بر کردگار
ہمی کاست زو فرۂ ایزدی — برآوردہ بر روے شکوہ بدی

داستانِ مرداسِ تازی پدرِ ضحاک

یکے مرد بود اندراں روزگار — ز دستِ سواران نیزہ گزار
گرانمایہ ہم شاہ و ہم نیک مرد — ز ترسِ جہاندار با بادِ سرد

که مرداس نام گرانمایه بود ‌‌ ‌ بداد و دهش برترین پایه بود

مر او را ز دوشیدنی چارپای ‌ ‌ ز هر یک هزار آمدندی بجای

بز و اشتر و میش را همچنین ‌ ‌ بدوشندگان داده بد پاکدین

همان گاو دوشا بفرمانبری ‌ ‌ همان تازه اسپ مند فری

بشیر آن کسی کو بدی نیاز ‌ ‌ بدان خواسته دست بردی فراز

پسر بد مر آن پاکدین را یکی ‌ ‌ کش از مهر بهره نبود اندکی

جهانجوی را نام ضحاک بود ‌ ‌ دلیر و سبکسار و ناپاک بود

همان بیوراسپش همی خواندند ‌ ‌ چنین نام بر پهلوی راندند

کجا بیور از پهلوانی شمار ‌ ‌ بود بر زبان دری ده هزار

از اسپان تازی بزرین ستام ‌ ‌ ورا بود بیور که بردند نام

شب و روز بودی دو بهره بزین ‌ ‌ ز راه بزرگی نه از روی کین

چنان بد که ابلیس روزی پگاه ‌ ‌ بیامد بسان یکی نیکخواه

دل پورش از راه نیکی ببرد ‌ ‌ جوان گوش گفتار او را سپرد

همانا خوش آمدش گفتار اوی ‌ ‌ نبود آگه از زشت کردار اوی

بدو داد هوش و دل و جان پاک ‌ ‌ پراگنده بر تارک خویش خاک

چو ابلیس دانست کو دل بداد ‌ ‌ بر افسانه‌اش گشت بسیار شاد

فراوان سخن گفت زیبا و نغز ‌ ‌ جوان را ز دانش تهی بود مغز

همی گفت دارم سخنها بسی ‌ ‌ که آن را جز از من نداند کسی

جوان گفت برگوی چندین مپای ‌ ‌ بیاموز ما را تو ای نیک رای

بدو گفت پیمانت خواہم نخست — پس آنگہ سخن برگشایم درست
جوان سادہ دل بود فرمانش کرد — چنان کو بفرمود سوگند خورد
کہ رازِ تو با کس نہ گویم ز بن — ز تو بشنوم ہرچہ گوئی سخن
بدو گفت جز تو کسے در سرائے — چرا باید اے نامور کدخدائے
چہ باید پدر چون پسر چون تو بود — یکے پندت از من بباید شنود
زمانہ بدین خواجۂ سالخورد — ہمی دیر ماند تو اندر نورد
بگیر این سرمایہ درگاہِ او — ترا زیبد اندر جہان جاہِ او
برین گفتۂ من چو داری وفا — جہاندار تو باشی ہمے کدخدا
چو ضحاک بشنید اندیشہ کرد — ز خونِ پدر شد دلش پُر ز درد
بہ ابلیس گفت این سزاوار نیست — دگر گوے کین از درِ کار نیست
بدو گفت اگر بگذری زین سخن — بتابی ز پیمان و سوگندِ من
بماند بگردنت سوگند و بند — شوی خوار ماند پدرت ارجمند
سرِ مردِ تازی بدام آورید — چنان شد کہ فرمانِ او برگزید
بپرسید کاین چارہ با من بگو — چہ رو نیست این را بہانہ مجو
بدو گفت من چارہ سازم ترا — بخورشید سر برفرازم ترا
تو در کار خاموش می باش و بس — نباید مرا یاری از ہیچ کس
چنان چون بباید بسازم تمام — تو تیغِ سخن برکش از نیام
مر آن پادشا را در اندر سرائے — یکے بوستان بود بس دلکشا
گرانمایہ شبگیر برخاستے — ز بہرِ پرستش بیاراستے

سر و تن بشستے نہفتہ بباغ ‎ ‎ پرستندہ با وے نبردے چراغ
بر آں راہ وارونہ دیوِ نژند ‎ ‎ یکے ژرف چاہے برہ بر بکند
پس ابلیس بے رہ سرِ ژرف چاہ ‎ ‎ بخاشاک پوشید بسپرد راہ
سرِ تازیاں نامور نامجوے ‎ ‎ شب آمد سوے باغ بنہاد روے
چو آمد بنزدیک آں ژرف چاہ ‎ ‎ یکایک نگوں شد سرِ بخت شاہ
بچاہ اندر افتاد و بشکست پست ‎ ‎ شد آں نیکدل مرد یزداں پرست
بہر نیک و بد شاہِ آزاد مرد ‎ ‎ بفرزند بر ناز دہ باد سرد
ہمی پروریدش بناز و برنج ‎ ‎ بدو بود شاد و بدو داد گنج
چناں بدگہر شوخ فرزندِ او ‎ ‎ بجست از رہِ مہر پیوندِ او
بخونِ پدر گشتہ ہمداستاں ‎ ‎ ز دانا شنیدستم ایں داستاں
کہ فرزند بد گر بود نرہ شیر ‎ ‎ بخونِ پدر ہم نباشد دلیر
مگر در نہانی سخن دیگرست ‎ ‎ پژوہندہ را راز با مادرست
پسر کو رہا کرد رسمِ پدر ‎ ‎ تو بیگانہ خوانش مخوانش پسر
سبک مایہ ضحاکِ بیدادگر ‎ ‎ بدیں چارہ بگرفت گاہِ پدر
بسر بر نہاد افسرِ تازیاں ‎ ‎ بر ایشاں ببخشود سود و زیاں
چو ابلیس پیوستہ دید آں سخن ‎ ‎ یکے بندِ نو دیگر افگند بن
بدو گفت چوں سوے من تافتی ‎ ‎ ز گیتی ہمہ کامِ دل یافتی
اگر ہمچنیں نیز فرماں کنی ‎ ‎ نپیچی ز فرمان و پیماں کنی
جہاں سربسر پادشاہی تراست ‎ ‎ دد و مرد و مرغ و ماہی تراست

چو این گفته شد ساز دیگر گرفت | دگرگونه چاره گزید ای شگفت
جوانی برآراست از خویشتن | سخنگوی و بینا دل و پاک تن
همیدون به ضحاک بنهاد روی | نبودش بجز آفرین گفتگوی
بدو گفت اگر شاه را در خورم | یکی نامور مرد خوالیگرم
چو بشنید ضحاک بنواختش | ز بهر خورش جایگه ساختش
کلید خورش خانهٔ پادشا | بدو داد دستور فرمان روا
فراوان نبود آنزمان پرورش | که کمتر بد از خوردنیها خورش
پس آهرمن بدکنش رای کرد | بدل کشتن جانور جای کرد
خورش زردهٔ بیضه دادش نخست | بدان داشتش یک زمان تندرست
ز هر گوشت از مرغ و از چارپای | خورش کرده آورد یک یک بجای
بخوردش بپرورد برسان شیر | بدان تا کند پادشا را دلیر
سخن هرچه گویدش فرمان کند | بفرمان او دل گروگان کند
بخورد و بدو آفرین کرد سخت | مزه یافت زان مهتر شوربخت
چنین گفت ابلیس نیرنگ ساز | که جاوید زی شاه گردن فراز
که فردات زینگونه سازم خورش | کزو آیدش سر بسر پرورش
برفت و همه شب سگالش گرفت | که فردا چه سازد ز خوردن شگفت
دگر روز کین گنبد لاجورد | برآورد و بنمود یاقوت زرد
خورشها ز کبک و تذرو سپید | بسازید و آمد دلی پر امید
شه تازیان چون بنان دست برد | سر کم خرد مهر او را سپرد

سوم روز خوان را بمرغ و بره / بیاراستنش گونه گون یکسره

بدو اندرون زعفران و گلاب / همان سالخورده مے مشکناب

چو ضحاک دست اندر آورد و خورد / شگفت آمدش زان هشیوار مرد

بدو گفت بنگر که تا آرزو / چه خواهی بخواه از من اے نیک خو

خورش گر بدو گفت کاے پادشا / همیشه بزی شاد و فرماں روا

مرا دل سراسر پر از مهرِ تست / همه توشهٔ جانم از چهرِ تست

یکے حاجتستم هست نزدیک شاه / اگرچه مرا نیست آں پایگاه

که فرماں دهد تا سرِ کتفِ او / ببوسم بمالم برو چشم و رو

چو ضحاک بشنید گفتار او / نهانی ندانست بازارِ او

بدو گفت دادم من ایں کامِ تو / بلندی بگیرد ازیں نامِ تو

بفرمود تا دیو چوں جفتِ او / همے بوسه داد بر کفتِ او

چو بوسید شد بر زمیں ناپدید / کس اندر جهاں ایں شگفتے ندید

دو مارِ سیه از دو کتفش برست / غمیں گشت و از هر سوے چاره جست

سرانجام ببرید از هر دو کتف / سزد گر بمانی ازیں در شگفت

چو شاخِ درخت آں دو مارِ سیاه / برآمد دگر باره از کتفِ شاه

پزشکانِ فرزانه گرد آمدند / همه یک بیک داستانها زدند

ز هر گونه نیرنگ ها ساختند / مر آں درد را چاره نشناختند

بسانِ پزشکے پس ابلیس تفت / بفرزانگی نزدِ ضحاک رفت

بدو گفت کیں بودنی کار بود / بماں تا چه گردد نباید درود

خورش ساز و آرام شاں دہ بخورد
نشاید بجز ایں چارۂ نیز کرد

بجز مغز مردم مدہ شاں خورش
مگر خود بمیرند ازیں پرورش

دوائے تو جز مغز آدم چو نیست
بریں درد و درماں بباید گریست

بروزے دو کس بایدت کشت زود
پس از مغز سرشاں بباید درود

سر نرّہ دیواں ازیں جست و جو
چہ جست و چہ دید اندریں گفتگو

مگر تا یکے چارہ سازد نہاں
کہ پردختہ ماند ز مردم جہاں

تباہ شدنِ روزگارِ جمشید از دستِ ضحاک

ازاں پس برآمد ز ایراں خروش
پدید آمد از ہر سوئے جنگ و جوش

سیہ گشت رخشندہ روزِ سپید
گسستند پیوند از جمشید

برو تیرہ شد فرّۂ ایزدی
بکژی گرائید و نابخردی

پدید آمد از ہر سوئے خسروے
یکے نام جوئے ز ہر پہلوے

سپہ کردہ و جنگ را ساختہ
دل از مہرِ جمشید پرداختہ

یکایک از ایراں برآمد سپاہ
سوئے تازیاں برگرفتند راہ

شنیدند کانجا یکے مہتر است
پر از ہول آں اژدہا پیکر است

سوارانِ ایراں ہمہ شاہ جو
نہادند یکسر بہ ضحاک رو

بشاہی برو آفریں خواندند
ورا شاہِ ایراں زمیں خواندند

کئے اژدہا فش بیامد چو باد
بایراں زمیں تاج بر سر نہاد

از ایران و از تازیاں لشکرے
گزیں کردہ گردانِ ہر کشورے

سوے تخت جمشید بنهاد روی — چو انگشتری کرد گیتی بروی

چو جمشید را بخت شد کندرو — به تنگ آوریدش جهاندار نو

برفت و بدو داد تخت و کلاه — بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه

نهان گشت و گیتی برو شد سیاه — سپردش به ضحاک تخت و کلاه

چو صد سالش اندر جهان کس ندید — ز چشم همه مردمان ناپدید

صدم سال روزی بدریای چین — پدید آمد آن شاه ناپاک دین

چو ضحاکش آورد ناگه بچنگ — یکایک ندادش زمانے درنگ

باره مر او را بدو نیم کرد — جهان را ازو پاک بی بیم کرد

نهان بود چند از دم اژدها — بفرجام هم زو نیامد رها

شد آن تخت شاهی و آن دستگاه — زمانه ربودش چو بیجاده کاه

ازین پیش بر تخت شاهی که بود — ازان رنج بردن چه آمدش سود

گذشته برو سالیان هفت صد — پدید آوریده بسے نیک و بد

چه باید همے زندگانی دراز — که گیتی نخواهد گشادنت راز

همے پروراندت با شهد و نوش — جز آواز نرمت نیاید بگوش

یکایک چه گوئی که گسترد مهر — نخواهد نمودن به بد نیز چهر

همه شاد باشی و شادی بدو — همه راز دل بر کشادی بدو

یکے نغز بازی برون آورد — بدلت اندر از درد خون آورد

چنین ست گیهان ناپایدار — تو در وے بجز تخم نیکی مکار

دلم سیر شد زین سرای سپنج — خدایا مرا زود برهان ز رنج

بر تخت نشستنِ ضحّاک و بنیادِ بیداد نہادن

چو ضحاک بر تخت شد شہریار / برو سالیان انجمن شد ہزار

سراسر زمانہ بدو گشت باز / برآمد بریں روزگارے دراز

نہاں گشت آئینِ فرزانگاں / پراگندہ شد کامِ دیوانگاں

ہنر خوار شد جادوی ارجمند / نہاں راستی آشکارا گزند

شدہ بر بدی دستِ دیواں دراز / ز نیکی نبردے سخن جز براز

دو پاکیزہ از خانۂ جمّشید / بروں آوریدند لرزاں چو بید

کہ جمشید را ہر دو خواہر بدند / سرِ بانواں را چو افسر بدند

ز پوشیدہ رویاں یکے شہرناز / دگر پاکدامن بنام ارنواز

بایوانِ ضحاک بردندشاں / بداں اژدہافش سپردندشاں

بپروردشاں از رہِ بدخوئی / بیاموختشاں تنبلِ جادوئی

بدیں بود بنیادِ ضحاک شوم / جہاں شد مراو را چو یک مہرہ موم

ندانست خود جز بد آموختن / جز از غارت و کشتن و سوختن

چناں بد کہ ہر شب دو مردِ جواں / چہ کہتر چہ از تخمۂ پہلواں

خورش گر ببردے بایوانِ شاہ / وزو ساختے راہِ درمانِ شاہ

بکشتے و مغزش بپرداختے / مراں اژدہا را خورش ساختے

دو پاکیزہ از گوہرِ پادشا / دو مردِ گراں مایہ و پارسا

یکے نامش ارمایلِ پاک دیں / دگر نام گرمایلِ پیش بیں

چناں بُد کہ بودند روزے بہم | سخن رفت ہر گونہ از بیش و کم
ز بیدادئے شاہ و از لشکرش | وزاں رسمہائے بد اندر خورش
یکے گفت ما را بخوالیگری | بباید بر شاہ رفت آوری
وزاں پس یکے چارہ ساختن | ز ہر گونہ اندیشہ انداختن
مگر زیں دو تن را کہ ریزند خوں | یکے را تواں آوریدن بروں
برفتند و خوالیگری ساختند | خورشہا باندازہ پرداختند
خورش خانۂ پادشاہِ جہاں | گرفت آں دو بیدار روشن رواں
چو آمدش ہنگامِ خوں ریختن | بشیریں رواں اندر آویختن
ازاں روزباناں مردم کشاں | گرفتند دو مردِ جواں را کشاں
زناں پیشِ خوالیگراں تاختند | ز بالا بروے اندر انداختند
پر از درد خالیگراں را جگر | پر از خوں دو دیدہ پُر از کینہ سر
ہمی بنگرید ایں بداں آں بدیں | ز کردارِ بیدادِ شاہِ زمیں
ازاں دو یکے را بہ پرداختند | جز ایں چارۂ نیز نشناختند
بروں کرد مغزِ سرِ گوسپند | برآمیخت با مغز آں ارجمند
یکے را بجاں داد زنہار و گفت | نگر تا بیاری سر اندر نہفت
نگر تا نباشی بہ آباد شہر | ترا در جہاں کوہ و دشت است بہر
بجائے سرش زاں سرِ بے بہا | خورش ساختند از پئے اژدہا
ازیں گونہ ہر ماہیاں سی جواں | ازیشاں ہمی یافتندے رواں
چو گرد آمدندے ازیشاں دویست | بر انساں کہ نشناختندے کہ کیست

خورش گر بر ایشاں بزے چند و میش / بدادے و صحرا نہادیش پیش
بود خانہا شاں سراسر پلاس / ندارند در دل ز یزداں ہراس
پس آئینِ ضحّاک وارونہ خوے / چناں بد کہ چوں مے بُدش آرزوے
یکے نامور دخترِ خوب روے / بپردی دروں پاک بے گفت و گوے
پرستندہ کردیش بر پیشِ خویش / نہ رسمِ کئی بد نہ آئین و کیش

دیدن ضحّاک فریدُوں را در خواب

چو از روزگارش چہل سال ماند / نگر تا بسر برش یزداں چہ راند
در ایوانِ شاہی شبے دیر یاز / بخواب اندروں بود با ارنواز
چناں دید کز کاخِ شاہنشہاں / سہ جنگی پدید آمدے ناگہاں
دو مہتر یکے کہتر اندر میاں / ببالاے سرو و بفرِّ کیاں
کمر بستن و رفتنِ شاہوار / بچنگ اندروں گرزۂ گاوسار
دماں پیشِ ضحّاک رفتے بجنگ / زدے بر سرش گرزۂ گاو رنگ
یکایک ہماں گُردِ کہتر بسال / کشیدے ز سر تا بپایش دوال
بداں زہ دو دستش ببستے چو سنگ / نہادے بگردن برش پالہنگ
ہمے تاختے تا دماوند کوہ / کشاں و دواں از پس اندر گروہ
بپیچید ضحّاک بیدادگر / بدرّیدش از بیم گفتی جگر
یکے بانگ بر زد بخواب اندروں / کہ لرزاں شد آں خانۂ صد ستوں
بجستند خورشید رویاں ز جاے / ازاں غلغلِ نامور کدخداے

چنیں گفت ضحاک را ارنواز
کہ شاہا چہ بودت بگوئی براز

تو خفتہ بآرام در خانِ خویش
بدینسان چرا ترسیدی از جانِ خویش

جہان ہفت کشور بفرمانِ تست
دد و دیو و مردم نگہبانِ تست

جہانے سراسر بشاہی تراست
سرِ ماہ تا پشتِ ماہی تراست

بخورشید رویان سپہدار گفت
کہ چونیں شگفتے بشاید نہفت

گر ایدوں کہ ایں داستان بشنوید
شودتان دل از جانِ من نا امید

بشاہِ گرانمایہ گفت ارنواز
کہ بر ما بباید کشادنت راز

توانیم کردن مگر چارۂ
کہ بیچارۂ نیست بے نارۂ

سپہبد کشاد آن نہان از نہفت
ہمہ خواب یک یک بدایشان بگفت

چنیں گفت با نامور خوبروے
کہ بگذار ایں ارہ چارہ جوے

نگینِ زمانہ سرِ تخت تست
جہان ناموروش از بختِ تست

تو داری جہان زیر انگشتری
دد و مردم و مرغ و دیو و پری

ز ہر کشورے گرد کن بخردان
از اخترشناسان از موبدان

سخن سر بسر موبدان را بگوے
پژوہش کن و راستی باز جوے

نگہ کن کہ ہوش تو بر دست کیست
ز مردم نژاد ار ز دیو و پریست

چو دانستہ شد چارہ ساز آزمان
بخیرہ مترس از بدِ بدگمان

شہِ پرمنش را خوش آمد سخن
کر آن سرو بن پاسخ افگندہ بن

جہان از شبِ تیرہ چوں پرِ زاغ
ہم آنگہ سر از کوہ برزد چراغ

تو گفتی کہ بر گنبدِ لاجورد
بگسترد خورشید یاقوت زرد

سپهبد هر آنجا که بد موبدے   سخندان و بیدار دل بخردے
ز کشور بنزدیک خویش آورید   بگفت آن جگر خسته خوابے که دید
بخواند و بیک جاشان گرد کرد   وز ایشان همی جست درمان درد
بگفتا مرا زود آگه کنید   روان را سوی روشنی ره کنید
نهانی سخن کردشان خواستار   ز نیک و بد گردش روزگار
که بر من زمانه کے آید بسر   کرا باشد این تاج و تخت و کمر
همه از بر ما بباید کشاد   دگر سر بخواری بباید نهاد
لب موبدان خشک و رخسار تر   زبان پر ز گفتار با یکدگر
که گر بودنی باز گوئیم راست   بجان ست پیکار و جان بے بهاست
وگر نشنود بودنی ها درست   بباید هم اکنون ز جان دست شست
سه روز اندران کار شد روزگار   سخن کس نیارست کرد آشکار
بروز چهارم برآشفت شاه   بر آن موبدان نماینده راه
که گر زنده تان دار باید بسود   وگر بودنی ها بباید نمود
همه موبدان سر فگنده نگون   بدو نیمه دل دیدگان پر ز خون
ازان نامداران بسیار هوش   یکے بود بینا دل و راست گوش
خردمند و بیدار و زیرک بنام   ازان موبدان او زدے پیش گام
دلش تنگ تر گشت و بیباک شد   گشاده زبان پیش ضحاک شد
بدو گفت پرداخته کن سر ز باد   که جز مرگ را کس ز مادر نزاد
جهاندار پیش از تو بسیار بود   که تخت مهی را سزاوار بود

فراواں غم و شادمانی شمرد — چو روز درازش سر آمد بمرد

اگر پارۂ آہنینی بپاے — سپہرت بساید نمانی بجاے

کسے را بود زیں سپس تختِ تو — بخاک اندر آرد سرِ بختِ تو

کجا نام او آفریدوں بود — زمیں را سپہر ہمایوں بود

ہنوز آں سپہبد ز مادر نزاد — نیامد گہ ترسش و سرد باد

چو او زاید از مادرِ پُر ہنر — بسان درختے بود بارور

بمردی رسد بر کشد سر بماہ — کمر جوید و تاج و تخت و کلاہ

ببالا شود چوں یکے سرو برز — بگردن برآرد ز پولاد گرز

زند بر سرت گرزۂ گاو روے — ببندت در آرد ز ایواں بکوے

بدو گفت ضحاک ناپاک دیں — چرا بنددم با منش چیست کیں

دلاور بدو گفت اگر بخردی — کسے بے بہانہ نسازد بدی

برآید بدستِ تو ہوش پدرش — وزاں درد گردد پُر از کینہ سرش

یکے گاو برمایہ خواہد بدن — جہانجوے را دایہ خواہد بدن

تبہ گردد آں ہم بدستِ تو بر — بریں کیں کشد گرزۂ گاو سر

چو ضحاک بشنید بکشاد گوش — ز تخت اندر افتاد و زو رفت ہوش

گرانمایہ از پیشِ تختِ بلند — بتابید روے از نہیبِ گزند

چو آمد دلِ تاجور باز جاے — بہ تختِ کئی اندر آورد پاے

نشانِ فریدوں بگرد جہاں — ہمے باز جست آشکار و نہاں

نہ آرام بودش نہ خواب و نہ خورد — شدہ روزِ روشن برو لاجورد

گفتار اندر زادن فریدون

برآمد برین روزگار دراز — کہ شد اژدہافش بہ تنگی فراز
خجستہ فریدوں ز بادر بزاد — جہاں را یکے دیگر آمد نہاد
ببالید بر سانِ سروِ سہی — ہمی تافت زو فرِّ شاہنشہی
جہانجوے با فرِّ جمشید بود — بکردار تابندہ خورشید بود
جہاں را چو باراں ببایستگی — رواں را چو دانش بشائستگی
بسر بر ہمی گشت گرداں سپہر — شدہ رام با آفریدوں بمہر
ہماں گاؤ کش نام برمایہ بود — ز گاواں ورا برتریں پایہ بود
ز مادر جدا شد چو طاؤسِ نر — بہر موش بر تازہ رنگے دگر
شدہ انجمن بر سرش بخرداں — ستارہ شناسان و ہم موبداں
کہ کس در جہاں گاؤ چوناں ندید — نہ از پیرہ سر کارداناں شنید
زمیں کرد ضحاک پرگفتگوے — بگرد جہاں در ہمیں جست وجوے
فریدوں کہ بودش پدر آبتیں — شدہ تنگ بر آبتیں بر زمیں
گریزان و از خویشتن گشتہ سیر — برآویخت ناگاہ در دامِ شیر
ازاں روزبانانِ ناپاک مرد — تنے چند روزے بدو باز خورد
گرفتند و بردند بستہ چو یوز — برو بر سرآورد ضحاک روز
خردمند مامِ فریدوں چو دید — کہ بر جفت او بر چناں بد رسید
تنے بود آرائشِ روزگار — ز بختے کنو فرّ شاہی بیار

فرانک بدش نام فرخندہ بود — بمہر فریدون دل آگندہ بود

روان خستہ دل گشتہ از روزگار — ہمی رفت پویان سوی مرغزار

کجا نامور گاو برمایہ بود — کہ بایستہ بر تنش پیرایہ بود

بہ پیش نگہبانِ آن مرغزار — خروشید بارید خون در کنار

بدو گفت کاین کودک شیرخوار — ز من روزگاری بزنہار دار

پدروارش از مادر اندر پذیر — ازان گاو نغزش بپرور بشیر

دگر بارہ خواہی روانم تراست — گروگان کنم جان بدانکت ہواست

پرستندۂ بیشہ گاو نغز — چنین داد پاسخ بدان پاک مغز

کہ چون بندہ بر پیش فرزند تو — بباشم پذیرندۂ پند تو

فرانک بدو داد فرزند را — بگفتش بدو گفتنی پند را

سہ سالش پدروار ازان گاو شیر — ہمی داد ہشیار زنہار گیر

نشد سیر ضحاک ازان جست وجوی — شد از گاو آن بیشہ پر گفتگو

دوان مادر آمد سوی مرغزار — چنین گفت با مردِ زنہار دار

کہ اندیشۂ در دلم ایزدی — فراز آمدست از رہِ بخردی

ببرّم پی از خاک جادوستان — شوم با پسر سوی ہندوستان

شوم ناپدید از میانِ گروہ — مر این را برم سوی البرز کوہ

چو گفت این سخن خوب رخ را ببرد — ز بس داغ او خون دل می سترد

بیاورد فرزند را چون نوند — چو عزم ثریان سوی کوہ بلند

یکے مرد دینی بر آن کوہ بود — کہ از کار گیتی بے اندوہ بود

فرانک بدو گفت کاے پاک دین — منم سوگوارے ز ایران زمین
بدان کین گرانمایہ فرزندِ من — ہمے بود خواہد سرِ انجمن
ببرّد سر و تاج ضحاک را — سپارد کمربندِ او خاک را
ترا بود باید نگہبان او — پدروار لرزندہ بر جان او
بپذرفت فرزندِ او نیک مرد — نیاورد ہرگز بدو باد سرد
خبر شد بضحاک بدروزگار — ازاں گاوِ برمایہ واں مرغزار
بیامد ازاں کینہ چوں پیلِ مست — مر آں گاوِ برمایہ را کرد پست
ہمہ ہر چہ دید اندرو چارپاے — بیفگند زیشاں بپرداخت جاے
سبک سوے خانِ فریدوں شتافت — فراواں پژوہید و کس را نیافت
بایوانِ او آتش اندر فگند — ز پاے اندر آورد کاخِ بلند

پُرسیدن فریدوں نژادِ خود از مادر

چو بگذشت بر آفریدوں دو ہشت — ز البرز کوہ اندر آمد بدشت
بر مادر آمد پژوہید و گفت — کہ بکشاے بر من نہاں از نہفت
بگو مر مرا تا کہ بودم پدر — کیم من بہ تخم از کدامیں گہر
چہ گویم کیم بر سرِ انجمن — یکے دانشی داستانے بزن
فرانک بدو گفت کاے نامجو — بگویم ترا ہر چہ گفتی بگوے
تو بشناس کز مرزِ ایران زمیں — یکے مرد بد نامِ او آبتیں
ز تخمِ کیاں بود و بیدار بود — خردمند و گُرد و بے آزار بود

ز طهمورثِ گرد بودش نژاد — پدر بر پدر بر همی داشت یاد
پدر بد ترا مر مرا نیک شوی — نه بد روز روشن مرا جز بدوی
بضحاک گفتش ستاره شمر — که روز تو آرد فریدون بسر
چنان بُد که ضحاک جادو پرست — ز ایران بجان تو یازید دست
ازو من نهانت همی داشتم — چه مایه به بد روز بگذاشتم
پدرت آن گرانمایه مردِ جوان — فدا کرد پیش تو شیرین روان
ابر کتفِ ضحاک جادو دو مار — برست و برآورد ز ایران دمار
سر بابت از مغز پرداختند — همان اژدها را خورش ساختند
سرانجام رفتم سوی بیشهٔ — که کس را نه بد ایچ اندیشهٔ
یکی گاو دیدم چو خرم بهار — سراپای نیرنگ و رنگ و نگار
نگهبان او پای کرده بکش — نشسته به پیش اندرون شاه فش
بدو دادمت روزگارِ دراز — ببر بر همی پروریدت بناز
ز پستانِ آن گاوِ طاؤس رنگ — برافراختی چون دلاور نهنگ
سرانجام زان گاو و آن مرغزار — خبر شد یکایک بر شهریار
ز بیشه ببردم ترا ناگهان — بریدم ز ایران ز خان و مان
بیامد بکشت آن گرانمایه را — چنان مهربان و زبان وایه را
وز ایوانِ ما تا بخورشید خاک — برآورد و کرد از بلندی مغاک
فریدون برآشفت بکشاد گوش — ز گفتارِ مادر درآمد بجوش
دلش گشت پر درد سر پر زکین — یا برو ز خشم اندر آورد چین

چنین داد پاسخ بمادر که شیر — نگردد مگر با زمایش دلیر
کنون کردنی کرد جادو پرست — مرا برد باید بشمشیر دست
بپویم بفرمان یزدان پاک — برآرم از ایوان ضحاک خاک
بدو گفت مادر که این رای نیست — ترا با جهان سر بسر پای نیست
جهاندار ضحّاک با تاج و گاه — میان بسته فرمان او را سپاه
چو خواهد زهر کشوری صد هزار — کمر بسته آید کند کارزار
جز این است آئین پیوند و کین — جهان را بچشم جوانی مبین
که هر کو نبید جوانی چشید — بگیتی جز از خویشتن را ندید
بدان مستی اندر دهد سر بباد — ترا روز جز شاد و خرّم مباد

ترا ای پسر پند من یاد باد — بجز گفت مادر دگر باد باد

رای زدن ضحّاک با موبدان در کردار خود و آشفتن کاوهٔ آهنگر و پاره کردن محضر ضحّاک را

چنان بد که ضحّاک خود روز و شب — بنام فریدون گشادی دو لب
بدان برز بالا ز بیم نشیب — شدی از فریدون دلش پر نهیب
چنان بد که یک روز بر تخت عاج — نهاده بسر بر ز پیروزه تاج
ز هر کشوری موبدان را بخواست — که در پادشاهی کند پشت راست

ازاں پس چنیں گفت با موبداں — کہ اے پُرہنر پاکہر بخرداں
مرا در نہانی یکے دشمن است — کہ بر بخرداں ایں سخن روشن است
بسال اندکے و بدانش بزرگ — گوے پرنژادے دلیرے سترگ
اگرچہ بسال اندک است ایں جواں — چنیں گفت موبد بہ پیش رداں
کہ دشمن اگرچہ بود خوار و خُرد — مرا اورا بناداں نباید شمرد
ندارم ہمے دشمن خرد خوار — بترسم ہمے از بد روزگار
ہمے زیں فزوں بایدم لشکری — ہم از مردم و ہم ز دیو و پری
یکے لشکرے خواہم انگیختن — ابا دیو مردم درآمیختن
بباید بریں بود ہمداستاں — کہ من ناشکیبم بدیں داستاں
یکے محضر اکنوں بباید نبشت — کہ جز تخم نیکی سپہبد نکشت
نگفتہ سخن جز ہمہ راستی — نخواہد بداد اندروں کاستی
ز بیم سپہبد ہمہ راستاں — بداں کار گشتند ہمداستاں
دراں محضر اژدہا ناگزیر — گواہی نوشتند برنا و پیر
ہم انگہ یکایک ز درگاہ شاہ — برآمد خروشیدنِ دادخواہ
ستمدیدہ را پیش او خواندند — برنامدارانش بنشاندند
بدو گفت مہتر بروئے دژم — کہ برگوے تا از کہ دیدی ستم
خروشید و زد دست بر سر ز شاہ — کہ شاہا منم کاوۂ دادخواہ
یکے بے زیاں مرد آہنگرم — ز شاہ آتش آید ہمے بر سرم
بدہ دادِ من آمدستم دواں — ہمے نالم از تو برنج رواں

اگر داد دادن بود کار تو — بیفزاید اے شاه مقدار تو
ز تو بر من آمد ستم بیشتر — زند بر دلم ہر زماں نیشتر
ستم گر نداری تو بر من روا — بفرزند من دست بردن چرا
بہ بخشائے در من یکے درنگر — کہ سوزاں شود ہر زمانم جگر
بحال من اے تاموردر نگر — میفزاے بر خویشتن درد سر
مرا روزگار اینچنیں کوز کرد — دلے پر امید و سرے پُر ز درد
جوانی نماندست فرزند نیست — بگیتی چو فرزند پیوند نیست
ستم را میان و کرانہ بود — ہمیدوں ستم را بہانہ بود
بہانہ چو داری تو بر من بیار — کہ بر من سگالی بد روزگار
شہا من چہ کردم یکے بازگو — وگر بیگناہم بہانہ مجوے
تو شاہی وگر اژدہا پیکری — بباید بدیں داستاں داوری
اگر ہفت کشور بشاہی تراست — چرا رنج و سختی ہمہ بہر ماست
شماریت با من بباید گرفت — بداں تا جہاں ماند اندر شگفت
مگر کز شمار تو آید پدید — کہ نوبت بفرزند من چوں رسید
کہ مارانت را مغز فرزند من — ہمے داد باید ز ہر انجمن
سپہبد بگفتار او بنگرید — شگفت آمدش کاں سخنہا شنید
بدو باز دادند فرزند او — بخوبی بجستند پیوند او
بفرمود پس کاوہ را پادشا — کہ باشد بداں محضر اندر گوا
چو برخواند کاوہ ہماں محضرش — سبک سوے پیراں آں کشورش

خروشید کاے پاے مردانِ دیو
بریدہ دل از ترس گیہان خدیو

ہمہ سوے دوزخ نہادید روے
سپردید دلہا بگفتارِ اوے

نباشم بدیں محضر اندر گوا
نہ ہرگز بر اندیشم از پادشا

خروشید و برجست لرزان ز جاے
بدرّید و بسپرد محضر بپاے

گرانمایہ فرزند در پیش اوے
از ایوان برون شد خروشان بکوے

مہان شاہ را خواندند آفریں
کہ اے نامور شہریار زمیں

ز چرخِ فلک بر سرت باد سرد
نیارد گذشتن بروزِ نبرد

چرا پیشِ تو کاوۂ خام گوے
بسانِ ہمالاں بود سرخ روے

ہمی محضرِ ما و پیمانِ تو
بدرّد بپیچد ز فرمانِ تو

سر و دل پر از کینہ کرد و برفت
تو گوئی کہ عہدِ فریدوں گرفت

ندیدیم ما کار ازیں زشت تر
بماندیم خیرہ بدیں کار در

یکے نامور پاسخ آورد زود
کہ از من شگفتی بباید شنود

بہ پیرانِ کشور چنیں گفت شاہ
کہ ترسم شود روز روشن سیاہ

کہ چون کاوہ آمد ز درگہ پدید
دو گوشِ من آواے او را شنید

میانِ من و او در ایوان درست
یکے آہنیں کوہ گفتی برست

ہمیدوں چو او زد بسر ہر دو دست
شگفتی مرا در دل آمد شکست

ندانم چہ شاید شدن زیں سپس
کہ رازِ سپہری ندانست کس

بیرون آمدن کاوہ از ضحّاک و رفتن پیش فریدون

چو کاوہ برون شد ز درگاہ شاہ   برو انجمن گشت بازارگاہ

ہمی برخروشید و فریاد خواند   جہان را سراسر سوی داد خواند

ازان چرم کاہنگران پشت پای   بپوشند ہنگام زخم درای

ہمان کاوہ آن بر سر نیزہ کرد   ہمانگہ ز بازار برخاست گرد

خروشان ہمی رفت نیزہ بدست   کہ ای نامداران یزدان پرست

کسی کو ہوای فریدون کند   سر از بند ضحاک بیرون کند

یکایک بنزد فریدون شویم   بدان سایۂ فرّ او بغنویم

بپوئید کاین مہتر آہرمن است   جہان آفرین را بدل دشمن است

بدان بی بہا ناسزاوار پوست   پدید آمد آوای دشمن ز دوست

ہمی رفت پیش اندرون مرد گرد   سپاہی برو انجمن شد نہ خرد

بدانست خود کافریدون کجاست   سر اندر کشید و ہمی رفت راست

بیامد بدرگاہ سالار نو   بدیدندش از دور و برخاست غو

چو آن پوست بر نیزہ بر دید کی   بنیکی یکی اختر افگند پی

بیاراست آن را بدیبای روم   ز گوہر برو پیکر و زرش بوم

برو بر سر خویش چون گرد ماہ   یکی فال فرخ پی افگند شاہ

فروہشت از زرد و سرخ و بنفش   ہمی خواندش کاویانی درفش

وزان پس ہر آنکس کہ بگرفت گاہ   بشاہی بسر بر نہادی کلاہ

برآں بے بہا چرم آہنگراں	برآویختے نو بنو گوہراں
ز دیبائے پرمایہ و پرنیاں	برآں گونہ گشت اختر کاویاں
کہ اندر شب تیرہ خورشید بود	جہاں از و دل پر امید بود
بگشت اندریں نیز چندے جہاں	ہمے بودنی داشت اندر نہاں
فریدوں چو گیتی برآں گونہ دید	جہاں پیش ضحاک وارونہ دید
سوے مادر آمد کمر بر میاں	بسر بر نہادہ کلاہ کیاں
کہ من رفتنی ام سوے کارزار	ترا جز نیایش مباد ایچ کار
ز گیتی جہاں آفرین ترا است	بدو زن بہر کار دشوار دست
فرو ریخت آب از مژہ مادرش	ہمے خواند با خون دل داورش
بیزداں ہمے گفت زنہار من	سپردم ترا اے جہاندار من
بگرداں ز جانش نہیب بداں	بپرداز گیتی ز نابخرداں
فریدوں سبکسار رفتن گرفت	سخن از ہر کس نہفتن گرفت
برادر دو بودش دو فرخ ہمال	از و ہر دو آزادہ مہتر بسال
یکے بود زیشاں کیانوش نام	دگر نام پُرمایۂ شاد کام
فریدوں بر ایشاں سخن برکشاد	کہ خرم زیید اے دلیراں و شاد
کہ گردوں نگردد مگر بر بہی	بما باز گردد کلاہ مہی
بیارید داننده آہنگراں	یکے گرز سازید بار گراں
چو بکشاد لب ہر دو بشتافتند	بہ بازار آہنگراں تاختند
ہر آنکس کزاں پیشہ بد نامجوے	بسوے فریدوں نہادند روے

جہانجوے پر کاوہ بگرفت زود | وزاں گرز پیکر بدیشاں نمود
نگارے نگارید بر خاک پیش | ہمیدوں بسانِ سرِ گاومیش
بر آں دست بردند آہنگراں | چو شد ساختہ کارِ گرزِ گراں
بہ پیش جہانجوے بردند گرز | فروزاں بکردار خورشید برز
پسند آمدش کارِ پولادگر | بہ بخشیدشاں جامہ و سیم و زر
بسے کردشاں نیز فرخ امید | بسے دادشاں مہتری را نوید
کہ گر اژدہا را کنم زیر خاک | بشویم شمارا سر از گرد پاک
جہاں را ہمہ سوے داد آورم | چو از نام دادار یاد آورم

رفتن فریدوں بجنگ ضحاک

فریدوں بخورشید بر برد سر | کمر تنگ بستش بکینِ پدر
برون رفت شاد آن خرداد روز | بہ نیک اختر و فال گیتی فروز
سپاہ انجمن شد بدرگاہ اوے | بابر اندر آمد سرِ گاہِ اوے
بہ پیلانِ گردن کش و گاومیش | سپہ را ہمہ توشہ بردند پیش
کیانوش و پرمایہ بر دستِ شاہ | چو کہتر برادر ورا نیکخواہ
ہمے رفت منزل بمنزل چو باد | سرے پر ز کینہ دلے پر ز داد
رسیدند بتازیانِ نوند | بجائے کہ یزداں پرستاں بدند
در آمد بداں جاے نیکاں فرود | فرستاد نزدیک ایشاں درود
چو شب تیرہ تر گشت ازاں جایگاہ | خراماں بیامد یکے نیک خواہ

فروهشته از مشک تا پای موی
بکردار حور بهشتیش روی

سروشی بدان آمد از بهشت
که تا باز گوید بد و خوب و زشت

سوی مهتر آمد بسان پری
نهانش بیاموخت افسونگری

که تا بندها را بداند کلید
گشاده بافسون کند ناپدید

فریدون بدانست کان ایزدیست
نه اهریمنی و نه کار بدیست

شد از شادمانی رخش ارغوان
که تن را جوان دید و دولت جوان

خورشها بیاراست خوالیگرش
یکی پاک خوان از در مهترش

چو شد توشه خورده شتاب آمدش
گران شد سرش رای خواب آمدش

چو آن ایزدی رفتن کار اوی
بدیدند آن بخت بیدار اوی

برادر سبک هر دو برخاستند
تبه کردنش را بیاراستند

یکی کوه بود از برش برز کوه
برادرش هر دو نهان از گروه

بپایین که شاه خفته بناز
شدند یک زمان از شب دیریاز

نگه بر شدند آن دو بیدادگر
وزیشان نه بد هیچکس را خبر

زخارا بکندند سنگی گران
ندیدند هر کار بد را کران

چو ایشان از آن کوه کندند سنگ
بدان تا بکوبد سرش بیدرنگ

ازان کوه غلطان فرو کاشتند
مر آن خفته را کشته پنداشتند

بفرمان یزدان سر خفته مرد
خروشیدن سنگ بیدار کرد

بافسون همان سنگ بر جای خویش
ببست و نه غلطید یک ذره پیش

فریدون کمر بست و اندر کشید
نکرد آن سخن را بر ایشان پدید

براندو بُدش کاوه پیش سپاه / دلش پُر ز کینه ز ضحاک شاه

برافراشته کاویانی درفش / ہمایون ہمان خسروانی درفش

باروند رود اندر آورد روے / چنان چون بود مرد دیہیم جوے

اگر پہلوانی ندانی زبان / بتازی تو اروند را دجله دان

سوم منزل آن شاه آزاد مرد / لب دجله در شہر بغداد کرد

چو آمد بنزدیک اروند رود / فرستاد زی رودبانان درود

که کشتی و زورق ہم اندر شتاب / گذارید یکسر برین روے آب

بدان رودبان گفت پیروز شاه / که کشتی برافگن ہم اکنون براه

مرا با سپاہم بدان سو رسان / از اینہا کسے را بدین سو ممان

نیاورد کشتی نگہبانِ رود / نیامد بگفت فریدون فرود

چنین داد پاسخ که شاهِ جہان / چنین گفت با من سخن در نہان

که کشتی کسے امده تا نخست / جواز بمہر نیابی درست

فریدون چو بشنید شد خشمناک / ازان ژرف دریا نیامدش باک

به تندی میانِ کیانی ببست / بران بارهٔ شیر دل بر نشست

سرش تیز شد کینه و جنگ را / بآب اندر افگند گلرنگ را

ببستند یارانش یکسر کمر / پیاپے بدریا نہادند سر

بران بادپایانِ با آفرین / بآب اندرون غرقه کردند زین

بسر سرکشان ایدر آمد ز خواب / ز تازیدن چار پایان در آب

بآب اندرون تن در آورد پاک / چنان چون کند خور شب تیره چاک

بخشکی رسید اندر آن جنگجوی	به بیت المقدس نهادند روی
چو بر پہلوانی زبان راندند	همی گنگ دژ هوختش خواندند
بتازی کنون خانهٔ پاک خوان	برآورده ایوان ضحاک دان
چو از دشت نزدیک شهر آمدند	ازین شهر جوینده بهر آمدند
ز یک میل کرد آفریدون نگاه	یکی کاخ دید اندران شهر شاه
که ایوانش برتر ز کیوان نمود	تو گفتی ستاره بخواهد ربود
فروزنده چون مشتری بر سپهر	همه جای شادی و آرام و مهر
بدانست کان خانهٔ اژدهاست	که جای بزرگی و جای بهاست
بیارانش گفت آنکه از تیره خاک	برآرد چنین جای بلند از مغاک
بترسم همی زانکه با او جهان	یکی راز دارد مگر در نهان
همان به که ما را درین جای تنگ	شتابیدن آید بجای درنگ
بگفت و بگرز گران دست برد	عنان بارهٔ تیزتگ را سپرد
تو گفتی یکی آتشینی درست	که پیش نگهبان ایوان برست
گران گرز برداشت از پیش زین	تو گفتی همی در نوردد زمین

کس از روزبانان بدر بر نماند
فریدون جهان آفرین را بخواند

آمدنِ فریدوں بہ ایوانِ ضحّاک و دیدنِ دختران جمشید را

باسپ اندر آمد بکاخِ بزرگ
جہاں ناسپردہ جوانِ سترگ

طلسمے کہ ضحّاک سازیدہ بود
سرش باسماں بر فرازیدہ بود

فریدوں ز بالا فرود آورید
کہ آں جز بنامِ جہاندار دید

یکے گرزۂ گاؤ سر بر سرش
ز دے ہر کہ آمد ہمے بر درش

وزاں جادواں کاندر ایواں بُدند
ہماں نامور نرہ دیواں بُدند

سرانشاں بگرزِ گراں کرد پست
نشست از برِ گاہِ جادوپرست

نہاد از برِ تختِ ضحاک پائے
کلاہِ کئی جُست وبگرفت جائے

بروں آورید از شبستانِ اوے
بتانِ سیہ چشم وخورشید روے

بفرمود شستن سرانشاں نخست
رواں شاں پس از تیرگیہا بشست

رہِ داورِ پاک بنمودشاں
از آلودگیہا بپالودشاں

کہ پروردۂ بُت پرستاں بُدند
سراسیمہ بر سانِ مستاں بُدند

پس آں خواہرانِ جہاندار جم
ز نرگس گلِ سُرخ را دادہ نم

کشادند بر آفریدوں سخن
کہ نو باش تا ہست گیتی کہن

چہ اختر بد ایں از تو اے نیکبخت
چہ باری ز شاخ کد ایں درخت

کہ ایدوں ببالینِ شیر آمدی
ستمگارۂ مردِ دلیر آمدی

انٹرمیڈیٹ کورس - عبدالغنی کاتب

چہ مایہ جہاں گشت بر مایہ بد
زکردارِ ایں جادوے کم خرد

چہ مایہ کشیدیم رنج و بلا
ازیں اہرمن کیش دوش اژدہا

ندیدیم کس کایں چنیں زہرہ داشت
بدیں جایگہ از ہنر بہرہ داشت

کش اندیشۂ گاہِ او آمدے
وگرش آرزو جاہِ او آمدے

چنیں داد پاسخ فریدوں کہ بخت
نماند بکس جاودانہ تخت

منم پورِ آں نیکبخت آبتیں
کہ بگرفت ضحّاک ز ایراں زمیں

بکشتنش بزاری من کینہ جوے
نہادم سوے تختِ ضحّاک روے

ہماں گاو برمایہ کم دایہ بود
ز پیکر تنش ہمچو پیرایہ بود

زخونِ چناں بے زباں چارپاے
چہ آمد بر آں مردِ ناپاک راے

کمر بستہ ام لاجرم جنگجوے
از ایراں بکیں اندر آوردہ روے

سرش را بدیں گرزۂ گاؤچہر
بکوبم نہ بخشائش آرم نہ مہر

سخنہا چو بشنید ازو ارنواز
کشادہ شش بر دلِ پاک راز

بدو گفت شاہ آفریدوں توئی
کہ ویراں کنِ تنبل و جادوئی

کجا ہوش ضحّاک بر دستِ تست
کشادہ جہاں از کمر بستِ تست

ز تخمِ کیاں یادو پوشیدہ پاک
شدہ رام یا او ز بیمِ ہلاک

ہمے خفتن و خاست با جفت مار
چگونہ تواں بُردن اے شہریار

فریدوں چنیں پاسخ آورد باز
کہ گر چرخ دادم اماں از فراز

ببرّم پے اژدہا را ز خاک
بشوئیم جہاں را ز ناپاک پاک

بباید شما را کنوں گفت راست
کہ آں بے بہا اژدہا فش کجاست

بر و خوب رویاں کشادند راز — مگر اژدہا را سر آری بگاز
بگفتند کو سوے ہندوستاں — بشُد تا کند بند جادوستاں
ببرّد سرِ بے گناہاں ہزار — ہراساں شدہ است از بدِ روزگار
کجا گفتند بودش یکے پیش بیں — کہ پردختہ ماند ز تو ایں زمیں
فریدوں بگیرد سرِ تخت تو — ہمیدوں فرو پژمرد بخت تو
دلش زاں زدہ فال پر آتش است — ہماں زندگانی بر و ناخوش است
ہمے خونِ دام و دد و مرد و زن — بریزد کند در یکے آب زن
مگر کو سر و تن بشوید بخوں — شود فالِ اختر شناساں نگوں
ہماں نیز ازاں مارہا بر دو کفت — برنجِ دراز است ماندہ شگفت
ازیں کشور آید بدیگر شود — ز رنجِ دو مارِ سیہ نغنود
بیامد کنوں گاہِ باز آمدنش — کہ جائے نباشد فراز آمدنش
کشاد آں نگارِ جگر خستہ راز — نہادہ بدو گوش گردن فراز

گریختن کندرو فرستادۂ ضحّاک از پیشِ فریدوں و خبر بُردن بہ ضحّاک

چو کشور ز ضحّاک بودے تہی — یکے مایہ ور بد بسانِ رہی
ورا کندرو خواندندے بنام — بکندی زدے پیش بیداد گام
بکاخ اندر آمد دواں کندرو — در ایواں یکے تاجور دید نو

نشستند آرام در پیش گاہ ۔ چو سروِ بلند از برش گرد ماہ
بیکدست سروِ سہی شہرِناز ۔ بدستِ دگر ماہ روے ارنواز
ہمہ شہر یکسر پُر از لشکرش ۔ کمر بستگاں صف زدہ بر درش
نہ آسیمہ گشت و نہ پرسید راز ۔ نیائش کناں رفت و بُردش نماز
بر او آفریں کرد کاے شہریار ۔ ہمیشہ بزی تا بود روزگار
خجستہ نشستنہ تو با فرہی ۔ کہ ہستی سزاوارِ شاہنشہی
جہاں ہفت کشور ترا بندہ باد ۔ سرت برتر از ابر بارندہ باد
فریدونش فرمود تا رفت پیش ۔ بگفت آشکارا ہمہ رازِ خویش
بفرمود شاہِ دلاور بدوے ۔ کہ رو آلتِ تختِ شاہی بجوے
نبیذ آر و رامشگراں را بخواں ۔ بہ پیمائے جام و بیارائے خواں
کسے کو برامش سزائے من است ۔ ببزم اندروں دلکشائے من است
بیار انجمن کن بہ تختِ من ۔ چناں چوں بود درخورِ بختِ من
سخنہا چو بشنید از وکن رو ۔ بکرد آنچہ گفتش جہاندارِ نو
مے روشن آورد و رامشگراں ۔ ہم اندر خورش با گہر مہتراں
فریدوں چو مے خورد رامش گزید ۔ شبے کرد جشنے چناں چوں سزید
چو شد بامداداں رواں کندرو ۔ بروں آمد از پیش سالارِ نو
نشست از برِ بارۂ راہ جوے ۔ سوے شاہِ ضحاک بنہاد روے
بیامد چو پیش سپہبد رسید ۔ مرا و را بگفت آنچہ دید و شنید
بدو گفت کاے شاہِ گردن کشاں ۔ ز برگشتنِ کارت آمد نشاں

سہ مردِ سرافراز با لشکرے
فراز آمدند از دگر کشورے

ازیں سہ یکے کہتر اندر میاں
ببالائے سرو و بچہرِ کیاں

بسال است کہتر فزونیش بیش
ازاں مہتراں و نہد پائے پیش

یکے گرزہ دارد چو یک لختِ کوہ
ہمی تابد اندر میانِ گروہ

بہ اسپ اندر آمد بایوانِ شاہ
دو پُر مایہ با او ہمیدوں براہ

بیامد بہ تختِ کئی بر نشست
ہمہ بند و نیرنگِ تو کرد پست

ہر آنکس کہ بود اندر ایوانِ تو
ز مردانِ مرد و ز دیوانِ تو

سر از بارہ یکسر فرو ریخت شاں
ہمہ مغز با خوں بر آمیخت شاں

بدو گفت ضحاک شاید بدن
کہ مہماں بود شاد باید بدن

چنیں داد پاسخ ورا پیشکار
کہ مہماں ابا گرزۂ گاوسار

بمردی نشیند در آرامِ تو
ز تاج و کمر بستر و نامِ تو

بہ آئینِ خویش آورد ناسپاس
چنیں گر تو مہماں شناسی شناس

بدو گفت ضحاک چندیں منال
کہ مہمانِ گستاخ بہتر بفال

چنیں داد پاسخ بدو کندرو
کہ آرے شنیدم تو پاسخ شنو

گر ایں نامور ہست مہمانِ تو
چہ کارستش اندر شبستانِ تو

کہ با خواہرانِ جہاندارِ جم
نشیند زند رائے بر بیش و کم

بیک دست گیرد رُخِ شہرناز
بدیگر عقیقِ لبِ ارنواز

شبِ تیرہ گوں خود تبر زیں کند
بزیر سر از مشک بالیں کند

چو مشک آں دو گیسوے دو ماہِ تو
کہ بودند ہموارہ دل خواہِ تو

برآشفت ضحاک بر سانِ گرگ · شنید این سخن آرزو کرد مرگ

بدشنامِ زشت و بآوای سخت · شگفتی بشورید با شوربخت

بدو گفت ہرگز تو در خانِ من · ازین پس نباشی نگہبانِ من

چنین داد پاسخ ورا پیشکار · کہ ایدون گمانم من اے شہریار

کزین پس نیابی تو از بخت بہر · بمن چون دہی کدخدائیے شہر

یکے را بدہ ور نداوند جاے · ہمے گفت در دہ منم کدخداے

بمرد اُشتر ابلہے در رمہ · بدرویش دادیم گفتا ہمہ

چو بے بہرہ باشی ز گاہِ مہی · مرا کارِ سازندگی چون دہی

زگاہ بزرگی چو موے از خمیر · بروں آمدی مہترا چارہ گیر

ترا دشمن آمد بہ گاہت نشست · یکے گرزہ گاو پیکر بدست

ہمہ بند و نیرنگِ ارژنگ بُرد · دلارام بگرفت و گاہت سپرد

چرا بر نسازی ہمے کارِ خویش · کہ ہرگز نیاید چنین کارِ پیش

جہاندار ضحاک ازین گفتگوے · بہ ہوش آمد و تیز بنہاد روے

بفرمود تا بر نہادند زین · بران راہ پویانِ باریک بین

بیامد دماں با سپاہِ گراں · ہمہ نرہ دیوانِ جنگ آوراں

زبیراہ مر کاخ را بام و در
گرفت و بکین اندر آورد سر

جنگِ ضحّاک با فریدوں و بند کردنِ فریدوں اورا بکوہِ دماوند

سپاہِ فریدوں چو آگہ شدند — ہمہ سوئے آں راہِ بے رہ شدند
ز اسپانِ جنگی فرو ریختند — بداں جائے تنگی بر آویختند
ہمہ بام و در مردمِ شہر بود — کسے کش ز جنگ آوری بہر بود
ہمہ در ہوائے فریدوں بدند — کہ از جورِ ضحّاک پُر خوں بدند
ز دیوار ہا خشت و از بام سنگ — ق — بکوئے اندروں تیغ و تیرِ خدنگ
ببارید چوں ژالہ ز ابرِ سیاہ — کسے را نہ بد بر زمیں جائگاہ
بشہر اندروں ہر کہ برنا بدند — چو پیراں کہ در جنگ دانا بدند
سوئے لشکرِ آفریدوں شدند — ز نیرنگِ ضحّاک بیروں شدند
ز آوازِ گُردان بترقید کوہ — زمیں شد ز نعلِ ستوراں ستوہ
بسر بر ز گردِ سپہ ابر بست — بہ نیزہ دلِ سنگِ خارا بخست
خروشے بر آمد ز آتشکدہ — کہ بر تخت اگر شاہ باشد دَدہ
ہمہ پیر و برناش فرماں بریم — یکایک ز فرمانِ او نگذریم
نخواہیم بر گاہ ضحّاک را — مر آں اژدہا دوشِ ناپاک را
سپاہی و شہری بکردارِ کوہ — سراسر بجنگ اندروں ہم گروہ
از آں شہر روشن یکے تیرہ گرد — بر آمد کہ خورشید شد لاجورد

پس از رشکِ ضحاک شد چاره جوے	ز لشکر سوے کاخ بنهاد روے
به آهن سراسر بپوشید تن	بدان تا ندانند کس از انجمن
ببرآمد یکایک بکاخ بلند	بدست اندروں شست بازی کمند
بدید آں سیه نرگسِ شهرناز	پر از جادوئی با فریدوں براز
دو رخساره روز و دو زلفش چو شب	گشاده بنفرینِ ضحاک لب
بدانست کاں کار هست ایزدی	رهائی نیابد ز دستِ بدی
بمغز اندرش آتشِ رشک خاست	بایواں کمند اندر افگند راست
نه از تخت یاد و نه جاں ارجمند	فرود آمد از بامِ کاخِ بلند
بچنگ اندروں آبگوں دشنه بود	بخونِ پری چهرگاں تشنه بود
هماں تیز خنجر کشید از نیام	نه بکشاد راز و نه برگفت نام
ز بالا چو پے بر زمیں بر نهاد	بیامد فریدوں بکردار باد
بداں گرزهٔ گاوسر دست برد	بزد بر سرش ترگِ او کرد خرد
بیامد سروشِ خجسته دماں	مزن گفت کو را نیامد زماں
همیدوں شکسته ببندش چو سنگ	ببر تا دو کوه آیدت پیش تنگ
بکوه اندروں به بود بندِ اوے	نیاید برش خویش و پیوند اوے
فریدوں چو بشنید ناسود دیر	کمندے بیاراست از چرمِ شیر
ببندے ببستش دو دست و میاں	که نکشاید آں بندِ پیلِ ژیاں
نشست از برِ تختِ زرینِ اوے	بیفگند ناخوب آئینِ اوے
بفرمود کردن بدر بر خروش	که هر کس که دارید بیدار هوش

نباید که باشید با سازِ جنگ — نه زین باره جوید کسے نام و ننگ

سپاہی نباید که با پیشه ور — بیک روے جویند ہر دو ہنر

یکے کار ورز و دگر گرز دار — سزاوار ہر کس پدید است کار

چو این کار او جوید او کار این — پُر آشوب گردد سراسر زمین

به بند اندر است آنکه ناپاک بود — جہاں را ز کردارِ او پاک بود

شما دیر مانید و خرّم بوید — برامش سوے ورزشِ خود شوید

وزاں پس ہمه نامدارانِ شہر — کسے را که بود از زر و گنج بہر

برفتند و با رامش و خواسته — ہمه دل بفرمانش آراسته

فریدونِ فرزانه بنواختشاں — ز راهِ خرد پایگه ساختشاں

ہمه پندِ شاں داد و کرد آفریں — ہمے یاد کرد از جہاں آفریں

ہمے گفت کیں جایگاه من است — بفال اخترِ بختتاں روشن است

که یزدانِ پاک از میانِ گروه — برانگیخت ما را ز البرز کوه

بداں تا جہاں از بدِ اژدہا — بفرِّ من آمد شما را رہا

چو بخشائش آورد نیکی دہش — به نیکی بباید سپردن رہش

منم کدخداے جہاں سر بسر — نشاید نشستن بیک جاے بر

وگرنه من ایدر ہمے بودمے — بسے با شما روز بپیمودمے

جہاں پیش او خاک دادند بوس — ز درگاه برخاست آواے کوس

که تا اژدہا را بروں آورید — به بندِ کمندی چناں چوں سزید

دمادم بروں رفت لشکر ز شہر — وزاں شہر نایافته ہیچ بہر

ببردند ضحاک را بسته خوار — به پشت هیونی برافگنده زار

همی راند زین کوه تا شیرخوان — جهان را چو این بشنوی پیر خوان

بسا روزگارا که بر کوه و دشت — گذشت است بسیار خواهد گذشت

بدان گونه ضحاک را بسته سخت — سوی شیرخوان برد بیدار بخت

همی راند او را بکوه اندرون — همی خواست کارد سرش را نگون

بیامد هم آنگه خجسته سروش — بخوبی یکی راز گفتش بگوش

که این بسته را تا دماوند کوه — ببر همچنین تازیان بی گروه

مبر جز کسی را که نگزیردت — بهنگام سختی به بر گیردت

بیارند ضحاک را چون نوند — بکوه دماوند کردش به بند

چو بندی بر آن بند بفزود نیز — نبود از بد بخت مانده چیز

از و نام ضحاک چون خاک شد — جهان از بد او همه پاک شد

گسسته شد از خویش و پیوند او — بمانده بکوه اندرون بند او

بکوه اندرون جای تنگش گزید — نگه کرد غاری بنش ناپدید

فروبست دستش به بند گران — بدان تا به سختی بماند دران

بماند او بدین گونه آویخته — وز و خون دل بر زمین ریخته

بیا تا جهان را به بد نسپریم — بکوشش همه دست نیکی بریم

نباشد همی نیک و بد پایدار — همان به که نیکی بود یادگار

همان گنج و دینار و کاخ بلند — نخواهد بدن مر ترا سودمند

سخن ماند از تو همی یادگار — سخن را چنین خوار مایه مدار

فریدونِ فرخ فرشته نبود ❊ ز مشک و ز عنبر سرشته نبود

بداد و دهش یافت آن نیکوئی ❊ تو داد و دهش کن فریدون توئی

فریدون ز کارے که کرد ایزدی ❊ نخستین جهان را بشست از بدی

یکے پیشتر بند ضحّاک بود ❊ که بیدادگر بود ناپاک بود

و دیگر که کینِ پدر باز خواست ❊ جهان ویژه بر خویشتن کرد راست

سه دیگر که گیتی ز نابخرداں ❊ بپالود و بستد ز دستِ بداں

جهانا چه بدمهر و بدگوهری ❊ که خود پروری و خود بشکری

نگه کن کجا آفریدونِ گُرد ❊ که از پیرِ ضحّاک شاهی ببُرد

بُبد در جهاں پنج صد سال شاه ❊ بآخر شد و ماند از و جائے گاه

برفت و جهاں دیگرے را سپُرد ❊ بجز حسرت از دهر چیزے نبُرد

چنینیم یکسر که و مه همه
تو خواهی شباں باش خواهی رمه

انتخاب از

سکندرنامۂ مولوی نظامی گنجوی

حمد باری تعالے

۱	خدایا جہاں پادشاہی تراست	زما خدمت آید خدائی تراست
۲	پناہِ بلندی و پستی توئی	ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی
۳	ہمہ آفریداست بالا و پست	توئی آفرینندۂ ہرچہ ہست
۴	توئی برتریں دانش آموز پاک	ز دانش قلم راندہ بر لوحِ خاک
۵	چو شد حجتت بر خدائی درست	خرد داد بر روے گواہی نخست
۶	خرد را تو روشن بصر کردۂ	چراغِ ہدایت تو بر کردۂ
۷	توئی کآسماں را برافراختی	زمیں را گذرگاہِ او ساختی
۸	توئی کافریدی زیک قطرہ آب	گہرہاے روشن تر از آفتاب
۹	تو آوردی از لطفِ جوہر پدید	بہ جوہر فروشاں تو دادی کلید
۱۰	جواہر تو بخشی دلِ سنگ را	تو بر روے جوہر کشی رنگ را
۱۱	نبارد ہوا تا نہ گوئی ببار	نیارد زمیں تا نہ گوئی بیار
۱۲	جہاں را بدیں خوبی آراستی	برون زانکہ یاریگرے خواستی
۱۳	زگرمی و سردی و از خشک و تر	سرشتی بہ اندازۂ یک دگر
۱۴	چناں برکشیدی و بستی نگار	کہ بہ زاں نیارد خرد در شمار

15 چناں بستی ایں طاقِ نیلوفری | که اندیشه را نیست زو برتری
16 مهندس بسے جوید از رازِ شاں | نه داند که چوں کردی آغازِ شاں
17 نیاید ز ما جُز نظر کردنی | دگر خفتنی یاز یا خوردنی
18 زباں تازه کردن به اقرارِ تو | نینگیختن علّت از کارِ تو
19 حسابے کزیں بگذرد گمرهیست | ز رازِ تو اندیشه بے آگهیست
20 بهر چه آفریدی و بستی طراز | نیازت نه اے از همه بے نیاز
ق چناں آفریدی زمین و زماں | همال گردشِ انجم و آسماں
22 که چند انکه اندیشه گردد بلند | سرِ خود برون ناورد زیں کمند
23 نبود آفرینش تو بودی خدائے | نباشد همه هم تو باشی بجائے
24 نه خلوت بدی کآفرینش نبود | نه چوں کرده شد زو ترا زحمت فزود
25 ز تعظیمِ تو پیشِ تو هست و نیست | اگر باشد و گر نباشد یکیست
26 نه پرگنده تا فراهم شوی | نه افزوده نیز تا کم شوی
27 کواکب تو بر بستی افلاک را | به مردم تو آراستی خاک را
28 توئی گوهر آمائے چار آخشیج | مسلسل کنِ گوهراں در مزیج
29 حصارِ فلک بر کشیدی بلند | در و کردی اندیشه را شهر بند
30 خرد تا ابد در نیابد ترا | که تابِ خرد بر نتابد ترا
31 وجودِ تو از حضرتِ تنگبار | کند پیکِ ادراک را سنگسار
32 خیالِ نظر خالی از راهِ تو | ز گردندگی دُور درگاهِ تو
33 سرے کز تو گردد بلندی گرائے | بافگندنِ کس نیفتد ز پائے

34 کسے را کہ قہرِ تو از پا فگند — بپا مردئے کس نگردد بلند
35 ہمہ زیر دستیم و فرماں پذیر — توئی یاوری دہ توئی دستگیر
36 اگر پاے پیل است وگر پرِّ مور — بہر یک تو دادی ضعیفی و زور
37 چو نیرو فرستی ز تقدیرِ پاک — بہ مورے ز مارے برآری ہلاک
38 چو برداری از رہگذر دُود را — خورد پشّۂ مغزِ نمرود را
39 چو در لشکرِ دشمن آری رحیل — بہ مرغاں کُشی فیل و اصحابِ فیل
40 گہ از نطفۂ نیک بختے دہی — گہ از استخوانے درختے دہی
41 گہ آری خلیلے ز بُت خانۂ — کُنی آشنائے ز بیگانۂ
42 گہے با چنیں گوہرِ خانہ خیز — چو لوطا لُبے را کنی سنگریز
43 کرا زہرۂ آں کہ از بیمِ تو — کشاید زباں جز بہ تسلیمِ تو
44 زباں آوراں را بہ تو بار نیست — کہ با مشعلہ گنج را کار نیست
45 ستانی زباں از رقیبانِ راز — کہ تا رازِ سلطاں نگویند باز
46 مرا در غبارِ چنیں تیرہ خاک — تو دادی دلِ روشن و جانِ پاک
47 گر آلودہ گردیم اندیشہ نیست — کہ جز گردِ رہ خاک را پیشہ نیست
48 گر ایں خاک رو از گنہ تافتے — بہ آمرزشِ تو کہ رہ یافتے
49 گناہِ من ار نامدے در شمار — ترا نام کے بودے آمرزگار
50 شب و روز در شام و در بامداد — تو بر یادی از ہر چہ آرم بیاد
51 چو اوّل شب آہنگِ خواب آورم — بہ تسبیح نامت شتاب آورم
52 چو در نیم شب سر برآرم ز خواب — ترا خوانم و ریزم از دیدہ آب

53 دگر بامدادست راہم بہ تست ۔۔ ہمہ روز تا شب پناہم بہ تست

54 چو خواہم ز تو روز و شب یاوری ۔۔ مکن شرمسارم دراں داوری

55 چناں دارم اے داورِ کارساز ۔۔ کزیں بانیازاں شوم بے نیاز

ق پرستندۂ کز رہِ بندگی ۔۔ کند چوں توئے را پرستندگی

57 دریں عالم آباد گردد بہ گنج ۔۔ دراں عالم آزاد گردد ز رنج

58 پدید آورِ خلق و عالم توئی ۔۔ تو میرانی و زندہ کن ہم توئی

59 مرا نیست از خود حسابے بدست ۔۔ حسابے من از تست چندانکہ ہست

60 بد و نیک را از تو آید کلید ۔۔ ز تو نیک و از من بد آید پدید

61 تو نیکی کنی من نہ بد کردہ ام ۔۔ کہ بد را حوالت بہ خود کردہ ام

62 ز تست اوّلیں نقش را سرگذشت ۔۔ بہ تست آخریں حرف را بازگشت

63 ز تو آیتے در من آموختن ۔۔ ز من دیو را دیدہ بردوختن

64 چو نامم تو ام جاں نوازی کند ۔۔ بہ من دیو کے دستبازی کند

65 ندارم روا با تو از خویشتن ۔۔ کہ گویم توئی باز گویم کہ من

66 گر آسودہ ور ناتواں میزیم ۔۔ چناں کافریدی چناں میزیم

ق امیدم چنانست زاں بارگاہ ۔۔ کہ چوں من شوم دور ازیں کارگاہ

68 فروریزم از نظمِ ترکیبِ خویش ۔۔ دگرگونہ گردم ز ترتیبِ خویش

69 کند باد پرگندہ خاکِ مرا ۔۔ نہ بیند کسے جانِ پاکِ مرا

70 پژوہندۂ حالِ سربستِ من ۔۔ نہد تہمتِ نیست بر ہستِ من

71 ز غیب آں نمودارش آری بدست ۔۔ کزیں غائب آگاہ گرد کہ ہست

72 چو برہستنئ تو من سست رائے / بسے حجت انگیختم دلکشائے
73 تو نیز ار شود عہد من در نہفت / خبر دہ کہ جاں ماند گر خاک خفت
74 چناں گرم کن عزم رائم بہ تو / کہ خرم دل آیم چو آیم بہ تو
75 ہمہ ہمرہاں تا بدر با منند / چو من رفتم ایں دوستاں دشمنند
76 اگر چشم و گوش است گر دست و پاے / زمن باز مانند یک یک بجاے
77 توئی آنکہ تا من منم با منی / ازیں در مبادم تہی دامنی
78 دریں رہ کہ سر بر درے مے زنم / باُمید تاجے سرے مے زنم
79 سرے کاں ازیں در ندارم دریغ / بہ از تاج بخشی بداں سر نہ تیغ
80 ز حکمے کہ آں در ازل راندۂ / نگردد قلم زانچہ گرداندۂ
81 ولیکن بخواہش من حکم کش / کنم زیں سخنہا دل خویش خوش
82 تو گفتی ہر آنکس کہ در رنج و تاب / دعاے کند من کنم مستجاب
83 چو عاجز رہانندہ دانم ترا / دریں عاجزی چوں نخوانم ترا
84 بلے کار تو بندہ پروردن است / مرا کار با بندگی کردن است
85 دو کار است با فر و فرخندگی / خداوندی از تو ز ما بندگی
86 شکستہ چناں گشتہ ام بلکہ خُرد / کہ آبادیم را ہمہ باد بُرد
87 توئی کز شکستم رہائی دہی / وگر بشکنی مومیائی دہی
88 دراں نیم شب کز تو جویم پناہ / بہ مہتاب فضلم برافروز راہ
89 نگہدارم از رخنۂ رہزناں / مکن شاد بر من دل دشمناں
90 بہ شکرم رساں اول آنگہ بہ گنج / نخستم صبوری دہ آنگاہ رنج

گرم در بلائے کنی مبتلا	۹۱	نخستم صبوری دہ آنگہ بلا
بلائے کہ باشم درآں ناصبور	۹۲	زمن دور دار اے زبیدا دور
گرم بشکنی ور نہی در نورد	ق	کفِ خاک خواہی من خواہ گرد
بروں افتم از خود بپرگندگی	۹۴	نیفتم بروں با تو از بندگی
بہ ہر گوشہ کافتم ثنا خوانمت	۹۵	بہ ہر جا کہ باشم خدا دانمت
قرارِ ہمہ ہست بر نیستی	۹۶	تو ئی آنکہ ہم یک قرار ایستی
پژوہندہ را یاوہ شد زاں کلید	۹۷	کز اندازۂ خویشتن در تو دید
کسے کز تو در تو نظارہ کند	۹۸	ورقہائے بیہودہ پارہ کند
نشاید ترا جز بہ تو یافتن	۹۹	عناں باید از ہر درے تافتن
نظر تا بہ یکجاست منزل شناس	۱۰۰	چو زیں بگذری در دل آید ہراس
سپردم بتو مایۂ خویش را	۱۰۱	تو دانی حسابِ کم و بیش را

مُناجاتِ جلّ و علا و تضرّع نمودن و نیایشِ باری تعالیٰ

بزرگا بزرگی دہا بے کسم	تو ئی یاوری بخش و یاری رسم
نیاوردم از خانہ چیزے نخست	تو دادی ہمہ چیز من چیز تست
چو کردی چراغ مرا نوردار	زمن باد و مشعل کشاں دور دار
بکشتن تو دادی تنومندیم	بدہ زانچہ کشتم برومندیم
گریوہ بلند است و سیلاب سخت	مپیچاں عنانِ من از راہِ رخت
ازیں سیل گاہم چناں در گذار	کہ پل نشکند بر من ایں رود بار

عقوبت مکن عذر خواه آمدم　　بدرگاه تو روسیاه آمدم
سیاه مرا هم تو گرداں سپید　　مگردانم از درگهت ناامید
سرشت مرا کافریدی زخاک　　سرشته تو کردی نه ناپاک پاک
اگر نیکم وگر بدم در سرشت　　قضائے تو ایں نقش بر من نوشت
خداوندی مائی و ما بنده ایم　　به نیروے تو یک بیک زنده ایم
هر آنچه آفریدست بیننده را　　نشاں مے دهد آفریننده را
مرا هست بینش نظرگاهِ تو　　چگونه نه بینم بدو راهِ تو
همه صورتے پیش فرهنگ و راے　　به نقّاش صورت بود رهنماے
ترا بینم از هرچه پرداختست　　که هستی تو سازنده او ساختست
بسے منزل آمد ز من تا به تو　　نشاید ترا یافت الّا به تو
اساسے که در آسمان و زمی است　　باندازهٔ فکرت آدمی است
شود فکرت اندازه را رهنموں　　سر از حلقهٔ اندازه نارد بروں
به هر پایهٔ دست چنداں رسد　　که آں پایه را حد بپایاں رسد
چو پایاں پذیرد حدِ کائنات　　نماند در اندیشه دیگر جهات
نیندیشد اندیشه افزوں ازیں　　که هستی نه بلکه بیروں ازیں
بر آنادرم اے مصلحت خواهِ من　　که باشد سوے مصلحت راهِ من
رهے پیشم آور که انجامِ کار　　تو خوشنود باشی و من رستگار
جز ایں نیستم چارهٔ در سرشت　　که سر بر نگردانم از سرنوشت
نویسم خطے در نیائش گری　　مسجّل به امضاے پیغمبری

گواہی برو آرم از چار یار
کہ صد آفریں باد بر ہر چہار

نگہدارم آں خطِ خوبے بجاں
چو تعویذ بر بازوے خود نہاں

دراں داوری گاہ چوں تیغِ تیز
کہ ہم رستخیز است و ہم رستخیز

چو پرّاں شود نامہا سوے مرد
من آں نامہ را بر کشایم نورد

نمایم کہ چوں حکمرانی درست
بریں حکم آں وین آں دگر حکم تست

امیدم بتو ہست ز اندازہ بیش
مکن ناامیدم ز درگاہِ خویش

ز ہر در گرچہ مرکب بروں راندہ ام
براہِ تو در نیم رہ ماندہ ام

فرود آرمہادم بدرگاہِ خویش
مگرداں سرِ رشتہ از راہِ خویش

ز من جستن و رہنمودن ز تو
بجاں آمدن جانفزودن ز تو

ق

چو بازارِ من بے من آراستی
بداں رسم و آئیں کہ مے خواستی

ز رونق مبر نقشِ آرایشم
نصیبے دہ از گنجِ بخشایشم

چہ خواہی ز من با چنیں بود و ہست
ہماں گیر نابودہ بودم نخست

مرا چوں نظر بر من انداختی
مزن مقرعہ چوں کہ بنواختی

چو دادیم ناموسِ نام آوراں
بدہ دادم اے داورِ داوراں

تو دادی مرا پایگاہِ بلند
توام دستگیر اندریں پاے بند

سرے را کہ بر سر نہادی کلاہ
مینداز در پاے ہر خاکِ راہ

دلے را کہ شد بر درت رازدار
ز دریوزۂ ہر درے باز دار

نکو کن چو کردارِ خود کارِ من
مکن کار با من چو کردارِ من

نظامی دراں بارگاہِ رفیع
نیابد بجز مصطفےٰ را شفیع

سببِ نظم کتاب

شبے چوں سحر زیور آراستہ — ز چندیں دعاے سحر خواستہ

ز مہتابِ روشن جہاں تابناک — بروں ریختہ نافہ از نافِ خاک

تہی گشتہ بازارِ خاک از خروش — ز بانگِ جرسہا برآسودہ گوش

رقیبانِ شب گشتہ سرمستِ خواب — فرو بُردہ سر صبحِ صادق بآب

من از شغلِ گیتی برافشاندہ دست — بزنجیرِ فکرت شدہ پاے بست

ق

کشادہ دل و دیدہ بردوختہ — بَرہ داشتن خاطر افروختہ

کہ چوں بایدم مطرحے ساختن — شکارے دراں مطرح انداختن

فگندہ سرم را سراسیمہ وار — چو بالینِ گوراں بہ گوراں نگار

سرم بر سرِ زانو آوردہ جاے — زمیں زیرِ سر آسماں زیرِ پاے

قرارے نہ در نبضِ اعضاے من — سرِ من شدہ کرسیِ پاے من

بہ جولانِ اندیشہ رہ نورد — ز پہلو بہ پہلو شدم گرد گرد

تنِ خویش در گوشہ بگذاشتہ — بصحراے جاں لشکر برداشتہ

گہ از لوحِ ناخواندہ عبرت پذیر — گہ از صحفِ پیشینیاں درس گیر

چو شمع آتش افتادہ در باغِ من — شدہ باغِ من آتشیں داغِ من

گدازندہ چوں موم در آفتاب — بموئے چناں بستہ در دیدہ خواب

مگر جادواں از من آموختند — کہ از مومِ من خواب را دوختند

دراں رہگذرہاے اندیشہ ناک — پراگندہ شد در سرم مغزِ پاک

درآمد زمن خوابے از جوش مغز
دراں خواب دیدم یکے باغ نغز

کزاں باغ رنگیں رطب چیدمے
وزو وادمے ہر کہ را دیدمے

مؤذّن برآورد بانگ قنوت
کہ سُبحانَ حَیّ الّذی لایمُوت

رطب چین درآمد ز نوشینہ خواب
دماغے پُر آتش دہانے پُر آب

درآمد زمن نالۂ ناگہی
کز اندیشہ پُر گشتم از خود تہی

چو صبح سعادت درآمد پگاہ
شدم زندہ چوں باد در صبحگاہ

شب افروز شمعے برافروختم
وز اندیشہ چوں شمع مے سوختم

دلم بازباں در سخن پروری
ق
چو ہاروت و زہرہ بافسونگری

کہ بے شغل چندیں نباید نشست
دگر بارہ طرز نو آرم بدست

نوائے غریب آورم در سرود
دہم جان پیشینیاں را درود

بہ آرم چراغے ز پروانۂ
درختے نشانم زنیک دانۂ

کہ ہر کہ افگند میوۂ زیں درخت
نشانندہ را گوید اے نیکبخت

بشرطیکہ مشتے فرومائگاں
نہ دزدند کالائے ہمسائگاں

گرفتم سرِ تیز ہوشاں منم
شہنشاہِ گوہر فروشاں منم

ہمہ خوشہ چینند و من دانہ کار
ہمہ خانہ پرداز و من خانہ دار

دریں چارسو چوں نہم دستگاہ
کہ ایمن نباشم ز دزدانِ راہ

کہ دارو دکانے دریں چارسو
کہ رخنہ ندارد ز بسیار سو

چو دریا چرا ترسم از قطرہ دزد
کہ ابرم دہد بیش ازیں دستمزد

اگر بر فروزی چو مہ صد چراغ
ز خورشید باشد پرونام داغ

نظامی که نظمِ دری کار اوست / دری نظم کردن سزاوار اوست

حکایت بر سبیل تمثیل

شنیدم که رندی جگر تافته / درستی کهن داشت نو یافته
شنیده ز پیرانِ دینار سنج / که زر زر کشد در جهان گنج گنج
به بازار شد تا به زر زر کشد / بیک مغربی مغربی در کشد
به دکانِ جوهر فروشی رسید / که زر بیشتر زان زریک جا ندید
فرو ریخته زر یک انبارِ چست / قراضه قراضه درستش درست
به امیدِ آن گنج دیوار بست / بینداخت دینار خود را ز دست
چو دینارش از دست پرواز کرد / سوی گنج صراف سر باز کرد
فرو مانده مرد از زر انگیختن / وز آن یک عدد در صد آمیختن
بزاری نمود از پی زر خروش / بنالید بر مردِ گوهر فروش
که از ملکِ دنیا بچندین درنگ / درستِ زر آورده بودم بچنگ
شنیدم نه از زیرکی ز ابلهی / که زر زر کشد چون بود ار تهی
به گنجینهٔ این دکان تاختم / زرِ خود بدین زر بر انداختم
مگر گرد آن زر بدین ریخته / خود این زر بدان زر شد آمیخته
بخندید صرافِ آزاد مرد / وز آمیزشِ زر بد و قصه کرد
که بسیار ناید برِ اندکی / یکی بر صد آید نه صد بر یکی
هر آنکس که شد دزدِ بنگاهِ من / بس است این مثل شحنهٔ راهِ من

بسا آسیا کو غزلوان بود — چو بینند مزدورِ دیوان بود

ز دزدان ابس شاہِ دست مزد — کہ برمن نیارند زد بانگِ دزد

سپاہاں کہ تاراجِ رہ مے کنند — ق — بدزدی جہاں را سیہ مے کنند

برو آتشے بر نیارند گرم — کہ دیدہ ہمے دارد از دیدہ شرم

دبیران نگر تا بروزِ سپید — قلم چوں تراشند از مشکِ بید

نہانِ مرا آشکارا برند — ز گنجے است اگر تا بخارا برند

بحرزند کالا کہ پنہاں بود — کہ کالائے دزدیدہ ارزاں بود

ولیکن چو عیب آشکارا شود — دل دوست خود بے مدارا شود

اگر دزد بردہ برآرد نفیر — برد دستِ او شحنۂ دزدگیر

بہ از من گنہ ام کہ خود روزگار — بہر نیک و بد باشد آموزگار

ترازوے گردونِ گرداں بہیچ — نماند و نماند نسنجیدہ ہیچ

بیا ساقی از مے نشانے مرا — ازاں داروے بے ہشاں دہ مرا

ازاں داروے تلخ بیہش کنم — مگر خویشتن را فراموش کنم

در حسبِ حال و سر انجامِ روزگار

نظامی بسا صاحب آوازۂ — کہن گشتی و ہمچناں تازۂ

چو شیراں بسر پنجہ بگشائے چنگ — چو روبہ میارائے خود را بہ رنگ

شنیدم کہ روباہ رنگین روس — خود آرائے باشد برنگِ عروس

چو باراں بود روزے یا باد و گرد — برون ناورد موے خویش از نورد

بہ گنجے کند بے علف جاے خویش	نہ لیسد مگر دست یا پاے خویش
چو بے پوستیں خونِ خود را خورد	ہمہ کس تن و پوست را پرورد
سرانجام کاید اجل سوے او	وبالِ تنِ او شود موے او
بداں مو ہمہ قصد خونش کنند	بہ رسوائی از تن برونش کنند
بساطے چہ آید بہ آراستن	کزو تا گزیر است برخاستن
ہر آں جانور کو خود آرائے نیست	طمع را بآزار او رائے نیست
بروں آے زیں پردۂ ہفت رنگ	کہ زنگی بود آئینہ زیر زنگ
بس ایں جادویہا بر انگیختن	چو جادو بہ کیس در نیا میختن
نہ گوگرد سرخی نہ لعلِ سپید	کہ جوینده باشد ز تو نا اُمید
بمردم در آمیز اگر مردمی	کہ با آدمی خوگر است آدمی
اگر کانِ گنجی نیائی بدست	بسے گنج زینگونہ در خاک ہست
چو دور اُفتد از میوہ خور میوہ دار	چہ خرما بود نخل بُن را چہ خار
چہ گنجیست کاں ارمغانیم نیست	دریغا جوانی جوانیم نیست
چو میوہ رسیدہ شود شاخ را	کہ یور فراموش کند کاخ را
جوانی شد و زندگانی نماند	جہاں گو ممان چوں جوانی نماند
جوانی بود خوبیِ آدمی	چو خوبی رود کے بود خرمی
چو بے سمت و بوسیدہ شد استخواں	دگر قصۂ خوبروئی مخواں
غرورِ جوانی چو از سر گذشت	ز گستاخ کاری فروشوے دست
بہی چہرۂ باغ چنداں بود	کہ شمشاد بالالہ خنداں بود

چو بادِ خزانی در افتد بہ باغ
زمانہ دہد جاے بلبل بہ زاغ

بود برگ ریزاں ز شاخِ بلند
دلِ باغباں زو شود دردمند

ریاحینِ بستاں شود ناپدید
درِ باغ را کس نجوید کلید

بنال اے کہن بلبلِ سالخورد
کہ رخسارۂ سُرخ گل گشت زرد

دوتا شد سہی سروِ آراستہ
گلِ بور شُد از باغ برخاستہ

چو نارِنج پنجہ درآمد بسال
دگرگونہ شد بر شتابندہ حال

سراز بارِ سنگی درآمد بسنگ
جمازہ بہ تنگ آمد از راہِ تنگ

فروماند دستم ز مے خواستن
گراں گشت پایم ز برخاستن

تنم گونہ لاجوردی گرفت
گُلم سرخی انداخت زردی گرفت

ہیونِ روندہ ز رہ ماندہ باز
ببالیں گہ آمد سرم را نیاز

ہماں بورِ چوگانیئے بادپائے
بہ صد زخمِ چوگاں نجنبد ز جاے

طرب را بہ میخانہ گم شد کلید
نشانِ پشیمانی آمد پدید

برآمد ز کوہ ابرِ کافور بار
مزاجِ زمیں گشت کافور خوار

گہے دل بہ رفتن گرائش کند
گہے خواب را سر ستائش کند

مرا برف بارید بر پّرِ زاغ
نشاید چو بُلبل تماشاے باغ

سر از لہو پیچید گوش از سماع
کہ نزدیک شد کوچگہ را وداع

بوقتِ چنیں کنج بہتر ز کاخ
کہ دوراں کند دستبازی فراخ

تماشاے پروانہ چنداں بود
کہ شمعِ شب افروز خنداں بود

چو از شمع خالی کنی خانہ را
نہ بینی دگر نقشِ پروانہ را

انٹرمیڈیٹ کورس ـ عبدالغنی کاتب

بروز جوانی و نوزادگی | زدم لافِ پیری و افتادگی

کنوں کے بہ غم شادمانی کنم | بہ پیرانہ سر چوں جوانی کنم

چو پوسیدہ چوبے کہ در کنجِ باغ | فروزندہ باشد بشب چوں چراغ

شب افروز کرمے کہ تابد ز دور | ز بے نوریِ شب نہ از لافِ نور

اگر دیدمے در خود افزائشے | طلب کردمے جائے آسائشے

بہ آسودگی عمرِ نو کردمے | جہاں را بشادی گرو کردمے

چو روزِ جوانی بپایاں رسید | سپیدہ دم از مشرق آمد پدید

ق بہ تدبیرِ آنم کہ سر چوں نہم | چگونہ پے از کار بیروں کنم

سرے کو سزاوار باشد بہ تاج | سریں گاہِ او مشک باشد نہ عاج

ازیں پیش کایں ہفت پرکارِ تیز | کند خطِ عمرِ مرا ریزہ ریز

ق در آرم بہ ہر زخمۂ دستِ خویش | نگہدارم آوازۂ ہستِ خویش

بہر مہرۂ دستبازی کنم | بہ وا ماندِ خود چارہ سازی کنم

چو رہوار گیلم ازیں پل گذشت | بہ گیلاں ندارم سرِ بازگشت

دریں رہ کہ خوابیدہ چوں من بسے است | نیارد کسے یاد کاینجا کسے است

ق بیاد آور اے تازہ کبکِ دری | کہ چوں بر سرِ خاکِ من بگذری

گیاہ بینی از خاکم انگیختہ | سرے سودہ بالینِ فرو ریختہ

ہمہ خاکِ فرشِ مرا بردہ باد | نہ کردہ ز من ہیچ ہم عہد یاد

تہی دست بر شوشۂ خاکِ من | بیاد آری از گوہرِ پاکِ من

فشانی تو بر من سرشکے ز دور | فشانم من از آسماں بر تو نور

دعاے تو بر ہر چہ دارد شتاب / من آمین کنم تا شود مستجاب

درودم رسانی رسانم درود / بیائی بیایم ز گنبد فرود

مرا زندہ پندار چوں خویشتن / من آیم بجاں گر تو آئی بہ تن

بداں خالی از ہمنشینی مرا / کہ بینم ترا گر نہ بینی مرا

لب از خفتۂ چند خامش مکن / فرو خفتگاں را فرامش مکن

چو اینجا رسی مے در افگن بجام / سوے خوابگاہِ نظامی خرام

چہ پنداری اے خضر فرخندہ پے / کہ از مے مرا ہست مقصود مے

ازاں مے ہمہ بیخودی کاستم / وزاں بیخودی مجلس آراستم

مرا ساقی از وعدۂ ایزدیست / صبوح از خرابی مے از بیخودیست

وگرنہ بہ ایزد کہ تا بودہ ام / بہ مے دامنِ لب نیالودہ ام

گر از مے شدم ہرگز آلودہ کام / حلالِ خدا بر نظامی حرام

بیا ساقی از سر بنہ خواب را / مے ناب دہ عاشقِ ناب را

مے کو چو آبِ زلال آمدہ است / بہ ہر چار مذہب حلال آمدہ است

نہ آں مے کہ آمد بمذہب حرام / مے کاصلِ مذہب بدو شد تمام

گفتار در نصیحت

دلا تا بزرگی نیاری بدست / بجائے بزرگاں نباید نشست

بزرگیت باید درین دسترس / بیادِ بزرگاں برآور نفس

سخن تا نپرسند لب بستہ دار / گہر نشکنی تیشہ آہستہ دار

نه پرسیده هر کو سخن یاد کرد | همه گفتهٔ خویش برباد کرد

به بے دیده نتواں نمودن چراغ | که جز دیده را دل نخواهد بباغ

چو در خوردِ گوینده ناید جواب | سخن یاوه گفتن نباشد صواب

سخن گفتن آنگه بود سودمند | کزاں گفته آوازه گردد بلند

دهن را به مسمار بر دوختن | به از گفتن و گفته را سوختن

چه مے گویم اے نانیوشنده مرد | ترا گوش بر قصّهٔ خواب و خورد

چه دانی که من خود چه فن میزنم | دہل بر درِ خویشتن مے زنم

متاعِ گراں مایه دارم بسے | نیارم بروں تا نخواهد کسے

متاعِ گراں مایه کاسد مباد | وگر باد جز عیب حاسد مباد

خریدار در چوں صدف دیده دوخت | بدیں کاسدی دُر نشاید فروخت

مرا با چنیں گوهر ارجمند | همے حاجت اُفتد به گوهر پسند

نیوشنده خواهم از روزگار | که گویم بدو رازِ آموزگار

بکارم من الماس از کانِ خویش | کنم بسته با جانِ او جانِ خویش

زمانه چنیں پیشها پُر دهد | یکے دُرستاند یکے دُر دهد

دلے کو که بے جاں خراشے بود | کمانے که بے دورباشے بود

اگر نخلِ خرما نباشد بلند | ز تاراجِ هر طفل یابد گزند

نگه دار بر گنج ازیچان نشست | که تا رائگاں گنج ناید بدست

بشحنه تواں پاسِ ره داشتن | به خاکستر آتش نگهداشتن

ازیں خوے خوش کاں سرشتِ منست | بسے رخنه در کار و کشتِ منست

دگر رہروان کین کمر بستہ اند
بخوے بد از رہزنان رستہ اند

بہان تا گر ریزند طفلان راہ
چو زنگی چراگشتہ باید سیاہ

بہائے کہ خواہم شدن خشت کش
رہ آوردِ من بس بود خوئے خوش

بخوئے خوش آمودہ شد گوہرم
بدین ریشتم ہم بدیں بگذرم

چو از بہرِ ہر کس دُرے سُفتن است
سروے ہم از بہرِ خود گفتن است

زِ چندیں سخن گو سخن یادوار
سخن را منم در جہاں یادگار

سخن چوں گرفت استقامت بمن
اقامت کنم تا قیامت بمن

منم سروِ پیرائے باغِ سخن
بخدمت کمر بستہ چوں سروِ بن

فلک دار دور از فسوسِ ہمہ
سرآمد ولے پائے بوسِ ہمہ

چو جیحیں در جنگ ہر ہار گماں
کماں دارم و برندارم کماں

چو زہرہ درم در ترازو نہم
ولے چوں درم بے ترازو دہم

سخندم براندودہ کس برق وار
کہ از برقِ من در من افتد شرار

بہ ہر خار چوں گل صلائے زنم
بہ ہر زخم چوں نے نوائے زنم

مگر آتش است این دلِ سوختہ
کہ از خار خوردن شد افروختہ

چو دریا شدم دشمنِ عیب شوئے
نہ چوں آئینہ دوستِ عیب جوئے

بخواہندگاں بخشم آں مال و گنج
کہ از باز دادن نیایم برنج

نمایم جو و گندم آرم بجائے
نہ چوں جو فروشانِ گندم نمائے

پس و پیش چوں آفتابم یکیست
فروغم فراواں فریب اندکیست

پسِ ہیچ پشتے چناں ننگذرم
کہ در پیش رویش خجالت برم

زبد گوے بدگفته پنهان کنم
به پاداش نیکیش پشیمان کنم

نگوییم بد اندیش را نیز بد
کزاں گفته باشم بد اندیش خود

بدین نیکی آرند بر من فرود
زنیکان وا زنیکنامان درود

وزیں حال گر نیز گردان شوم
زبان تا نگه نیک مردان شوم

شوم بر درم ریز خود درفشاں
کنم سرکشی نیک با سرکشاں

ز بے آلتی وانماندم ز گنج
جهاں باد وا ز باد ترسد ترنج

ز شاهان گیتی دریں غار زرف
کرا بود چوں من حریف شگرف

که دیدست بر هیچ رنگیں گلے
زمن عالی آوازتر بلبلے

ز هر دانشے دفتر آراسته
بهر نکتهٔ خامهٔ خواسته

پذیرفته از هر فنے روشنی
جداگانه در هر فنے یک فنی

شکروانم از هر لب انگیختن
گلابے ز هر دیدهٔ ریختن

کسے را که در گریه آرم چو آب
بخندانمش باز چوں آفتاب

بدستم در از دولت خوش عناں
طبرزد چنیں شد طبرخون چناں

توانم درِ زُهد بر دوختن
به بزم آمدم مجلس افروختن

ولیکن درختے من از گوشه رست
ز جا گر بجنبم شود بیخ سست

چله چوں چهل گشت و خلوت هزار
ببزم آمدن دور باشد ز کار

به هنگام سیل آشکارا شدن
نشاید ز درے تا بخارا شدن

همانا که با اینچنیں باد سخت
برون نارم چوں گل از گوشه رخت

بخود کم شوم خلق را رهنماے
همایوں زکم دیدن آمد هماے

سرم پیچد از خفتن و تاختن	نہ دانم دگر چارۂ ساختن
جزیں کز سخن بشگفانم گلے	بر آں گل زنم نالہ چوں بلبلے
اگر بہ ز خود گلبنے دیدمے	گلِ سرخ یا زرد زو چیدمے
چو از رانِ خود خورد باید کباب	چہ گردم پئے دریوزہ چوں آفتاب
نشینم چو سیمرغ در گوشۂ	دہم گوش را از دہن توشۂ
ملالت گرفت از من ایّام را	بکنجِ ارم بُردم آرام را
درِ خانہ را چوں سپہرِ بلند	زدم بر جہاں قفل و بر خلق بند
ندانم کہ دوراں چساں مے رود	چہ نیکو چہ بد در جہاں مے رود
یکے مردہ شخصم بمردی رواں	نہ از کاروانی نہ از کارواں
بصد رنج دل یک نفس مے زنم	بداں تا نخسپم جرس مے زنم
ندانم کسے کو بجان و بہ تن	مرا دوست تر دارد از خویشتن
ز مہرِ کساں رُوے بر تافتم	کسِ خویش را خویشتن یافتم
برِ عاشقاں کز بدی بد شوم	ق ہماں بہ کہ معشوقِ خود خود شوم
اگرم نیست روزی ز مہرِ کساں	خدا یست رزّاق و روزی رساں
درِ حاجت از خلق بربستہ بہ	ز دریوزۂ ہر درے رستہ بہ
مرا کاشکے بودے آں دسترس	کہ نگذارمے حاجتِ کس بہ کس
دریں منزلِ خاکی از بیم خوں	نیارم سر از خط فرماں بروں
ببیں حال منزل کنے چوں بود	کہ زندانئے منزلِ خوں بود
درِ خلق از گل بر اندودہ ام	دریں رہ بدیں دولت آسودہ ام

چہل روز خود را اگر گفتم تمام ‌‌ کادیم از چہل روز گردد تمام
چو در چار بالش ندیدم درنگ ‌‌ نشستم دریں چار دیوار تنگ
تر و خشک از اشک و رخسارِ من ‌‌ بہ کہگل در اندودہ دیوارِ من
ز ہر جو کہ انداختم در خراس ‌‌ دُرے باز دادم بہ گوہر شناس
ہزار آفریں بر سخن پرورے ‌‌ کہ بر ساز داز ہر جوے جوہرے
تن اینجا بہ پستِ جویں ساختن ‌‌ دل آنجا بگنجینہ پرداختن
ببازی نبردم جہان را بہ سر ‌‌ کہ شغلے دگر بود جز خواب و خور
نخفتم شبے شاد بر بسترے ‌‌ کہ نکشادم آں شب ز دانش درے
ضمیرم نہ زن بلکہ آتش زن است ‌‌ کہ مریم صفت بکر و آبستن است
تقاضاے آں شوے چوں آیدش ‌‌ کہ از سنگ آہن بروں آیدش
بدیں لفربی سخنہاے بکر ‌‌ بسختی تواں زادن از راہِ فکر
سخن گفتن و بکر جاں سفتن است ‌‌ نہ ہر کس سزاے سخن گفتن است
بہ دُرّے سفالینہ را سفتہ گیر ‌‌ سرودے بکر یا بہ ور گفتہ گیر
ببندیش ناں و شتہاے فراخ ‌‌ کز آوازہ گردد گلو شاخ شاخ

چو بر سکۂ شاہ زر مے زنی
چناں زن کہ گر بشکنند نشکنی

انتخاب
از
کلیاتِ صائب

نیست دلگیری ز دنیا بندۂ تسلیم را
آتشِ نمرود گلزار است ابراہیم را

در دلِ دریا بساحل میتواند پشت داد
ہر کہ گیرد وقتِ طوفاں دامنِ تسلیم را

گر کنی دل را چو سرو آزاد از فکرِ بہشت
زیرِ پاے خویش بینی کوثر و تسنیم را

کشتۂ طوفانی از ساحل ندارد شکوۂ
نیست دلگیری زتلک فقر ابراہیم را

گر بامرِ حق ترا اعضا شود فرمان پذیر
بہ کہ چوں شاہاں کنی تسخیرِ ہفت اقلیم را

واے بر کوتاہ بینانے کہ میدانند حق
با ہزاراں خطّ باطل صفحۂ تقویم را

نیست صائب سرو را فکرِ خزان و نو بہار
در دلِ آزادہ رہ نبود امید و بیم را

رنگیں تر از حناست بہار و خزانِ ما
بر دستِ خویش بوسہ زند باغبانِ ما

دست از کمندِ جاذبہ کوتہ نمے کنیم
تا شیرِ مستِ ماہ نگردد کتانِ ما

چوں بوے پیرہن بنظر مے خزند خلق
گردے کہ خیزد از طرفِ کاروانِ ما

الماس را بہ نیم نظر مے کند عقیق
داغیکہ شد سہیلِ دلِ خونچکانِ ما

چوں صبح در محبتِ خورشید صادقیم
این تب بروں نمیرود از استخوانِ ما

ما خصم را ز راهِ تواضع کنیم دست
پیروں برد ز تیر کجی را کمانِ ما

چوں بید گرچه تیغ زبانیم سربسر
بندے شدست بے ثمری سرِ زبانِ ما

قانع بیک سر اسر خدنگ ست ازیں جہاں
چوں موجِ سراب دلِ خوش عنانِ ما

ماندست ہمچو دامنِ قاروں بزیرِ خاک
دامانِ دل ز لنگرِ خوابِ گرانِ ما

از بال و پر غبارِ تمنا فشاندہ ایم
بر شاخِ گل گراں نبود آشیانِ ما

ما چشمِ خویش حلقۂ ہر در نمے کنیم
خاکِ مرادِ ماست ہماں آستانِ ما

صائب بلند مرتبه چوں آسماں شود
بر ہر زمیں که سایه کند باغبانِ ما

بدنیا ساختم مشغول چشمِ روشنِ دل را
باین ہمشتِ گل مسدود کردم روزنِ دل را

ندانستم که خواہد رفت چندیں خار در پایم
شکستم بے سبب در خرقۂ تن سوزنِ دل را

فریبِ چشم خوردم گشتیم در گلِ نشست آخر
ہمی ماندم بجا گرمے گرفتم دامنِ دل را

مرا گر ہیزمِ دوزخ کند افسوس جا دارد
که بے برگ از ثمر کردم نہالِ ایمنِ دل را

ولے از سنگِ خارا گوشئے زآہن ہست آور
که با این گوشِ دل نتواں شنیدن شیونِ دل را

نظر پرواز شد چوں سرمه مغزِ استخوانِ من
بآہِ آتشیں نازم کردم آہنِ دل را

ندانستم که خواہد شد سیه عالم بچشمِ من
عبث برباد کردم نکہتِ پیراہنِ دل را

حیاتِ جاودانی از خدا چوں خضر میخواہم
که پاک از سبزۂ بیگانه سازم گلشنِ دل را

خرد را شہپرِ پرواز از رطلِ گراں باشد
نگیرد کوهِ غم دامانِ از خود رفتنِ دل را

نے شد خشک چوں دستِ بخیلاں پردۂ چشمش
اگر مے دید یکبار آفتابِ روشنِ دل را

ز آتش طلعتاں باغ و بہارے داشتم صائب

ندیدم سوزِ خویش تا سر و کردم گلخنِ دل را

یاد ایامیکه باهم آشنا بودیم ما	هم خیال و هم صفیر و هم نوا بودیم ما
معنیٔ یک بیت بودیم از طریقِ اتحاد	چون دو مصرع گرچه در ظاهر جدا بودیم ما
بوده ایم چون زبانِ خامه حرفِ ما یکے	گرچه پیشِ چشمِ صورت بین دوتا بودیم ما
چون دو برگِ سبز کز یکدانه سر بیرون کند	یکدل و یک رو در نشو و نما بودیم ما
اخترِ ما سعد بود و روزگارِ ما سعید	از سعادت زیرِ بالِ یک هما بودیم ما
دوریٔ منزل حجابِ اتحادِ ما نبود	داشتیم از هم خبر در هر کجا بودیم ما

چاره جویان را نمے دادیم صائب دردِ سر
دردهاے کهنهٔ هم را دوا بودیم ما

صبح از دلهاے روشن یاد مے آید مرا	شام از تاریکیٔ تن یاد مے آید مرا
از دمِ سردِ خزان برگے که مے افتد بخاک	از جهان بے برگ رفتن یاد مے آید مرا
مے شوم چون شبنمِ گل آب از تر دامنی	چون ازان پاکیزه دامن یاد مے آید مرا
ناله خیزد چون سپند از دانه ام بے اختیار	چون ازین صحرا و خرمن یاد مے آید مرا
مے شود یاقوتی از خونِ جگر منقارِ من	چون ازان فیروزه گلشن یاد مے آید مرا
تیغ مے گردد الف بر سینهٔ شهبازِ من	گاه گاهے کز نشیمن یاد مے آید مرا
گوهرم را مے دهد گردِ یتیمی خاک مال	چون ازان دریائے روشن یاد مے آید مرا
رشتهٔ اشکم بدامن مے رسد بے اختیار	چون ز عیسیٰ همچو سوزن یاد مے آید مرا
مے شود چشمم ز حیرت چون یدِ بیضا سفید	چون ز طور و نخلِ ایمن یاد مے آید مرا
طفلِ اشکم نیست جز گردِ یتیمی دایه ام	کز رهِ آغوشِ تو دامن یاد مے آید مرا

نیست تا گل در نظر صائب چو بلبل خامشم
در حضورِ گل ز شیون یاد مے آید مرا

عقلِ ضعیف خویش نگهدار از شراب
در زیرِ بالِ موج منہ بیضہ چوں حباب

تا زاہلِ عقل نتواں بس سرخرد شدن
رنگیں مساز چہرہ بہ گلگونۂ شراب

تخم افگنِ شرار بود پنبہ زارِ مغز
چوں جمع شد بآتشِ دل آتشِ شراب

سرپنجہ با شراب زدن کارِ عقل نیست
عقلِ بشر چو برف شراب ست آفتاب

عقلِ سبک رکاب چہ سازد بزورِ مے
چوں پائے موم گشت بلغزد در آفتاب

شیر است عقل بادۂ گلرنگ آتش است
رسمیست شیر را کہ کند ز آتش اجتناب

در مغربِ زوال شود آفتابِ شرم
چوں سر کشد ز مشرقِ مینائے مے شراب

کفر است بر چراغِ حیا آستیں زدن
نورِ چراغِ ایمنِ ایماں بود حجاب

سیلابِ فتنہ از دلِ خم جوش میزند
یونانِ عقل چوں بکشد سر بزیرِ آب

دل خانۂ خدا ست چو مصحف عزیز دار
زاں پیشتر کہ سیلِ شرابش کند خراب

فردا چو لالہ سر زند از خاک سرخ روے
ہر کس کند ز بادہ ازیں نشہ اجتناب

جاوید گرست خضر ز دست از بہ بشوے
زاں پیشتر کہ سر زند از مغرب آفتاب

اشکِ ندامت از دلِ آگاہ مے کشد
پیوستہ خیزد از طرفِ قبلہ ایں سحاب

سلطان ابوالحسین علی موسے آنکہ ہست
گل میخ آستانۂ او ماہ و آفتاب

آں کعبۂ امید کہ صندوقِ مرقدش
گردیدہ پایۂ تختِ دعا ہائے مستجاب

روزے کہ دستِ او بشفاعت علم شود
خجلت کشد ز دامنِ پاکِ گنہ ثواب

ہر شب شود بصورتِ پروانہ جلوہ گر
روح الامیں بروضۂ آں آسماں جناب

کفر است پا بمصحف و بالِ ملک زدن
خاک درش بروب بمژگاں چو آفتاب

جامِ جہاں نماست گلِ جامِ روضه اش
با عینکے ست روشنیٔ چشمِ آفتاب

موجش کشند برشته گہرہاے آبدار
گر باد دستِ او گزرد در دلِ سراب

بر ہیچکس درش چو درِ فیض بسته نیست
از شرمِ خویش در پسِ در ماند آفتاب

شوقِ خطاب بس در دلِ حلقه مے زند
تا چند در یسار و یمینت کنم خطاب

اے مشعل افروز ضمیرِ تو آفتاب
از دفترِ عتابِ تو مدّے بود شہاب

صبحِ مراد در رقمش رو مے نہد
ہرکس شود ز طوفِ حریمِ تو کامیاب

از تربتِ تو خاکِ خراساں حیات یافت
آرے ز دل بسینه رسد فیضِ بیحساب

زاں پیشتر که عدلِ الٰہی بانتقام
از خونِ من نگار کند پنجهٔ عقاب

در سایهٔ ہماے سعادت مرا بگیر
تا سر بر آورم ز گریبان آفتاب

چرا بخلدِ بریں از خدا شوی خورسند
بجوے شیر چو طفلاں چرا شوی خورسند

مباد ہمچو سکندر دریں تماشا گاہ
به آبگینه ز آبِ بقا شوی خورسند

سعادتِ ازلی بے حجاب مے تابد
چرا بسایهٔ بالِ ہما شوی خورسند

زہر شکست ترا شہپرے دہند چو موج
ازاں بحکمِ روانِ قضا شوی خورسند

زراهِ مصر بزندان و چاه ساختهٔ
اگر بہر دو جہاں از خدا شوی خورسند

به آشنایے بیگانگاں بسر آمدهٔ
تو آں نهٔ که بیک آشنا شوی خورسند

زشش جہت درِ روزی ترا گشاده شود
اگر ز عشق بدرد و بلا شوی خورسند

بخواب ناز روی ہمچو چشمِ قربانی
اگر بخاطرِ بے مدعا شوی خورسند

علم شوی بطراوت چو نرگسِ بیمار
بہ دردِ خویش اگر از دوا شوی خورسند

بہشتِ نسیۂ خود نقد مے توانی کرد
ز خلد اگر بمقامِ رضا شوی خورسند

بلند دار نظر را مباد چوں نرگس
ز چشمِ خود بہمیں پیشِ پا شوی خورسند

ز فکرِ رزق پریشاں نمے شوی صائب
اگر بپارۂ دل از غذا شوی خورسند

مبند دل بتماشائے ایں جہاں زنہار
برآ بچرخ ازیں تیرہ خاکداں زنہار

بگیر دامنِ خورشید طلعتے چوں صبح
مرو چو سایہ بدنبالِ این و آں زنہار

گرفت دامنِ ساحل خس از سبکروحی
گراں مباش دریں بحرِ بیکراں زنہار

چو صبحِ صادق مشناس صبحِ کاذب را
مخور بجائے نبا شیر استخواں زنہار

چہ حاجت است کزیں قبلہ بر نمی آید
مکن زرو صنۂ دل رو بآسماں زنہار

تواں بسایۂ دیوار ساختن جائے
مساز خانۂ چندیں دریں جہاں زنہار

کمر بدشمنئ خویش نیک مے بندی
براہِ سیل پناہے مکن میاں زنہار

چو رہ بکعبۂ مقصد نمے بری زنہار
مدہ ز دست سرِ راہِ کارواں زنہار

ز ہیچ و پوچ بود تار و پودِ موجِ سراب
مرو ز راہِ بآرائشِ جہاں زنہار

بقدرِ دانہ دہد آرد آسیا بیروں
نبردہ رنج مجو کام ز آسماں زنہار

کشادِ عقدۂ روزی بدستِ تقدیر است
مکن ز رزق شکایت بایں و آں زنہار

چو آبروے نباشد گہر چہ کار آید
بابر ہیچو صدف وا مکن دہاں زنہار

عنانِ موج بدستِ ارادتِ دریاست
مکن ز کجروئے آسماں فغاں زنہار

بشکر آنکہ نظارہ دریں چمن ندہند
مباش در پئے تاراجِ بوستاں زنہار

کنوں کہ شاہ سوارے نماندہ در دنبال
مرو بجواب بدنبالِ کاروان زنہار

حریفِ سودۂ الماسِ انتقام نۂ
مشو بہیچ جراحت نمک فشان زنہار

بس است روحِ ضعیفِ ترا گرانئے تن
تو ہم زخواب مکن بارِ خود گران زنہار

حریفِ سیلِ حوادث نمے شوی صائب
مساز خانہ دریں تیرہ خاکدان زنہار

سالہا گردِ زمیں چوں آسماں گردیدہ ام
تا چنیں روشن دل و صافی روان گردیدہ ام

سبز گردیدہ است چوں طوطی پر و بالم ز زہر
تا دریں عبرت سرا شیریں زبان گردیدہ ام

از غبارانِ من تنگ است چوں گورِ زمیں
از چہ بارِ خاطرِ این کاروان گردیدہ ام

سایۂ من گرچہ مے بخشد سعادت خلق را
از جہاں قانع بمشتِ استخوان گردیدہ ام

زندگی در چار دیوارِ عناصر چوں کنم
منکہ در دامانِ دشتِ لامکاں گردیدہ ام

بر نمے آیم ز فکرِ آں دہان و آں میاں
منکہ اسرارِ جہاں را ترجمان گردیدہ ام

ذرہ ام اما ز فیضِ داغِ عالم سوزِ عشق
روشنی بخشِ زمین و آسمان گردیدہ ام

استخوانم را ہما تعویذِ بازو مے کند
تا نشانِ تیرِ آں ابروکمان گردیدہ ام

ہر گلے خارے و ہر خارے زبانِ شکوہ ایست
گردِ این گلزار چوں آبِ رواں گردیدہ ام

دوستاں از بدگمانی وحشت از من میکنند
ورنہ من بر دشمنِ خود مہربان گردیدہ ام

نیست آبے غیرِ آبِ تیغ بر من سازگار
منکہ از زخمِ نمایاں گلستاں گردیدہ ام

بیدماغی صائب از عالم مرا بیگانہ کرد
باکہ سازم من کہ از خود دل گراں گردیدہ ام

در صفتِ کابل مے گوید

خوشا عشرت سرائے کابل و داماں کہسارش
کہ ناخن بر دلِ گل میزند مژگانِ ہر خارش

خوشا وقتیکہ چشمم از سوادش سرمہ چیں گردد
شوم چوں عاشقان و عارفاں از جاں گرفتارش

ز وصفِ نالۂ او رنگ بر روئے سخن دارم
نگہ را چہرہ خوں سازم ز سیرِ ارغواں زارش

چہ موزون است یارب طاقِ ابروئے پل مستاں
خدا از چشم شورِ زاہداں بادا نگہدارش

خضر چوں گوشۂ بگرفتہ است از دامنِ کوہش
اگر خوشتر نیاید از بہشت ایں طرفِ کہسارش

اگر در رفعتِ برجِ فلک سائش نمے بندد
چرا خورشید را از طرفِ سر افتادہ دستارش

حصارِ مار پیچش اژدہائے گنج را ماند
بلے ارزد بگنج شایگاں ہر خشت دیوارش

نظرگاہِ تماشا نیست در شے ہر گزرگاہے
ہمیشہ کاروانِ مصر مے آید ببازارش

حسابِ مہ جبینانِ لبِ بامش کہ مے داند
دو صد خورشید رو افتادہ در ہر پای دیوارش

بہ صبحِ عید مے خندد گلِ رخسارۂ صبحش
بشامِ قدر پہلو میزند زلفِ شبِ تارش

تعالی اللہ ازاں باغ جہاں آرا شہر آرا
کہ طوبی انگشت بر جا ماندہ است از رشک اشجارش

نمازِ صبح واجب میشود بر پاکدامانان
سفیدی میکند چوں در دلِ شب پاسبان نارش

الٰہی تا جہاں آراد شہر آرا بجا باشد
جہاں آرائی و آرائشِ کشور بود کارش

وله

اقبال مند آنکه بتائیدِ کردگار
در زیرِ پا نظر کند از اوجِ اعتبار

تعمیرِ آب و گل نکند چوں فروتناں
بر گردِ خود ز لشکرِ دلہا کند حصار

لب را بحرفِ خواہش اگر آشنا کند
غیر از رضائے خلق نخواہد ز کردگار

شہباز دلربائے سخاوت بروئے دست
در پہنِ دشتِ سینۂ مردم کند شکار

کارش بود ضعیف نوازی چو کہربا
بر خرمنِ کسے نشود ابرِ شعلہ بار

سعیش ہمیشہ صرف شود در رضائے خلق
جز کارِ حق شتاب نورزد بہیچ کار

بالِ ہمائے معدلتش سایہ افگند
نگزارد آفتاب کند رنگ گل نوگار

در بزم چوں نسیمِ سبک روح سر کند
در رزم ہمچو کوہ بود پائش استوار

نگزارد اقویا بہ ضعیفاں ستم کنند
بندد زبانِ شعلۂ گستاخ را بہ خار

چوں نخلِ پر شگوفہ خورد سنگ اگر بفرق
با جبہۂ کشادہ چو گل زر کند نثار

ہر روز از غریب نوازی رواں کند
چندیں غریب کام روا را بہر دیار

چوں گل دہد بخندۂ رنگیں جواب اگر
بر دل چو غنچہ نیش خورد از زبانِ خار

قفلِ گرفتگی نبود بر جبینِ او
چوں صبح خندہ روئے برآید بروزِ بار

از بادۂ غرور نگردد سیاہ مست
تا شیشہ نشکند بسرش خشکئ خمار

صد لعلِ آتشیں اگر افتد بدستِ او
در یک نفس بباد دہد چوں زرِ شرار

غافل ز یادِ حق نشود از ہجومِ خلق
باشد میانِ بحر و زند سیر بر کنار

سرچشمۂ خضر بود از خلق تر زباں
سدِّ سکندری بود از عہدِ استوار

دنیا نیایدش بنظر با شکوہِ دین	سجادہ مسندش بود و سبحہ دستیار
یکساں بخاص و عام بتابد چو آفتاب	بر خارہ سنگ لالہ فشاند چو نوبہار
صائب بگو صریح کہ ایں گل ز باغ کیست	پیچیدہ چند حرف تواں گفت غنچہ وار
در گلشنِ ایں ہمہ گل جوش کردہ است	مصداقِ ایں صفات کہ باشد بروزگار
نواب خواجہ بوالحسن آں بحرِ بے کنار	آں رحمتِ مجسم و آں معنیٔ وقار
با نیک و بد چو آئینہ صافست باطنش	ننشستہ است بر دلِ مورے ازاں غبار
در طبعش انقلاب نباشد بہیچ باب	چوں آبِ گوہر است ستادہ بیک قرار
باشد نظامِ ملک ز رائے متینِ او	بے او نظام پا نہد در میانِ کار
در چشمِ ہمتش نبود قدر سیم را	آید بچشمِ شعلہ کجا خوردۂ شرار
حیرانِ طاقِ ابروئے محرابِ طاعتست	روئے توجہش نبود سوئے ہیچکار
یک نقطۂ دروغ نراندہ است بر ورق	در دودمانِ خامہ او نیست خالِ عار
بے بادپا نماند کس از باد دستیش	ش تا گلِ پیادہ بطرفِ چمن سوار
دلہاے مضطرب شدہ را دست چارہ جوے	سیماب را بدستِ نوازش دہد قرار
روے دلش بود بجہانے کجا کہ ہست	معمار رو بقبلہ بنا کردہ ایں دیار
قدرِ سخن شناس خدیو از روے لطف	گوشے بداستانِ منِ دل شکستہ دار
شش سال بیش رفت کہ از اصفہاں بہند	افتادہ است توسنِ عزمِ مرا گذار
در سایۂ حمایتِ سرورِ یا حق تو	آسودہ بودہ ام ز ستمہاے روزگار
محسوس میرود ز کار ظفر خاں کہ ہمچو او	دریا دلے نشاں ندہد چشمِ روزگار
گویا دعاے خیر پدر در پئے تو بود	کایزد ترا چنیں پسرے داد کامگار

هفتاد ساله والدِ پیرست بنده را
کز تربیت بود بہ منش حقِ بے شمار

آورده است جذبهٔ گستاخِ شوق من
از اصفهاں باگره و لاهورش اشکبار

زاں پیشتر کہ آگره بمعمورهٔ دکن
آید عناں گسستہ تر از سیلِ اشکبار

ایں راهِ دور را ز سرِ شوق طے کند
با قامتِ خمیده و با پیکرِ نزار

دارم امیدِ رخصتے از آستانِ تو
اے آستانت کعبهٔ امیدِ روزگار

مقصود چوں ز آمدنش بردنِ من است
لب را بحرفِ رخصتِ من کن گہر نثار

با جبههٔ کشاده تر از آفتاب صبح
دستِ دعا بہ بدرقهٔ راهِ من برآر

انتخاب از انوارِ سہیلی

باب ہشتم در احتراز کردن از ارباب حقد واعتماد نا نمودن بر تملّق ایشان

مقدّمہ

رائے جہاں آرائے حکیم فرخندہ رائے راگفت۔ فرد

اے چو صبح آخریں سرتاپا صدق و صفا	وے چو عقل اوّلیں پاتا بسر فضل و ہنر

بہ تقریرے از وصمتِ عیب مبرّا۔ وتوجیہے از سمتِ شک و ریب معرّا بیان فرمودی مثلِ کسے کہ دشمنانِ غالب وخصمانِ قاہر متوجہ او گردند۔ واز ہیچ جانب راہ گریز نیابد۔ وممرِ خلاص متصور نباشد۔ واو بیکے از ایشاں استظہار جستہ قاعدۂ صلح را تمہید دہد و بمدد و مصالحت او از مضرتِ دیگراں برہد۔ واز خطرِ مخافت وفتنہ وآفت ایمن گردد۔ وعہدِ خود دراں واقعہ بادشمن بوفا رسانیدہ نفس خود را از و نیز صیانت نماید و بہ برکتِ حزم و میامنِ خرد از گردابِ آفات بہ ساحلِ فوز و نجات رسد۔

اکنوں التماس آں دارم کہ باز گوید داستانِ اربابِ حقد و عداوت کہ با ایشاں احتراز واجتناب نیکوتر یا انبساط و اختلاط بہتر + واگر یکے از ایشاں گرد استمالت برآید۔ و داعیۂ ملایمت از وے سر بزند۔ بداں التفات باید نمود۔ یا آں را مطلق در ضمیر جاے نباید داد + برہمن گفت۔ فرد۔

اے چو وہم از افتتاحِ آزمائش دوربیں	
وے چو عقل از ابتداے آفرینش کارداں	

ہرکہ بہ فیضِ روحِ قدسی مستظہر باشد و بمدد عقلِ کل مستمسک بود ہر آئینہ در کارہا احتیاطے ہرچہ تمامتر واجب بیند و مواقعِ خیر و شر و مواقعِ نفع و ضرر نیکو بشناسد و بر وے پوشیدہ نماند کہ از دوستِ آزردہ و قرینِ رنج دیدہ پہلو تہی کردن بسلامت نزدیکتر است۔ واز مکامنِ مکرِ کینہ کوش و غوائلِ غدرِ گندم نماے جو فروش تجنّب نمودن موجبِ ایمنی از خطر خاصہ کہ تغیرِ باطن و تفاوتِ اعتقادِ او بہ چشمِ خرد معاینہ بیند و دغدغۂ دل خستۂ ضمیرِ او بہ نظرِ بصیرت مشاہدہ نماید + مثنوی

چو آزردہ شد خصم ایمن مباش	خراشیدہ راہست قصدِ خراش
گر اوّل درآید بہ لطف و خوشی	در آخر بسے محنت از وے کشی

و ہرکہ از اہلِ کینہ علامتِ عداوت فہم کردہ باشد۔ باید کہ آں را محملِ نیکو پیدا نسازد۔ و بہ چرب زبانی و تلطّف فریفتہ نگردد و جانبِ ہوشیاری و بیداری و عاقبت اندیشی فرو نگذارد۔ چہ اگر بخلافِ ایں معنی از وے در وجود آید۔ تیرِ آفت را از جاں ہدفے ساختہ باشد و آتش

بلارا در ساحتِ سینہ برافروختہ - **بیت**

ایمنی از خصم محنت ہاے بسیار آورد	
تخمِ غفلت ہر کہ کارد رنجِ دل بار آورد	

واز جملہ حکایاتے کہ دریں باب بر دفترِ خاطرِ اولو الالباب مرقوم شدہ حکایتِ ابنِ مدین و قبرہ مزیت جمال و مزید کمال دارد ٭ شاہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آں!

حکایت - ۱

گفت - آوردہ اند - کہ ملکے بود - نامِ او ابن مدین با ہمتے عالی و رائے روشن - قصرِ رفیع القدر سلطنت را بہ سعیِ معمارِ شوکت بہ قبۂ سماک سانیدہ وبناے وسیع الفضاے مکرمت را بمدد مہندسِ حشمت از ذروۂ فلک الافلاک گزرانیدہ ٭ **بیت**

ملک کو کبہ شاہِ جمشید بخت	فلک مرتبہ ماہ و خورشید تخت

وبا مرغے کہ او را قبرہ خوانند اُنسے تمام داشت و آں مرغ بود با حُسنے کامل و نطقے دلکشا و صورتِ مطبوع و ہیئتِ زیبا ٭ ہموارہ ملک با وسخن گفتے - و بجوابہاے شیریں و مثلہاے رنگین او منبسط گشتے - **مثنوی**

سخنہاے زیباے رنگیں خوش است	حکایاتِ شیریں بسے دلکش است
کسے را کزیں ہا بود بہرہ مند	کنندش بزرگان و شاہاں پسند

قضا را قبرہ در کوشکِ شاہ بیضہ نہادہ بچہ بیروں آورد ملک از غایتِ دلبستگی فرمود - تا او را بسراے حرم بردند و ملازمانِ حرم سراے را بحکم شدہ

تا ور تعہدِ او و بچۂ او غایتِ جہد بجائے آرند۔ وہماں روز پادشاہ را پسرے آمد۔ انوارِ نجابت از ناصیۂ او تاباں و شعاعِ سعادات بر صفحاتِ حالِ وے درخشاں ۔ **قطعہ**

مہے براوجِ سپہرِ کمال طالع شُد
کہ کس ندیدہ چناں ماہ در ہزاراں سال
خجستہ طالع و روشن دل و مبارک پے
فرشتہ طلعت و نیک اختر و ہمایوں فال
ازاں نہالِ شرف تازہ گشت گلشنِ ملک
چنانکہ تازہ شود برگِ گل ز بادِ شمال

چند انچہ بچۂ قبرہ مے بالید۔ شاہزادہ نیز نشو و نمامے یافت۔ و ایشاں را بایکدیگر اُلفتے عظیم اُفتادہ بود۔ پیوستہ ملک زادہ باآں مرغک بازی کردے۔ و ہر روز قبرہ بہ کوہ ہا و بیشہ ہا رفتے۔ و از میوہ ہا کہ مردم آں را ندانستندے و اگر دانستندے بداں رسیدن نتوانستندے دو عدد بیاوردے یکے ملک زادہ را دادے و دیگر بچۂ خود را خورانیدے کودکاں بداں متلذذ گشتہ بہ نشاط و رغبت مے خوردند و اثرِ منفعتِ آں ہرچہ زودتر در قوتِ ذات و تقویتِ جسم ایشاں مشاہدہ میرفت چنانکہ در اندک مدت بسیار ببالیدند ۔ **فرد**

گشتند سر بلند بہ نشو و نمائے خویش	چوں سبزۂ تر از اثرِ فصلِ نو بہار

و قبرہ را بوسیلۂ آں خدمت ہر روز جاہ و رفعت زیادہ مے شد و ساعت بساعت

قرب و منزلت مے افزود۔ یک چندے بریں بگذشت و زمانہ بسے اوراقِ سفید و سیاہِ لیل و نہار در نوشت۔ روزے قبرہ غائب بود۔ بچۂ او در کنار شاہزادہ جست۔ بسر پنجۂ خشونت دستِ او را ریش گردانید۔ آتشِ خشم در اشتعال آمدہ شاہزادہ را لغر قابِ خفت و حدّت افگند تا خاک در چشمِ مردی و مرّوت زدہ حقِ الفت و صحبتِ قدیم را بر باد دادہ پاے او گرفتہ گرد سر بگردانید و چناں محکم بر زمیں زد۔ کہ فے الحال با خاک برابر گشت و در شکنجۂ ہلاک ناچیز شد۔ فرد

دریغا کہ شاخِ گلِ نو شگفتہ	فرو ریخت از تندبادِ خزانی

چوں قبرہ باز آمدہ بچہ را کُشتہ دید۔ نزدیک بود کہ مرغِ روحش از قفسِ قالب پرواز کند۔ از ہولِ آں واقعہ نمودارِ فزعِ اکبر در دلش پدید آمد واز وقوعِ آں ہائلہ اثرِ اندوہ در سینہ اش کالنقش فے الحجر جاگیر شد۔ فریاد و نفیر بمنزلِ ماہ و تیر رسانیدہ مے گفت۔ بیت

دہ کہ کحلِ روشنی در چشمِ عالم بیں نماند
برگِ عیش و شادمانی در دلِ غمگیں نماند

بعد از جزعِ بسیار و فزعِ بے شمار با خود اندیشید۔ کہ ایں آتشِ بلا تو افروختۂ و متاعِ فراغت را لغوغاے محنت تو بفروختۂ۔ ترا دریں غارے یا بر سرِ دیوارے آشیانہ بایستے ساخت۔ با حرم سراے سلطان چہ کار داشتی؟ و بر تربیتِ بچۂ خود مشغول ناشدہ با نابکئے پسر پادشاہ چرا مشغول شدی؟ اگر بہ گوشۂ و توشۂ خود قناعت مے داشتی۔ امروز بدیں بلا مبتلا ناگشتہ

ازیں قصہ غصہ نمے کشیدی ۔ و حکما گفتہ اند بیچارہ کسے کہ بصحبتِ جباران در ماند کہ زمامِ عہدِ ایشاں سخت سست بود و بنائے وفائے ایشاں قوی ضعیف افتادہ ۔ ہمیشہ رخسارِ مروت را بہ آسیبِ جفا خراشیدہ دارند ۔ و سرچشمۂ فتوت را بخاکِ بدعہدی و نا انصافی انباشتہ سازند نہ اخلاص و مصاحبت نزدیکِ ایشاں حرمتے دارد ۔ و نہ سابقۂ خدمت و رابطۂ ملازمت قدرے و قیمتے ۔ بیت

برائے خدمتِ آں کس کہ نشناسد حقِ خدمت
مکن اوقاتِ خود ضائع کہ نے مزد است و نے منت

عفوِ جرائم را کہ صفتِ آزادمردان است در مذہبِ انتقام ناروا و حرام شناسند و حق ناشناسی را کہ سمتِ اہلِ کفران است در شرعِ نخوت جائز و مباح پندارند ۔ آخر از صحبتِ جمعے کہ سوابقِ خدمتِ مخلصاں فراموش کنند ۔ چہ فائدہ تواں گرفت ؟ و در ملازمتِ گروہے کہ رابطۂ محبت بے غرضاں را از یاد بگذارند ۔ چہ سرمایہ حاصل تواں کرد ؟ فرد

حیف است کہ در زمرۂ مرداں بریش نام		آں را کہ حقِ صحبتِ یاراں نشناسد

و من بارے با قومے در آمیختہ ام ۔ کہ در جانبِ خود ارتکابِ کارہائے بزرگ را حقیر شمرند ۔ و از طرفِ دیگراں اندک سہوے را بسیار شناسند ۔ فرد

عیبِ خود را بہ ہنر باز نمایند و اگر		ہنرے ہست ترا عیبِ غلطش خواہند

و من بارے فرصتِ مجازات و زمانِ مکافات فوت نخواہم کرد ۔ و تا کینۂ بچہ خویش ازیں ظالمِ بے رحم و ستمگارِ خونخوار کہ ہمزاد و ہمنشین و مونس

وقرین خویش را بے موجبے بکشت وہمخانہ وہمخوابہ را بے سببے ہلاک کرد۔ باز نجویم آرام وقرار نخواہم گرفت ۔ بیت

بہ یک سو نہم مہر و آزرم را	بہ جوش آورم کینۂ گرم را

پس آنگہ بے محابا بر روے ملک زادہ جست وچشم جہاں بینِ آں قرۃ العینِ سلطنت برکند و پرواز نمودہ برکنگرۂ کوشک نشست خبر بشاہ رسید۔ برائے چشمِ پسر گریہا کرد وخواست کہ بحیلت مرغ را در دام فریب آوردہ در قفسِ بلا محبوس ساختہ آنچہ سزاے او باشد۔ تقدیم فرماید۔ پس زیرِ کوشک آمدہ در برابرِ قبرہ بایستاد۔ وگفت۔ اے مونسِ روزگار ازیں بالا فرود آے کہ تو بجاں ایمنی + ع

گر ز دستِ زلفِ مشکینت خطاے رفت رفت

حالا صحبتِ مرا براہم مزن۔ ونہالِ عیشِ مرا پژمردہ مساز۔ قبرہ گفت اے ملک! متابعتِ فرمانِ تو بر ہمگناں فرض است اما من مدّتے در بادیۂ تامّل سرگرداں شدہ بر سرِ حدِّ ایں اندیشہ رسیدہ بودم۔ کہ بقیۂ عمر کعبۂ آمال وقبلۂ اقبال جز درگاہِ شاہ نباید شناخت و مرکبِ ہمّت جز در ساحتِ ملازمتِ ایں حضرت نشاید تاخت وگمان آں بود۔ کہ در سایۂ عنایتِ تو چوں کبوترانِ حرم مرفہ وفارغ البال توانم بود ودر مرۂ مروّت سعے نمودہ بہ مرتبۂ صفا توانم رسید۔ اکنوں کہ خونِ پسرم در حریمِ سلطنت چوں قربانیٔ حاجیاں مباح داشتند۔ چگونہ مرا آرزوے طوافِ ایں خانہ باقی ماند۔ وبا ایں ہمہ اگر

دانستے کہ جانِ شیرین را عوض است لیک زناں احرامِ حرمِ خدمت گرفتمے لیکن۔ بیت

مرغے کہ رمیدہ گردد از دام	من بعد بہ دانہ کے شود رام

مردِ زیرک باید کہ یک چیز را دو بار نیازماید۔ و از زخمِ جانورے دو بار گزیدہ نشود۔ فرد

نشنودی ایں مثل را کاربابِ عقل گفتند
مَن جَرَّبَ المُجَرَّبَ حَلَّت بِہِ النَّدَامَۃ

و نیز بر ضمیرِ منیرِ ملک روشن است۔ کہ مجرم را ایمن نباید زیست کہ اگر در عقوبتِ عاجل توقفے رود۔ عذابِ آجل متوجہ خواہد بود و اگر بمساعدتِ بخت ازاں بجہد۔ اولاد و احفادِ وے را تلخیٔ نکال آں بباید چشید و خواریٔ عقاب و وبالش بباید دید۔ چہ طبیعتِ عالم صفتِ مکافات را متکفل است و طینتِ روزگار خاصیتِ مجازات را متضمن چنانچہ پسرِ ملک با بچۂ من غدرے اندیشید و از من بے اختیار بلکہ بطریق مکافات المے بوے رسید۔ و ممکن نیست کہ کسے از ساغرِ ستمگاری جرعۂ نوشد و بہ خمارِ بلا مبتلا نہ گردد۔ و در چمنِ اعمال نہالِ بیداد بنشاند و ثمرۂ عقوبت و عذاب برندارد۔ بیت

ابلہے را کہ تخم حنظل کاشت	طمعِ نیشکر نباید داشت

دیگر ملک حکایتِ دانادل و وزیر داں استماع نکردہ است؟ و رسیدنِ مکافاتِ بدزداں بسمعِ شریف نرسیدہ؟ ملک پرسید۔ کہ چگونہ بودہ

است آں ؟

حکایت (۲)

گفت۔ آوردہ اند۔ کہ در شہرِ رقّہ درویشے بود باخلاقِ پسندیدہ وآدابِ ستودہ آراستہ ونہالِ اقوال وافعالش بہ ازہارِ مکارمِ اوصاف ومحاسنِ عادات پیراستہ۔ وبواسطۂ آں کہ دلے داشت بحقائقِ معرفت دانا اورا دانا دل گفتندے۔ واہالیِ آں شہر اورا دوست داشتندے۔

بیت

آں راکہ کمالِ معرفت شد حاصل	ہم مونسِ جاں باشد وہم مرہمِ دل

وقتے از اوقات متوجہ زیارتِ بیت الحرام شد وبے رفیقے وہمدمے روے براہ آورد۔ جمعے دزداں بہ شبے رسیدند۔ بگمانِ آں کہ باِ او مالِ بسیار است۔ قصدِ کشتنِ او کردند۔ دانا دل گفت بامن از مالِ دنیا چنداں چیزے بیش نیست۔ کہ توشۂ راہِ حج تواند بود۔ اگر غرض شمابداں مقدار حاصل مے شود۔ مضائقہ نیست مال ببرید ومرا بگذارید۔ تا بطریقِ توکّل وتجرّد ایں راہ را بسر برم۔ ودیدۂ انتظار کشیدہ را از خاکِ آستانِ حرم توتیاے کشم۔ بیت

رہ دم بکوے وے وسر بر آستاں فگنم	غبارِ خاکِ درش توتیاے دیدہ کنم

دزدانِ بے رحم بداں سخن التفات نانمودہ بہ قتلِ وے شمشیر کشیدند۔ بےچارہ متحیّروار بہر طرف مے نگریست۔ وچنانچہ رسمِ فروماندگان باشد یارے ومددگارے مے جست دراں بیدائے پُروحشت وصحرائے

باہول وہیبت ہیچ متنفسّے بہ نظرِ وے در نیامد۔ مگر آں کہ بر سرِ ایشاں جوقے کلنگاں مے پریدند۔ داناؔ دل آواز داد۔ کہ اے کلنگاں! درین بیاباں بدستِ ستمگاراں گرفتار شدہ ام۔ وجز حضرتِ عالمُ السّرِ والخفیات کسے از حالِ من خبر ندارد۔ شما کینۂ من ازیں جماعت بخواہید۔ و خونِ من از ایشاں باز طلبید۔ دزداں بخندیدند۔ و گفتند چہ نام داری؟ گفت۔ داناؔ دل۔ گفتند۔ بارے دلِ تو از دانائی ہیچ خبر ندارد۔ مارا معلوم شد کہ تو بے عقلی۔ و ہر کہ عقل ندارد۔ در کشتنِ او زیادہ وبالے نخواہد بود۔ داناؔ دل گفت۔ دریں جا نکتۂ از مکافات بگوشِ شما فرو میخوانم و شمۂ از مجازاتِ عمل بہ نظرِ شما در مے آرم ولیکن گروہے کہ صفاتِ صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَھُمْ لَا یَرْجِعُوْنَ لازمِ ذاتِ ایشاں است ازیں معنی چہ خبر دارند۔ **بیت**

اگر گوش دارد خدا وند ہوش	از نیساں سخن ہا خوش آید بگوش

چنانچہ داناؔ دل مے گفت۔ گوشِ ہوشِ ایشاں از استماعِ سخنِ حق بے بہرہ بود۔ و باصرۂ بصیرتِ شاں مشاہدۂ جلواتِ جمالِ حقیقت نے نمود۔ اورا بکشتند۔ و مالش را بردند۔ و چوں خبرِ کشتنِ او باہلِ شہر رسید۔ ملول گشتہ بر فوتِ او تاسّفہا خوردند۔ و پیوستہ طالبِ آں بودند۔ کہ مگر کشندگانِ او را بیابند۔ آخر الامر بعد از مدّتِ بعید بیشتر اہلِ شہر روزِ عید بہ مصلّٰی حاضر شدہ بودند و کشندگانِ داناؔ دل نیز در ہماں مجمع گوشۂ گرفتہ۔ در اثنائے آں فوجے کلنگاں از ہوا در آمدہ بالائے سرِ دزداں

پرواز مے کردند۔ وبنوعے آواز مے دادند۔ کہ از شغب وفغانِ ایشاں خلق از اوراد و اذکارِ خود باز مے ماندند۔ یکے از آں دزداں بخندید۔ و بر سبیلِ استہزا با یارِ خود گفت۔ ہمانا کہ خونِ دانا دل را مے طلبند۔ قضارا یکے از اہلِ شہر کہ در جوارِ ایشاں بود۔ ایں سخن بشنید۔ و دیگرے را اعلام دادہ ہم در ساعت بحاکم اِنہا کردند۔ و ایشاں را گرفتہ باندک مطالبہ معترف شدند۔ و مکافاتِ خونِ ناحق بدیشاں رسیدہ بہ قصاص رسیدند۔ قطعہ

کہ کرد در ہمہ عالم کمانِ ظلم بہ زہ	کہ تیرِ لعنتِ جاوید را نشانہ نشد
کہ در زمانہ بے اعتبار طرحِ ستم	خیال بست کہ خود عبرتِ زمانہ نشد

واین مثل برائے آں آوردم۔ تا ملک را معلوم گردد کہ جرأتِ من در زخمِ شاہزادہ بہ تقاضائے مکافات واقتضائے مجازات بود والّا مرغِ شکستہ بال را قوتِ ایں کار از کجا تواند بود؟ وچوں ایں صورت از من در وجود آمدہ حالا حکمِ حاکمِ خرد ایں است۔ کہ بفرمانِ تو کار نکنم و اعتماد نانمودہ بر سخنِ مخادعت و فریب در چاہ نروم۔ ع

آں بہ کہ حذر نمایم از خدمتِ شاہ

ملک گفت۔ آنچہ گفتی بصدق و صواب مقروں بود و بفوائدِ حکمت و عوائدِ فضیلت مشحون۔ و من میدانم۔ کہ بفحوائے البادی اظلم گناہِ پسرِ من بود۔ کہ بے سابقۂ جرمے بچۂ ترا بقتل آورد و تو بر سبیلِ مکافات کہ جزاءُ سیّئۃٍ سیّئۃٌ مثلُھا عوض راست کردی وہنوز منت دارم

که بر قتلِ او اقدام نه نموده. و همیں به نقصانِ باصرهٔ او بسند کرده. اکنوں نیز کراہتے متوجه است و نه مرا آزارے باقی. قولِ مرا باور کن و بیهوده در مفارقت و مهاجرت مکوش و بداں که من انتقام را از معائبِ مرداں مے شمارم و عفو را از هنرهائے جوانمرداں مے شناسم. هرگز دستِ ردّ بر پیشانیِ هنر نخواهم زد. و در روئے قبول بجانبِ عیب نخواهم آورد. بلکه مدعائے من آں است که در مکافاتِ بدی نکوئی کنم. و اگر از کسے ضررے بمن عائد شود در برابرِ آں نفعے بوے رسانم ؛ رباعی

ما عادتِ خود بهانه جوئی نکنیم	جز راست روی و نیکخوئی نکنیم
آنها که بجائے ما بدیها کردند	گر دست دهد بجز نکوئی نکنیم

قُبره گفت بازآمدنِ من هرگز ممکن نیست. که خردمنداں از مصاحبتِ یارِ مُستوحش پهلوتهی کرده اند ؛ و در تصانیفِ بزرگان مذکور است. که مردُمِ آزرده را هرچند لطف و دلجوئی زیادت واجب دارند. و از اکرام و احسان به نسبتِ ایشان فریضه شناسند. بدگمانی و نفرت بیشتر شود. و برآں تقدیر احتراز لازم باشد ؛ قطعه

عزیزِ من چو آزردی کسے را	مراعاتش مکن تا مے توانی
که هرچند از تو خدمت بیش بیند	مر او را بیش گردد بدگمانی

ملک گفت : اے قبره ! ازیں کلمات درگذر. که تو مرا بجائے فرزندی بلکه عزیزتر و اُنسے که مرا با تست با هیچکس از خویشان و متعلقان نیست کسے به نسبتِ کسانِ خود بدبین نشد و با مخصوصاں در مقامِ انتقام و

مخاصمت نباشد۔ تیرہ گفت۔ حکما در باب اقربا سخن گفتہ اند۔ و حالِ ہر یک بہ تفصیل باز نمودہ و بریں منوال فرمودہ کہ مادر و پدر بمثابۂ دوستانند و برادراں بمثابۂ رُفقا۔ و یاران و خال و عم در مرتبۂ آشنایاں۔ و زن در مقامِ ہم صحبتاں۔ و دختراں در موازنۂ خصماں۔ و سائر خویشاں در مرتبۂ بیگانگاں۔ اما پسر را برائے بقائے ذکر خواہند۔ و بانفس و ذاتِ خویش یکتا شناسند۔ و دیگرے را در حرمت و عزّت با او شریک نسازند۔ و من ہرگز ترا بجائے پسر توانم بود۔ و بر تقدیرِ آنکہ مرا بجائے فرزند داری در وقتِ نزولِ بلا و ہجومِ آفت و عنا جانبِ مرا فرد خواہی گذاشت۔ کہ ہر چند کسے را دوست دارد گوید۔ کہ خود را بہ تو ایثارے کنم۔ و بجان در مقامِ مضائقہ نیستم۔ ع

جاں چہ چیز ست کہ بہرِ تو فدا نتواں کرد

لیکن وقتے کہ فتنہ حادث گردد۔ و کار بداں رسد۔ کہ از سرِ جاں بر باید خاست۔ بے شبہ خود را از مضیقِ آں خطر بہ عرصۂ سلامت خواہد کشید و بہ ہیچ نوع نقدِ ہستی را نثارِ دیگرے نخواہد کرد۔ بیت

مردے باید کہ از بلا نگریزد	وز بہرِ کسے از سرِ جاں برخیزد

مگر ملک حکایت پیرزن و مہستی نشنیدہ؟ و بر مضمونِ حالِ ایشاں اطلاع نیافتہ؟ شاہ فرمود۔ کہ باز نمائے بامن۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟۔

حکایت (۳)

گفت۔ آوردہ اند کہ زالے کہن سال فرسودہ حال دخترے داشت مہستی نام۔ ماہ و تمام از تابِ رخسارِ رخشانش اوراشکِ مے برد و مہرِ جہاں

افروز از عکسِ عارضِ دل ربائش در عرقِ خجلت مے نشست * مثنوی

شیرین سخنے کہ ہوش مے برد	رونق ز شکر فروشی مے برد
نازے و ہزار فتنہ در دہر	چشمے و ہزار کشتہ در شہر

ناگاہ چشم زخمِ روزگارِ ناسازگار بداں سروِ گلعذار رسیدہ سر بر بسترِ بیماری نہاد۔ و در گلشنِ جمالش بجائے گلِ ارغواں شاخِ زعفراں رستہ شد۔ سمنِ تازہ اش از تابِ حرارت بے آب و سنبلِ پرشکنش از تپ محرق بے تاب گشت۔ بیت

چو زلفِ مشک سائے عنبرینش	تکسّر یافت جسمِ نازنینش

پیرزن گردِ سرِ دختر مے گشت۔ واز روے نیاز وزاری با چشمے چوں ابرِ نو بہاری مے گفت۔ اے جانِ مادر! جانِ مادر فدائے تو باد۔ و سرِ ایں شکستہ در گوشۂ محنت در ماندہ خاکِ پائے تو۔ من خود را صدقۂ سرِ تو مے کنم۔ و نیم جانے کہ دارم۔ برائے بقائے تو فدا مے سازم۔ ع

گرت دردِ سرے باشد مرا بر گردِ سر گرداں

ہر سحرگاہ با نالہ و آہ گفتے۔ خدایا! بریں جوانِ جہاں نادیدہ ببخشائے وایں پیرِ فرتوت از عمر سیر آمدہ را در کارِ او کن! مثنوی

از عمرِ من آنچہ ہست بر جائے	بستان و بہ عمرِ او در افزائے
گرچہ شدہ ام چو موئے از غم	یک موئے مباد از سرش کم

القصہ پیرہ زن از آنجا کہ مہرِ مادری و شفقتِ مادراں باشد روز و شب در دعا و زاری مے کوشید۔ و جانے کہ داشت بہ فرزندِ دلبند مے بخشید *

قضارا مادہ گاوے از آنِ پیرہ زن از صحرا باز آمد۔ و بہ مطبخ درون رفت۔ و بہ بوے شوربا سر در دیگ کردہ آنچہ بود بخورد۔ و چوں خواست کہ سر از دیگ بیروں آرد۔ نتوانست۔ گاو بے طاقت شدہ ہمچناں دیگ در سر از مطبخ بدر آمد۔ و ازیں گوشہ بداں گوشہ مے رفت پیرزن در وقتِ باز آمدنِ گاو در خانہ نبود۔ و از سرِ ایں قضیہ وقوفے نداشت چوں بخانہ در آمد و بداں شکل و ہیئت چیزے دید کہ گردِ خانہ بر مے آید تصوّر کرد کہ عزرائیل است۔ و بہ قبضِ روحِ مہستی آمدہ نعرہ برداشت و بہ زارئے تمام گفت۔ نظم

ملک الموت من نہ مہستی ام	من یکے پیرہ زالِ محنتی ام
گر تو خواہی کہ جانش بستانی	اندر آں خانہ است نادانی
گر ترا مہستی است اندر کار	اینک او را ببر مرا بگذار
بے بلا نازنیں شمرد او را	چوں بلا دید در سپرد او را
تا بدانی کہ نیست در خطرے	ہیچکس را ز خود عزیز ترے

و من امروز از ہمہ علائق مجرّد شدہ ام و از خلائق منقطع گشتہ۔ و از خدمتِ تو چنداں توشہ برداشتم۔ کہ راحلۂ قوتِ من بداں گرانبار شدہ تحمّلِ بارِ دیگر ندارد۔ ع

ترسم کہ تنِ ضعیف است ایں بار بر نتابد

و لکد ام جانور را آں طاقت تواند بود کہ گوشۂ جگر او را بآتشِ بیداد کباب کردہ میوۂ دلش را بباد تاراج بر و بند و روشنائے دیدۂ

او را در ظلماتِ فنا فگندہ راحتِ جانش را از پیش بر دارند۔ ومن چوں از فرزندِ ارجمند کہ نورِ دیدۂ پُر نم و سرورِ سینۂ پُر غم بود بر اندیشم دریائے تاسف در موج آمدہ کشتئ شکیبائی را بگردابِ اضطراب اندازد و شعلۂ آتشِ تحیر بالا گرفتہ متاعِ صبر و بردباری را بیک بار بسوزد۔ قطعہ

اندر جہاں منم کہ محیطِ غمِ مرا	پایاں پدید نیست چہ پایاں کنار ہم
گفتم بہ صبر ساحلِ دریا شود پدید	اکنوں شکست کشتئ صبر و قرار ہم

و با ایں ہمہ بجاں ایمن نیستم۔ و بدیں تواضع و تملق فریفتہ شدن از روشِ خرد منداں دور مے دانم لاجرم آیتِ یَا لَیْتَ بَیْنِیْ وَبَیْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَیْنِ مے خوانم۔ بیت

وصلے کہ درو ملال باشد	ہجراں بہ از آں وصال باشد

ملک گفت۔ آنچہ از جانبِ تو وقوع یافت۔ اگر بر وجہ ابتدا بودے تحرز و تجنب از صحبت مناسب نمودے ولیکن بر سبیلِ قصاص کارے کردی۔ و بہ طریقِ جزائے عملے بجا آوردی و زبانِ معدلت نیز ہمیں حکم مے فرماید۔ و حاکمِ انصاف در مقابلۂ چناں فعلے کہ از فرزندِ من صادر شدہ۔ بہ چنیں مکافات امرے نماید۔ پس موجبِ ہجرت و سببِ نفرت چہ تواند بود؟ آخر بر اندیش کہ پیش از ولادتِ فرزندانیس اوقات و مونسِ روزگارِ من تو بودی۔ و چوں پسرِ من از کتمِ عدم بہ فضلے وجود آمد۔ مہرِ پدری اقتضائے آں کرد۔ کہ بہ دیدارِ وے اُنسے پدید آید۔ در آں مادہ او را با تو شریک کردم۔ و بہ مجالست تو و

موانستِ وے عمرے برفاہیت بگذرانیدم ۔ واکنوں کہ چشمِ زخمِ زماں نقصانے بہ گوہرِ باصرہ اش رسانید۔ ذوقے کہ بدیدارِ وے داشتم۔ خلل پذیر شد۔ امّا مسرّتِ گفت وشنید و بہجتِ صدا وندائے تو باقی است چناں مکن۔ کہ ایں نیز بہ کلّی منتفی گردد۔ ومرا بقیۃُ العمر معتکف بیت الاحزاں باید شد۔ وباندوہ وملال وغصہ وکلال باید گذرانید ۔ ومثلِ من باتو ہماں مثلِ مطرب است و پادشاہ ۔ قبرہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت (۴)

ملک گفت۔ آوردہ اند۔ کہ پادشاہے مطربے داشت خوش آواز وشیریں نواز۔ کہ بالحانِ دل فریب پائے عقل از رکیب بیروں بردے وعنانِ تمالک از دستِ صبر وشکیب بدر کردے ۔ ع

ازو خوش گوے تر در لحن وآواز	ندید ایں چنگ پشتِ ارغنوں ساز

پادشاہ اورا بغایت دوست داشتے وپیوستہ بسماعِ نغماتِ دل آویز ودستانہائے نشاط انگیزش خوش وقت بودے ۔ فرد

نوائے مطربے بشنو کہ صوت راحت افزایش	بزیر وبم چو ناہید آورد در چرخ کیواں را

وایں مطرب غلامے قابل راتربیت مے فرمود ودر سازندگی ونوازندگی تعلیم ہائے مشفقانہ مے داد۔ تااندک زمانہ را کار از خواجہ بگذرانید۔ و آہنگ سازی ونغمہ پردازی بمقامے رسانید کہ آوازۂ قول وغزلش از اندازۂ تصور وہم وخیال درگذشت وازصوت وصدائے نقش وعملش

مسامعِ جوامعِ اعزه و اہالی پُر گشت ۔ مثنوی

کردے بہ ترانۂ دل آویز	بازارِ نشاط و عیش را تیز
چوں گوشۂ عود سازکردے	ناہید دوگوش باز کردے

شاہ از حالِ غلام آگاہ شدہ بتربیت و تقویتِ او التفات نمود تا بجدے که ندیمِ خاص و مقربِ صاحب اختصاص گشت ۔ و شاہ ہموارہ بنغماتِ فیض بخشش که از معجزۂ مسیح خبر دادے ۔ مفتوں بودے و نوائے عودِ عالم سوزش که آتش در دل ہائے عشاق مے زد ۔ آہنگِ بزمِ عشرت مے نمودے ۔ عرق حسد در دلِ مطرب بہ حرکت آمدہ غلام را بکشت ۔ و خبر بہ پادشاہ رسید ۔ باحضارِ مطرب فرماں داد ۔ و چوں مطرب را بہ موقفِ سیاست حاضر گردانیدند ۔ سلطان از روئے ہیبت باد عتاب آغاز کرد و گفت ۔ ندانستی که من نشاط دوست ام؟ و نشاطِ من بدو قسم بود ۔ یکے در صحبت از سازندگیِ تو ۔ و دیگر در خلوت از نوازندگیِ غلام تو ۔ چہ چیز ترا دریں داشت ۔ که غلام را بکشتی ۔ و نیمۂ نشاطِ من باطل کردی؟ ہمیں ساعت بفرمایم تا ترا نیز از ہماں شربت که غلام راچشانیدۂ بچشانند تا دیگر بارہ کسے بر مثلِ ایں جرأت اقدام نماید ۔ مطرب را از قولِ شاہ سرودے بیاد آمد ۔ و گفت شاہا! من بد کردہ ام که نیمۂ نشاطِ پادشاہ را باطل کردم ۔ امّا آنکه پادشاہ مرا بکشد و تمام نشاطِ خود ضائع مے سازد ۔ چگونہ است؟ پادشاہ را خوش آمد ۔ و او را بنوازش فرمودہ از کشتن آزاد کرد ۔ و غرض از ایرادِ ایں مثل آں بود ۔ که پارۂ از طرب

وخوش دلئے من بواسطۂ فرزند نقصان پذیرفتہ۔ وتو نیز کہ سازِ فراق مے نوازی۔ نزدیک ترش۔ کہ پشتِ امیدم چوں قامتِ چنگ خمیدہ گردد۔ وسینۂ رنجورم بہ ناخنِ حسرت چوں دلِ عود خراشیدہ شود وآخرالامر یاراں رامفارقت بہ ضرورت دست خواہد داد۔ بارے حالا در ہجرِ اختیاری مکوش۔ و دامنِ جمعیت از دست مدہ۔ فرد

خود مکن بیگانگی بارے چو میدانی کہ چرخ		آشنایاں را زیکدیگر جدائی مے دہد

قبرہ گفت۔ خشم در نہانخانۂ دِل پوشیدہ است وکینہ در زاویۂ سینہ مخفی ماندہ وچوں کسے را بر آں اطلاع ممکن نیست پس آنچہ زبان گوید۔ اعتماد را نشاید چہ زبان دریں معنی از مضمونِ آنچہ در ضمیر مکنون است عبارتے راست ادا نکند۔ و بیان در فحوائے مخزوناتِ خاطرِ حقِ امانت بجائے نیارد۔ امّا دلہا بہ حکمِ القلوب تتشاھد یکدیگر را شاہدِ عدل و گواہِ راست اند۔ فرد

حدیثِ سترِ دل دل داند و بس		زبان و لب درآں محرم نباشد

و زبانِ تو در آنچہ مے گوید۔ دلِ با او موافق نیست و دلِ تو آنچہ وارد زبان در ادائے آں صادق نہ۔ ع

صد جاں فدائے آنکہ زبان و دلش یکے است

اے ملک! من صعوبتِ صولتِ ترا نیکو شناسم واز نہیبِ سیاستِ تو نیک باخبرم۔ فرد

از کوہ گاہِ زخم گراں تر کُنی رکاب		وز باد وقتِ حملہ سبک تر کُنی عناں

بہیچ وقت از ہیبتِ تو ایمن نتوانم بود۔ و یک نفس از ضررِ سطوتِ تو آرام نتوانم گرفت۔ و من از آں جملہ بینم۔ کہ طبیب بامردے گفت داروے چشم را بہ تو نسبت بیشتر است از داروے دردِ شکم۔ ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت (۵)

قبرہ گفت۔ مردے نزدِ طبیب آمد۔ واز دردِ شکم بے قرار گشتہ برزمین مے غلطید واز صعوبتِ الم زار زار مے نالید و دوا مے طلبید ع

اے طبیب! آخر علاجے کن کہ کار از دست رفت

طبیب بطریقے کہ اربابِ حکمت قانونِ معرفتِ اسباب و علامات را مقدم دارند۔ تا بعد از تشخیصِ مرض بہ علاجے کامل کہ سببِ شفاے عاجل تواند شد اقدام نماید از و پرسید۔ امروز چہ خوردۂ؟ مردِ سادہ دل گفت پارۂ نانِ سوختہ خوردہ ام وبداں غذا کہ مشابۂ انگشت بود۔ تنورِ معدہ را تافتہ۔ طبیب بملازماں فرمود۔ کہ داروئے کہ چشم را جلا دہد و شعاعِ بصر بیفزاید بیارید۔ تا چشم ایں کسے را دارو کشم۔ آں شخص فریاد بر کشید۔ بیت

آخر چہ محلِ ہزل و بازی است	وقتِ اجل است جاں گدازی است

اے طبیب اُسخریہ بر طرف نہ و استہزا بگذار۔ من از دردِ شکم مے نالم و تو جواہر دارو در چشمِ من میکشی۔ داروے دیدہ را بادردِ شکم چہ نسبت؟ طبیب گفت میخواہم کہ چشمِ تو روشن شود و سیاہ از سفید فرق توانی کرد تا

دیگر نانِ سوختہ نخوری۔ پس ترا علاجِ چشم از مداواتِ شکم لازم تراست۔ وغرضِ من از ایرادِ ایں مثل آنست تا ملک تصور نکند کہ من از جملۂ آنہا ام۔ کہ سوختہ از ساختہ باز نشناسم۔ وخام از پختہ امتیاز نکنم۔ بیت

بحمد اللہ کہ در دانش چنانم	کہ خیر از شر جدا کردن توانم

ملک گفت۔ میانِ دوستان ازیں نوع کہ ترا با من واقع شد۔ بسیار حادث مے گردد۔ و امکاں ندارد۔ کہ راہِ مخاصمت بکلّی از میانِ مردم برافتد و طریق نزاع وجدال مسدود گردد۔ امّا ہر کہ بنورِ عقل آراستہ است و بزیور خرد متحلّے۔ حسب المقدور در اطفاے نائرۂ غضب مے کوشد و چندانکہ مے تواند۔ آبِ حلم بر آتشِ خشم میریزد۔ ومے داند کہ در نوشیدنِ شربتِ عفو اگرچہ بغایت تلخ نماید۔ حلاوتِ مسرت مندرج است و تحمل نمودن بر مشقت ہرچند مزاج زہر دارد تریاق بہجت را متضمن است۔ مثنوی

غصہ مخور زانکہ شفاوت دروست	خشم فرو خور کہ حلاوت دروست
شعشعۂ برق در آزردن است	فائدۂ بحر فرو خوردن است
سینۂ دریا نشود پرغبار	گرچہ کہ باراں کندش سنگسار

قبرہ گفت۔ ایں مثل مشہور است۔ ہر کہ آساں گیرد دشوار افتد۔ ایں کارِ دشوار آساں نتواں گرفت و دریں امرِ صعب تہاون نشاید و رزیدومن عمر در نظارۂ مہرہ بازے چرخِ شعبدہ انگیز تلف ساختہ ام و نفائسِ اوقات بہ تفرّجِ بوالعجبیہاے دہرِ حقہ باز در باختہ و ہر آئینہ از

ذخائرِ تجربہ استظہارِ وافر حاصل شدہ باشد۔ و بہ مکاسبِ کیاست و سرمایۂ فہم و فراست سودے تمام بدست آمدہ۔ و بتحقیقت ساختہ ام۔ کہ شررِ اختیار و شرارۂ اقتدار بنائے عہد و پیماں راسوزد و سوزنِ نخوتِ کامگاری بہ رشتۂ سطوت و جبّاری دیدۂ آزرم و وفا را مے دوزد و آنجا کہ شیرِ ہیبتِ شہر یاری دمِ انتقام بر زمین زند تملق و روباہ بازی فائدہ نخواہد داد۔ ہماں بہ کہ خود را خوابِ خرگوش ندہم۔ واز خوے پلنگی ہراساں شدہ چوں آہو راہِ بیاباں گیرم۔ کہ خصمِ ضعیف را ہیچ وجہ با دشمنِ قوی مجالِ منازعت نیست۔ چنانچہ آں بادشاہ برائے دشمنِ خود دریں باب مثلے ایراد کردہ است۔ ملک پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں

حکایت (۶)

گفت۔ آوردہ اند کہ در دیارِ ترکستاں پادشاہے بود کہ ہمائے ہمّتِ بے ہمتائے او سایۂ صلاح و جناحِ فوز و نجاح بر مفارقِ عالمیاں مبسوط ساختہ۔ و عنقائے لوائے با اعتلائش سرِ رفعت از آشیانۂ طاؤسِ ریاضِ سپہر گذرانیدہ۔ عدلِ کاملش مہماتِ ملکداری را انتظامِ تمام ارزانی داشتہ۔ و بذلِ شاملش مصالحِ شہر یاری را از روے اہتمام بہ اتمام رسانیدہ۔ مثنوی

خسروِ تاج بخش تخت نشاں	بر سرِ تاج و تخت گنج فشاں
در جہانگیری و جہاں بانی	جمِ وقت و سکندرِ ثانی

یکے از ارکانِ دولت را خارشۂ در ضمیر پدید آمدہ روے از شدہ

سپہر اشتباہ شاہ بتافت ویکے از دشمنانِ ملک را فریب دادہ در مقامِ محاربہ ومخاصمہ آوردہ۔ وچوں شاہ دانست۔ کہ دشمن روئے اطاعت از قبلۂ انقیاد برتافتہ۔ و وسوسۂ عصیاں و دغدغۂ طغیاں در بنیادِ اعتقادش راہ یافتہ باسرے پرجوش از سودائے خام خیالِ سرداری وسروری مے پزد وبادلِ پُرکینہ از کدورتہائے دیرینہ تمنائے کامگاری و برتری مے برد نامۂ مشتمل برنصائحِ مشفقانہ۔ وصحیفۂ منطوی بر مواعظِ ملوکانہ نزدیکِ وے فرستادہ۔ وخصمِ مغرور از غایتِ نخوت وغرور بداں التفاتے نکرد۔ وبہ کمندِ دعوت ہر کجا تصور گروہے سرگرداں بود۔ بجانبِ خود جذب مے فرمود۔ بیت

پراگندہ چند را گرد کرد	کہ نادر وجود ندروز نبرد

القصہ چوں پادشاہ دید۔ کہ نوشدارُوئے ملامت۔ مزاجِ کثیف ایشاں را کہ از منہجِ اعتدالِ حقیقی بکلّی منحرف شدہ۔ اصلاح نمے تواند کرد۔ بدیں گونہ پیغامے فرستاد۔ کہ من وتو شیشہ وسنگ مانیم۔ خواہ سنگ برشیشہ زن۔ وخواہ شیشہ برسنگ۔ کہ در ہر دو حال شیشہ خواہد شکست۔ وسنگ را آسیبے نخواہد رسید۔ و از ایرادِ ایں مثل فائدہ آنست کہ برضمیرِ منیرِ شاہ روشن گردد۔ کہ من نیز حکمِ شیشہ دارم۔ وباخصمِ سلطانی کہ چوں سنگ پائدار وخصم شکن است۔ ملاقات کردن نیارم۔ فرد

بہ بتانِ آہنیں دل نشوی دلا مقابل	کہ تو آبگینہ داری ونہ حریفِ سنداں

ہر چند کہ ملک در مقامِ ملاطفت است ومیخواہد۔ کہ بہ سکنجبینِ اعتذارے

صفرائے وحشت را تسکین دہد۔ امّا در مذہبِ خرد قبول عذر ارباب حقد وحسد حرام است۔ وطلبِ صلحِ اصحاب عداوت را بہ ردّو انکار جواب دادن امرے واجبُ الالتزام۔ قطعہ

ز دوستانِ سخن ال شنیدہ ام پندے	کہ بر ملائمتِ دشمن اعتماد مکن
چو اعتقادِ مضرت بخصم پیدا شد	مشو فریفتہ و فسخِ اعتقاد مکن

ملک گفت بمجرّد گمانے انقطاع صحبت و برانداختن دوستی روا نباشد و بہ مظنّۂ کہ از وہم زاید۔ رفیق را بہ سوزِ فراق مبتلا ساختن نشاید۔ معرفتِ قدیم و صُحبتِ مستقیم را باندک شائبہ برطرف نہادن و سر رشتۂ عہدِ یاری و پیمانِ دوستداری را بجزوی خدشہ از دست دادن طریقِ اربابِ تحقیق نیست۔ قطعہ

وفا و عہدِ تو ایں بود من ندانستم	نوید مہرِ تو کیں بود من ندانستم
ہمہ سخن چو دلِ خویش سخت میگوئی	دلِ تو سخت چنیں بود من ندانستم

آخر صفتِ وفاداری در سگے کہ از ہمہ جانوراں بہ قدر حقیر تر و بہ منزلت خسیس تر است۔ یافت مے شود۔ تو چرا از عرصۂ بے وفائی قدم باز پس نمے کشی۔ و پیمانے کہ در صحبت و مودّت ما بستہ بپایاں نمے بری۔ ع

وفائے عہد نکو باشد ار بیاموزی

قبرہ گفت۔ من چگونہ بنیاد وفا نہم؟ از آں جانب ارکان ہوا داری منہدم است۔ و آثار حسن عہد بکلی منعدم و امکاں ندارد کہ ملک

موجبات وحشت را فرو گذارد۔ و از ترصد فرصت مکافات اعراض نماید۔ وحالا چوں بہ زور و قوت بر من دست نمے تواند یافت میخواہد۔ کہ مرا بمکر و حیلہ در قبضۂ انتقام کشد۔ و بباید ترسید از کینہ کہ در ضمائر ملوک متمکن گردد چہ ایشاں بہ نخوت سلطنت در باب انتقام متعصب باشند۔ و چوں فرصت یابند بہ ہیچ تاویل مجال حجت گوئی و عذر خواہی نہ ہند۔ و مثل کینہا در سینہا چوں انگشت فسردہ باشد۔ اگرچہ حالے اثر ظاہر نہ گرداند۔ چنانکہ شرارۂ غضبی بوے رسد۔ افروختہ گردد۔ و فروغ خشم بالا گرفتہ جہانے را بسوزد۔ دود انتقام از آتش کینہ خیزد۔ بس دماغہا را خشک ساختہ بسیار دیدہ ہا تر گردانیدہ و ممکن نیست۔ کہ تا ذرّۂ از انگشت کینہ در کانون سینہ باقی ماند۔ از مضرّت شعلۂ خشم ایمن تواں بود۔ ع

چوں خشم زند شعلہ تر و خشک بسوزد

ملک گفت۔ عجب حالتیست۔ کہ تو دریں باب بر یک طرف افتادۂ و جانب دیگر را از دست دادۂ۔ چرا نشاید۔ کہ مقدمات وحشت بمیان من الفت مبدل گردد؟ و بعد از کدورت مجادلت صفاے مخالصت پدید آید۔ قبرہ گفت۔ اگر کسے تواند۔ کہ در مراعات جوانب لطفے تمام بجاے آورد۔ و در طلب رضا و فراغ دوستاں بہ سعیے پیوندد۔ و در وصول منافع بدیشاں و دفع مضار و مکارہ از ایشاں معونتے و مظاہرتے واجب دارد ممکن آنست کہ آں وحشت از میانہ مرتفع گردد۔ و ہم کینہ جوے اصفائی حاصل آید و ہم دل خائف بنسیم امن مروح شود۔ و من از آں عاجز ترم

کہ ازیں ابواب آنچہ اصلِ حقدار زائل گرداند۔ و طریقِ الفت را زائد سازد توانم اندیشید۔ یا بر خاطرِ تو انم گذرانید + واگر باز بخدمت مراجعت کنم پیوستہ در ہراس و مخافت خواہم بود۔ و ہر ساعت بتازگی مرگے مشاہدہ خواہم کرد۔ پس ازیں مراجعت مجانبت ورزیدن و معاودت را بہ مباعدت تبدیل نمودن اولے۔ فرد

از درختِ بخت چوں نشگفت گلہائے وصال	
در بیابانِ جدائی خارہم درپا خوش است	

ملک گفت ہیچکس بر نفع و ضرر در حقِ کسے بے ارادت باری عز اسمہٗ قادر نباشد۔ و از اندک و بسیار و خرد و بزرگ آنچہ در وجود آید جز بتقدیر ازلی و سابقۂ حکم لم یزلی نمے تواند بود + و چنانکہ دستِ مخلوق از ایجاد و احیا قاصر است۔ افنا و اماتت نیز از جہتِ وے متعذر باشد۔ و عملِ پسرِ من و جزائے تو بقضائے ربّانی و مشیّتِ یزدانی نفاذ یافتہ است و ایشاں در میانۂ اجرائے آں حکم را سببے بیش نبودند۔ مارا بتقادیرِ آسمانی مواخذت منمائے۔ و بمقدراتِ الٰہی سرزنش مکن۔ و بقضائے خدا راضی شو۔ رُباعی

بجز رضا بہ قضائے خدا نمے شاید	بجز صبر بہ وقتِ بلا نمے شاید
از آنچہ رفت قلم سرمکش وگرنہ بیا	بروں رو از خطِ او گر ترا نمے شاید

قبرہ گفت۔ عجزِ آفریدگاں از دفعِ قضائے آفریدگار ظاہر و مقرر است و بر صفحاتِ تصوّراتِ اہلِ تصدیق ایں قضیہ موضح و مُصوّر کہ انواعِ خیر و شر

واصنافِ نفع وضرر برحسبِ ارادت ومقتضاے مشیتِ خداوندِ جل ذکرہ نافذ مے گردد۔ وبجہد وکوششِ خلق دفع ومنعِ آں با تقدیم وتاخیر درآں صورت نبندد۔ فرد

کسے ز چون وچرا دم نمے تواند زد	کہ نقشبندِ حوادث ورائے چون وچراست

وباآنکہ جمہورِ علما بریں معنی اتفاق نمودہ اند۔ ہیچ کس نگفتہ است کہ جانبِ حزم واحتیاط را مہمل باید گذاشت۔ ومحافظتِ نفس از مکارہ وآفات در توقف باید داشت۔ بلکہ گفتہ اند۔ اسبابِ ہرچیز رعایت باید نمود۔ واتمامِ امور بہ مسبب الاسباب تفویض باید فرمود۔ مثنوی

مفتیے بنہاد ز اسباب وطرق	طالباں را زیر ایں نیلی تتق
اے گرفتارِ سبب بیروں مپر	لیک عزلِ آں مسبب ظن مبر
باسببہا از مسبب غافلی	سوے ایں روپوشہا زاں مائلی

ونکتۂ اعقل وتوکل۔ مؤید ایں قول است۔ ع

با توکل زانوے اشتر بہ بند

ملک گفت ملخصِ ایں مقالات ہماں است۔ کہ من خواہانِ ملاقاتِ توام۔ وآرزومندے صحبتِ تو در ضمیرِ خویش فراواں مے یابم۔ وبا ایں ہمہ اشتیاق کہ از جانبِ من واقع است۔ از طرفِ تو جز مقدماتِ ملال فہم نمے رود۔ فرد

تو ملولی زماد مشتاق	دل بلا بہر وچہ حال است ایں

قبرہ گفت۔ کہ اشتیاقِ تو در آں است۔ کہ دلِ خود را بکشتنِ من شفا دہی

و حال آنکہ نفسِ من حالا رغبتِ نوشیدنِ شربتِ اجل و میلِ پوشیدن لباسِ فنا ندارد۔ و تا عنانِ مراد بدست است از قبولِ آں ابا مے نماید۔ و احتراز از آں عینِ صواب مے بیند۔ ع

سر بارِ دگر ز تن نہ روید نہ نے است

و من امروز از دلِ خویش بر عقیدۂ ملک استدلال توانم کرد چہ اگر قدرت و استطاعت یابم۔ جز ہلاک قرۃ العینِ پادشاہ راضی نمیشوم۔ و مے دانم۔ کہ شاہ نیز بواسطۂ ملالِ فرزند۔ جز ہلاک من نخواہد طلبید + و بر مکنونِ ضمیرِ مصیبت زدگاں کسے وقوف یابد۔ کہ بر آتشِ آں غم سوختہ باشد۔ و ہم از آں بلیّت شربت تلخی تجرع کردہ۔ مدعیانِ آسودہ ازیں حال غافل اند۔ و نازپروردگانِ راحت دیدہ از پیرایۂ درد عاطل + فرد

اے ترا خارے بپا نشکستہ کے دانی کہ چیست
حالِ شیرانے کہ شمشیرِ بلا بر سر خورند

و بچشمِ خرد مے بینم۔ کہ ہر گاہ ملک را از بینائیِ پسر یاد آید و من از نورِ دیدۂ خود بر اندیشم۔ تفاوتے در باطنہا ظاہر خواہد شد۔ و تغیرے در مزاجہا روے خواہد نمود۔ و تواں دانست۔ کہ ازاں چہ زاید؟ و در آں زماں چہ حالہا روے نماید؟ و بدیں دلیل مفارقت مناسب تر است از مواصلت۔ و دوری لائق تر از قربِ صوری۔ ع

صحبت چو چنیں است جدائی خوشتر

ملک گفت۔ چہ خیر تو اند بود در آں کس کہ از جرمہاے دوستاں اغراض

نتواند نمود؟ و از سر حقد و آزار بر نتواند خواست؟ و مردِ فرزانہ و خردمند یگانہ برآں قدرت دارد۔ کہ از مکافاتِ مجرماں چناں گذرد کہ مدت العمر بدآں رجوع نماید و بہ ہیچ وقت بر صفحۂ دلِ او از اندک بسیارِ آں نشاں یافت نشود و استغفارِ گنہگاراں و اعتذارِ بدکرداراں را بہ احترازِ تمام تلقی نماید٭ بدترین بداں آنست۔ کہ عذر نہ پذیرد۔ و کینۂ عذر خواہ در دل گیرد٭ و من بارے ضمیرِ خویش را در آنچہ گفتم۔ صافی مے یابم۔ و از سورتِ خشم و حدتِ غضب و خیالِ انتقام در خاطر اثرے نمے بینم۔ و ہمیشہ جانبِ عفو را بر عقوبت ترجیح کردہ ام و دانستہ ام کہ ہر چند گناہ بزرگ باشد۔ صفتِ عفو از آں بزرگتر خواہد بود۔ فرد

گر عظیم است از فرو دستاں گناہ	از بزرگاں عفو کردن اعظم است

شنزبہ گفت۔ ایں ہمہ ہست۔ امّا من مردِ گنہگارم۔ و مجرم ہمیشہ ترساں بود٭ و مثلِ من مثلِ کسے است۔ کہ در کفِ پاے او جراحتے باشد۔ اگر او بہ قوتِ طبع بیباکی کند۔ و شبِ تیرہ در سنگستاں رفتن جائز شمرد امّا چارہ نیست از آنکہ آں ریش تازہ گردد۔ و پاے او از کار باز ماند۔ بہ مثابۂ کہ بر خاکِ نرم رفتن نیز متعذر باشد۔ و نزدیکئے من بہ خدمتِ ملک ہمیں مزاج دارد۔ و بہ وجہ شرع و قانونِ ملّت اجتنابِ من از آں فرضِ عین است٭ و حکما گفتہ اند۔ سہ تن از روشِ حکمت دور اند و از مناہجِ دانش برطرف۔ اول کسے کہ بر قوتِ ذاتِ خود اعتماد کند و ہر آئینہ چنیں کس خود را در مہالک افگند۔ و تہوّرِ او سببِ ہلاکِ او گردد٭ دُوم

آنکہ اندازۂ طعام و شراب نشناسد - و چنداں تناول نماید کہ معدہ از ہضم آں عاجز آید - و ایں کس بے شبہ دشمنِ جانِ خود باشد - سوم شخصے کہ بہ گفتارِ خصم در غرور افتد - و بہ قولِ کسے کہ از و ایمن نتواند بود - فریفتہ شود - بیشک انجامِ کارِ او بہ خسارت و ندامت انجامد - بیت

مشو ایمن از حیلۂ دشمناں	بیندیش و برتاب از آں سوعناں

ملک گفت - اے قبرہ! ہر چند از درِ ملاطفت درمے آئیم و راہِ صواب و نصیحتہائے دوستانہ بہ تو مے نمائیم - تو ہمچناں بر خرافتِ خود ماندہ - و دامنِ قبول از استماعِ مواعظ افشاندہ - و نصیحت دربارۂ کسے کہ قبول نخواہد کرد - بے فائدہ است - چنانکہ نصیحت کردنِ آں زاہد گرگ را - قبرہ پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت (۷)

گفت - آوردہ اند - کہ مردے زاہد نیک سیرت کہ اوقاتِ شریفش بعد از ادائے وظائف و اوراد بجز بہ موعظتِ عباد مصروف نبودے - در صحرائے مے گذشت - گرگے دید دہن حرص و شرہ کشادہ - و دیدۂ آز بہ راہِ طلب نہادہ ہمگی ہمت بر آں وقف کردہ - کہ بے گناہے را بیازارد - و جانورے را بیجاں کردہ جہتِ خوشنودئے نفسِ نافرماں از و بہرہ بردارد - فرد

ستیزہ کارئے بیداد گر نگر کہ بجہل	رساند از پئے یک سود صد زیاں بہ کسے

زاہد کہ او را بداں حال دید - و از صفحۂ پیشانئے او نقشِ جور و ستم مطالعہ فرمود

از انجا کہ شفقتِ ذاتی و مرحمتِ جبلیّ او بود - پند دادن آغاز نہاد - وگفت - زنہار پیراہن گوسپندِ مردماں نگردی - وقصدِ مظلوماں و بیچارگاں نکنی - کہ عاقبتِ بیدادی مؤدّی بہ عقوبتِ الٰہی باشد و خاتمتِ ستمگری بہ نکال و عذاب آں جہانی کشد - مثنوی

ہر کہ آئینِ ظلم پیش نہاد	بند بر دست و پائے خویش نہاد
چند روزے اگر سرافرازد	دہرش آخر ز پا در اندازد

ازیں مقولہ سخناں مے گفت - و بر ترکِ ستم بر گوسفنداں مردم مبالغہ اندازہ مے برد + گرگ گفت - در مواعظ اختصار فرمائے - کہ دریسِ این بیشہ رمہ مے چرد - و ترسم - کہ فرصتِ گوسفند بردن فوت شود - و آنگاہ حسرت فائدہ ندہد + وغرض از ایرادِ ایں مثل آں است - کہ چند انچہ ترا پند مے دہم - تو ہماں بر سرِ کارِ خودی - و بداں سخن ملتفت نمے شوی + بیت

مکن کہ اہلِ مروت سخن شنو باشند	ہزار سال بہ یک نکتہ در گرو باشند

قبرہ گفت - من نصیحت گوش کردہ ام - و از مواعظِ خرد پند گرفتہ - عاقل آں را مے شناسم - کہ پیوستہ درِ حذر کشادہ دارد - و آئینۂ تجربہ در پیش نہادہ + من اینجا کہ آمدہ ام - از غایتِ خوف و فزع است - عاقلانہ بر سرِ راہ گریز ایستادہ ام - و سفرے کہ کس رابرِ من دست نباشد پیشِ چشم کردہ + و بیش ازیں بر من توقف کردن حرام است و دریں حیرت و تردد گذرانیدن موجبِ ملام - چہ مے دانم - کہ خونِ مرا ملک حلال

دارد۔ و آنچہ در شرعِ مروت محظور است مباح پندارد پس اقامت من مکروہ است۔ و بہ زُودی رحلت نمودن واجب۔ ع
رفتم کہ ازیں زیادہ بودن خوش نیست

ملک گفت۔ ترا ایں جا اسباب معیشت آمادہ است۔ و درہائے راحت و فراغت بر روئے دل کشادہ۔ مشقتِ سفر اختیار نمودن و برائے انتظامِ معاش متردد بودن ہیچ وجہے ندارد۔ قبرہ جواب داد کہ ہر کہ پنج خصلت را بضاعتِ راہ و سرمایۂ عمر سازد۔ بہر جا کہ رود۔ اغراضش حاصل است۔ و بہر جا کہ توجہ نماید۔ فوائدِ رفقا و مصاحباں بدو واصل۔ اول از بدکرداری برطرف بودن۔ دُوُم نیکوکاری را شعارِ خود ساختن۔ سوم از مواقعِ تہمت پہلو تہی کردن۔ چہارم مکارمِ اخلاق را ملازم گرفتن۔ پنجم آدابِ معاشرت را در ہمہ اوقات نگاہداشتن۔ و کسے کہ جامع ایں خصایل باشد۔ او را ہیچ جا غریب نگذارند و وحشتِ غربتش بہ راحتِ مُوانست مبدل سازند۔ ع
دانا بہیچ شہر و ولایت غریب نیست

و عاقل چوں در شہرِ مولد و منشائے خود میان اقربا و عشائر ایمن نتواند بود۔ بہ ضرورت فراقِ دوستاں و متعلقاں اختیار باید کرد۔ چہ ایں ہمہ را عوض ممکن است۔ و ذاتِ او را عوض صورت نہ بندد۔ قطعہ

اگر ترا بہ وطن نیست کار ہا براد	اسیرِ خانۂ عطلت مشو ز بیہوشی
سفر نمائے کہ بے دوستے نخواہی ماند	بہر مکاں کہ روی و بہر زمیں کہ رسی

ملک گفت - رفتن تو تا کے خواہد بود - وچہ مقدار زماں توقف خواہی نمود؟ قبرہ گفت - اے ملک از رفتن مرا باز آمدن توقع مدار و معاودت ازیں سفر خیال مبند + و نیک ماند. است این سوال وجواب ما بہ حکایت عرب و نانوا + ملک پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت (۸)

گفت - آوردہ اند - کہ عربے بیاباں نشیں بہ شہر بغداد در آمد + دکان نانوائی دید - کہ گردہا چوں قرص قمر از افق منبر طلوع کردہ - و کاک با فروغ سماک قدم بر ذروۂ دکان نہادہ - حسن شمسی پنجۂ حیرت بر رخ آفتاب کشیدہ + وشورِ سنگ پخت گریبانِ نانِ تنک دریدہ - قطعہ

فرازِ منبرِ خباز قرصِ گرم پنداری	کہ خورشیدِ جہانتابست طالع گشتہ از گردوں
تنورِ نانوا نارِ خلیل اللہ را ماند	کزو ہر لحظہ آید تازہ نانے ہمچو گل بیروں

حاصل الامر عرب بیچارہ کہ بوے ناں رمقِ حیات یافتے - چوں روے ناں دید - جبۂ صبر چاک زد - و پیش نانوا آمدہ گفت - اے خواجہ اچند بستانی - کہ مرا سیرِ ناں سازی؟ نانوا با خود تاملے کرد - کہ ایں کس بہ یک من ناں سیر شود - غایتش دو من و از سہ من تجاوز نتواند کرد + گفت نیم دینار بدہ - وچندانچہ بتوانی - ناں بخور - عرب نیم دینار بداد - و برلبِ دجلہ بنشست + نانوا ناں مے آورد - و عرب بآب تر کردہ مے خورد - تا بہا از نیم دینار بگذشت - و بہ چہار دانگ رسید - و ازاں ہم متجاوز شدہ دینار تمام شد + نانوا را تحمل نماند و گفت - یا اخا العرب بداں

غذاے کہ ترا قوتِ نان خوردن برین وجہ کرامت فرمود۔ با من بگوے کہ تا کے ناں خواہی خورد؟ عرب جواب داد۔ کہ اے خواجہ! بے صبری مکن۔ تا ایں آب مے رود۔ من نیز ناں مے خورم + وغرض ازیں مثل آن است۔ کہ ملک معلوم فرماید۔ کہ تا آبِ حیات در مجارئے بدن جاری است۔ از تناولِ لقمۂ بیم وہراس چارۂ ندارم۔ وازمائدۂ وصال فائدہ برداشتن محال مے پندارم + وروزگار رسیانِ ما مفارقتے افگند۔ کہ مواصلت را در حوالئے آں مجال نیست۔ وزمانہ عرشتۂ مصاحبتِ ما بہ نوعے گسیختہ گردانید۔ کہ اندیشۂ اتصال جز خیالِ محال نہ + وپس ازیں ہرگاہ شوقے غالب خواہد شد۔ اخبارِ سعادت آثارِ ملک از نسیم سحر خواہم پرسید + وجمالِ باکمالِ شاہ در آئینہ خیال خواہم دید + فرد

گر وصالِ یار نبود با خیالش ہم خوشم	کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست

ملک قطراتِ حسرت از فوارۂ دیدہ بکشود۔ ودانست۔ کہ آں مرغ زیرک بہ دام نیاید۔ وداعیۂ انتقام از خلوتخانۂ عدم بہ صحرائے وجود نخواہد۔ بارے دیگر دانۂ مکر پاشیدن گرفت۔ وانواع عہد ومیثاق درمیان آورد + قبرہ گفت۔ اے شاہ جواں بخت! و زیندۂ تاج وتخت! ہرچند بنائے کرامت را تمہید دہی۔ واصنافِ عاطفت درباب ایمنی وسلامتی ارزانی داری۔ وآں را بہ عہود پسندیدہ۔ ومواثیقِ شائستہ مؤکد گردانی ممکن نیست کہ حلقۂ خدمت در گوش کشم۔ وغاشیۂ ملازمت بردوش افگنم + ع

سخن ضائع مکن دیگر کہ با ما در نمے گیرد

ملک دانست - کہ بسوزنِ حیاتِ خارِ وحشت از پاے دلِ قبرہ بیروں نتواں کرد - و تیر از شست رفتہ بزور بازوے غدر بدست نتواں برد ٭ ملک گفت - اے قبرہ! دانستم کہ از بوستانِ وصال جز بوے بمشامِ آرزوے نخواہد رسید - و چہرۂ صحبت جز در آئینہ امید نخواہد نمود ٭ رباعی

آں رفت کہ در جوے طرب آبے بود	یا در سرِ زلفِ آرزو تابے بود
دردا کہ زمانِ عیش و دورانِ وصال	بگذشت چنانکہ گوئیا خوابے بود

امّا طمع آں دارم - کہ بر سبیلِ یادگار دو سہ کلمہ کہ از تکرار آں آثارِ سعادت بر اوراقِ روزگار مشاہدہ رود - بفرمائی - و بہ صیقلِ نصائح دوستانہ زنگارِ غفلت از مرأتِ خاطرِ من کہ بہ غبارِ ملال تیرگی پذیرفتہ - بزدائی ٭ فرد

ز بہرِ ما سخنے یادگارِ خویش بگوے	کہ بہتر از سخنِ خوب یادگارے نیست

قبرہ گفت - اے ملک! کارہاے جہانیاں بر وفقِ تقدیر ساختہ میشود و در آں بزیادت و نقصان و تقدیم و تاخیر کسے را مجالِ تصرف نداده اند - ہیچکس نتواند شناخت کہ منشورِ سعادت بر نامِ او رقم زدہ اند - یا او را در جریدۂ اہلِ شقاوت داخل کردہ - لیکن بر ہمگناں واجب است کہ کارہاے خود را بر مقتضاے راے صائب بردارند - و در مراعاتِ جانبِ حزم و احتیاط غایتِ جہد بجاے آرند - اگر تدبیر موافقِ تقدیر آمد - خود بر سریرِ اقبال و مسندِ جاہ و جلال تمکن دارد - و اگر قضیہ منعکس گردد - ہم دوستان عذرے بپذیرند - و ہم طاعنان مجالِ وقیعت

نمے یابند۔ قطعہ

حکیم گفت کہ تقدیر سابق است ولے	بہیچ حال تو تدبیر خود فرو مگذار
کہ گر موافق حکم قضاست تدبیرت	بکامِ دل شوی از کارِ خویش برخوردار
وگر مخالفِ آن است وارث معذور	کسے کہ دارد از انوار عقل استظہار

و دیگر بباید دانست۔ کہ ضائع ترینِ مالہا آں است کہ ازاں انتفاعے نباشد وغافل ترینِ ملوک آں کہ در حفظِ ممالک و ضبطِ رعایا اہتمام نہ نماید۔ ولئیم ترین دوستاں آں کہ در حالِ شدت و نکبت جانبِ دوست را فرو گذارد۔ و نابکار ترینِ زناں آں کہ با شوہر نسازد۔ و بدترین فرزنداں آں کہ از اطاعتِ پدر و مادر ابا نماید۔ و ویران ترینِ شہرہا آں کہ درو ایمنی و ارزانی نباشد۔ و ناخوش ترین صحبت ہا آنکہ مصاحباں را دل باہم راست نباشد و چوں شائبہ در صحبتِ من و ملک پدید آمدہ۔ ترکِ آں انسب است۔ و مقالاتِ مخالطت را بہ کلماتِ موادعت بدل ساختن بصواب اقرب۔ رباعی

رفتیم وداعِ ما ز دل باید کرد	وز آبِ دو دیدہ خاک گِل باید کرد
گر بد دیدی ہمہ نکو باید گفت	ور در دِ سرے بود بحل باید کرد

بریں کلمہ سخن بآخر رسانید۔ و از شرفۂ ایواں پرواز نمودہ بجانبِ صحرا پرید۔ ملک انگشت تحسر بدنداں تحیر گزیدہ بسیارے تاسف خورد۔ و با ملالے از قیاس و وہم افزوں و اندوہے از سرحدِ فہم بیروں روے بکوشک نہادہ میگفت

قطعه

کجا گویم که با این دردِ جاں سوز
طبیبم قصدِ جانِ ناتواں کرد
میانِ مهربانان چوں تواں گفت
که یارِ ما چنیں گفت و چناں کرد

این است داستانِ حذر از مکامن غدرِ ارباب حقد و احتراز از تصدیقِ تضرّع و نیازِ ایشاں - و بر دوستئ زرق آمیزِ خصماں اعتماد نانمودن - و به خداع و فریب که برائے طلبِ انتقام کنند - مغرور ناشدن + و بر عاقل پوشیده نماند - که غرض از بیانِ این سخناں ہماں است - که خردمند در حوادثِ دہر و نوائبِ زماں ہر یک را مرشدِ راہ نجات داند و بنائے کار بر مقتضائے عقل و تدبیر نہد و بہیچ وجہ بر دشمنِ آزرده اعتماد نکند - و از آفتِ حیله و مخافتِ مکر او ایمن ننشنید +

رباعی

خواہی که نباشی به غم و رنج قریں
بشنو سخنِ پاک تر از دُرِّ ثمیں
از دشمنِ آزرده تغافل منمائے
وز صاحبِ کبر و کینه ایمن منشیں

باب نہم

در فضیلتِ عفو کہ ملوک را بہترین صفتے است واہلِ اقتدار را خوشترین خصلتے

مقدمہ

دابشلیم از روے تعظیم با حکیم کامل و برہمن صاحبدل فرمود - کہ استماع افتاد - مثلِ کسے کہ دلش با سمالتِ دشمن آزردہ دل آرامش نیافت - چوں آثارِ عداوت و اسبابِ حقد باقی مے دید - اگرچہ در ملاطفت مبالغہ مے نمود - از منہجِ احتراز منحرف نگشت و ایں زماں نوائرِ اشتیاق در باطن باشتعال آمدہ - تا رشحۂ از منبعِ وصیّتِ نہم بجگرِ سوختہ نخواہد رسید - حرارتِ دل تسکین نخواہد یافت - رجاے واثق دارم کہ بیاں فرماید داستانے کہ مشتمل باشد بعفوِ پادشاہاں و اغماضِ ایشاں و تقریر نماید کہ چوں پادشاہ از نزدیکانِ خود بعد از تقدیمِ جفا و عقوبت آثار جرم و جنایت واضح بیند - بار دیگر ایشاں را بنوازد یا نہ - و اعتماد نمودن براں طائفہ در تازہ گردانیدن منصبِ ایشاں بحزم نزدیک بود یا نہ - بیدپاے بہ نطقے دلکشاے و عبارتے جانفزاے جواب داد - کہ اگر ملوک در عفو و مرحمت

دربندند۔ واز ہر کجا اندک خیانتے بینند و درباب او بعقوبت امر فرمائند نزدیکاں را اعتقاد صافی نماند۔ و دیگر بر ایشاں اعتماد نکنند واز یں حال دو علت حادث شود یکے آنکہ کارہا مہمل و معطّل ماند دوم آنکہ مجرماں از لذّتِ عفو و منّتِ اغماض بے نصیب شوند۔ و یکے از اکابر ملوک گفتہ است کہ اگر خلق بدانند۔ کہ کامِ جانِ ما بچاشنئ عفو چہ لذت مے یابد۔ ہر آئینہ جز جرم و خیانت ہدیۂ بدرگاہِ ما نیارند۔ قطعہ

مجرم گرایں دقیقہ بداند کہ دمبدم	مارا چہ لذت است بعفوِ گناہگار
ہموارہ از تکابِ جرائم کند بعمد	دائم بہ نزدِ ما گنہ آرد باعتذار

جمالِ حالِ سلاطینِ عالم راہیچ پیرایہ از عفو زیبا ترنیست و کمال قدرِ عظمائے بنی آدم راہیچ دلیل از تجاوز و مرحمت روشن ترنہ۔ و مضمونِ کلامِ معجز نظامِ حضرت سیّدِ انام علیہ افضل التحیۃ والسلام أَلَا أُنَبِّئُكُمْ بِأَشَدِّكُمْ مَنْ مَلَكَ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ اشارتے لطیف میکند۔ بدانکہ قوتِ آدمی را بفرونشاندنِ شعلۂ خشم تواں دانست۔ و اتمِ مردانگی و مردی بنوشیدن شربتِ ناخوشگوارِ غضب معلوم تواں کرد۔

بیت

مردی گماں مبر کہ بزور ست و پُر دلی
باخشم اگر برآئی دانم کہ کاملی

دلپسندیدہ ترسیرتے ملوک را آنست کہ عقلِ ارجمند را در حوادث حاکم خویش سازند۔ و در ہیچ وقت اخلاقِ خود را از لطف و عنف

خالی نگذارند۔ اما لطف بروجہے باید کہ سمتِ ضعف نداشتہ باشد وعنف چناں شاید کہ از وصمتِ ظلم خالی بود۔ تا کارِ سلطنت بنشائینِ جمال وجلال آراستہ گردد۔ و مدار مملکت براشارتِ خوف وبشارتِ رجا واثر بود۔ نہ مخلصاں از عنایتِ بیکرانہ نا امید باشند و نہ مفسداں از بیم سیاست قدم در عالمِ جرأت نہند۔ بیت

داشتے قومِ خویش را جمشید	دائم اندر میانِ بیم و امید

وحکمائے اسلام جزاھُمُ اللّٰہُ خیراً گفتہ اند ایزد تعالےٰ بندگانِ خویش را از مواعظِ قرآنی ونصائحِ فرقانی مکارمِ اخلاق آموختہ است وبرعاداتِ ستودہ وصفاتِ پسندیدہ تحریض نمودہ۔ وہر کرا سعادتِ ازلی یارو مدد گار بود۔ وکفایتِ ابدی امداد واعانت نماید احکام قرآن را قبلۂ دل وکعبۂ جاں خواہد ساخت وپیوستہ بجان ودل متوجہ حریمِ حرمت ایں حرمِ امن واماں خواہد شد۔ واز جملۂ موعظتہا ایں است مشتمل برحقائق ایں مقولہ کہ ذکر میرود وَھِیَ قَولُہٗ تَعَالےٰ وَالْکَاظِمِیْنَ الْغَیْظَ وَالْعَافِیْنَ عَنِ النَّاسِ وَاللّٰہُ یُحِبُّ الْمُحْسِنِیْنَ ویکے از پیرانِ طریقت بزبانِ حقیقت معنیٔ ایں آیت را بریں وجہ فرود آوردہ است کہ خشم فروخوردن آنست کہ در عقوبت مبالغہ نرود وعفو آں کہ اثر کراہیت از صفحۂ دل محو گردد۔ و احسان آں کہ بارِ دیگر با دوست گناہ کردہ عذر آوردہ مراجعت نماید۔ ومحصل آیت ہمیں کہ بنائے کارہا بلطف ورفق نہد۔ ودرہمہ ابواب مدارا ومواسات معتبر شناسد۔ کہ در صحاح

احادیث آمده که اگر رفق را بصورت تے مصور گردانند شعشعۂ جمالش بنوعے تاباں و درخشاں باشد که ہیچ دیده تاب مشاہدۂ آں نیارده، و ہرگز کسے را زیبا تر ازاں شکلے و خوب تر ازاں ہیئاتے بنظر در نیامده باشد، و بزرگے در یک بیت ازیں قطعه ہمیں معنی را ذکر مے فرماید۔ قطعه

چو قدرت دادت ایزد بر گنهکار	بعفوش ہمت کن تا بنده گردد
که مجرم کشتۂ افعالِ خویش است	چو بوے عفو یابد زنده گردد
اگر صورت پذیرد پیکرِ عفو	چه مہر و مشتری تابنده گردد

و ہرگاه که دریں مقدمات تاملے بسزا رود ہر آئینه بعز اعلام خواهد رسید۔ که شرفِ انساں بفضیلتِ عفو و احساں تزاید مے پذیرد۔ پس ہمت بر ملازمتِ ایں دو سیرت مقصور باید داشت و پوشیده نیست۔ که آدمی از سہو و غفلت و جرم و زلت خالی نتواند بود۔ اگر در مقابلۂ ہر جرمے عقوبتے بظہور رسد۔ و بازاے ہر گناہے سیاستے وجود گیرد۔ مضرتِ کلی که در مہماتِ ملکی و مالی سرایت تواند کرد ازاں نقصان پدید آید۔ مثنوی

بر تندی سبک دست بردن بتیغ	بدنداں برد پشتِ دستِ دریغ
سرے کز تحمل بماند تہی	حرامش بود تاجِ فرماندہی

و دیگر پادشاه باید که اندازۂ اخلاص و مناصحت و ہنر و کفایتِ آنکس که در موضعِ تہمتے افتد نیکو بشناسد۔ تا اگر ازاں جمله باشد که در مصالحِ ملک بدو استعانتے تواں کرد باز دارد و فارغ دہرا تدبیر او مددے

توقع تواں داشت۔ در تازہ گردانیدن اعتماد بروے سعی فرماید۔ و بتربیت و تمشیت او مسارعت نماید۔ و ایں عمل را از عیب ریب خالی شناختہ قوت دلش را از وجہ استمالت و استعطاف بقرار معہود باز رساند چہ مہمات ملک را نہایت نیست و حاجت بادشاہاں بکافیان ناصح و عاملان امین کہ استحقاق محرمیت اسرار و استعداد استقلال در مہمات داشتہ باشند۔ ہم مقرر است پس شرط جہانداری آں باشد کہ گروہے را بکمال خرد و صلاح و ہنر و عفاف آراستہ باشند و بسداد و امانت و تقوی و دیانت زینت یافتہ و بحق گزاری و نصیحت و ہواخواہی و مودت از اقراں متمیز گشتہ تربیت فرمایند و معرفت آں کہ از ہر یک چہ کار آید و ہر کدام چہ کار را شاید حاصل کنند۔ و فرداً فرداً را افرا خور اہلیت و بر اندازۂ راے و شجاعت و بمقدار عقل و کفایت بکارے نامزد نمایند۔ اگر با ہنر کسے عیبے نیز یافتہ شود۔ ازاں ہم غافل نباشند۔ کہ مخلوق بے عیب نتواند بود۔ و گفتہ اند۔ ع

یار بے عیب مجو تا تو نمانی بے یار

و دریں دقیقہ احتیاط تا بداں حد واجب است کہ اگر کسے بمہمے کہ مباشر آں است خللے راہ خواہد داد۔ او را از سر کار دور باید کرد۔ و اگر دیگرے بکفایت مہمے برہم خواہد زد۔ ازاں نیز احتراز باید نمود۔ و اگرچہ ایں صورت محال است۔ کہ کفایت سبب نقصان امور گردد۔ امّا ایں تاکید براے آں رفتہ است تا دانستہ شود۔ کہ براے حصول

غرض بنزک اصحاب ہنر وکفایت ہمتواں گفت - پس از ارباب جہل وضلالت دوری کردن بصواب نزدیک ترخواہد بود و پس از تفہیم این معنی وشناختن دقائق بر پادشاہ فرض عین است کہ بخود تتبع احوال و تفحص اشغال کہ بعمال وامنا تفویض مے فرماید بجاے آرد - چنانچہ نقیر وقطمیر احوالِ مالی وملکی بروے پوشیدہ نماند - ودرینجا دو فائدہ کُلی منصور است - یکے آنکہ معلوم گردد کہ از مباشرانِ عمال کدام رعیت پرور است - وکدام جفا گستر - آں راکہ رعایتِ رعایا میکند - استمالت دادہ دراں شغل دست قوی دارد - وآنکہ غمِ زیر دستاں نمے خورد - نامش از جریدۂ عمل محو کردہ در دفترِ عزل ثبت نماید - مثنوی

خدا ترس را بر رعیت گمار	کہ معمار ملک است پرہیزگار
بداندیشِ تست آں وخونخوارِ خلق	کہ نفعِ تو جوید در آزارِ خلق
ریاست بدستِ کسانے خطاست	کہ از دستِ شاں دستہا بر خداست
نکوکار ہرگز نہ بیند بدی	چو بد پروری خصمِ جانِ خودی

ودیگر آنست کہ چوں ایں صورت برضمائرِ ہمگناں تصویر یافت کہ پادشاہ ثمرۂ کردار نیکوکاراں بخوبتر وجہے مہیا مے دارد - وخائناں رابقدر گناہ تنبیہے واجب مے بیند اہلِ صلاح امیدوار گشتہ درجانبِ نیکو کاری کاہل وآساں گیر نمے شوند - ومفسداں ترسناک وہراساں شدہ در طرفِ افساد ومردم آزاری دلیری وبیباکی نمے کنند - وحکایتے کہ لائق ایں مقامات باشد داستانِ شیر وشغال است - راے پرسید کہ چگونہ بودہ

است آں

حکایت (۱)

گفت آوردہ اند کہ در زمینِ ہند شغالے بود فریسہ نام روے از دنیا بگردانیدہ۔ و پشت پر تعلقاتِ بے حاصلِ او آوردہ۔ و در میاں امثال و اشکالِ خود مے بود۔ امّا از خوردنِ گوشت و ریختنِ خون و ایذاے جانوراں تحرز مے نمود۔ بیت

لب بخونِ کساں نمے آلود	وز بدی اجتناب مے فرمود

یاراں با وے مخاصمتے بر دست گرفتند۔ و مباحثہ مؤدّی بنزاع و جدال آغاز کردند۔ و گفتند کہ ما بدیں سیرت تو راضی نیستیم۔ و رلے ترا دریں اجتہاد بخطا النسبت مے دہیم۔ بعد ما کہ از صحبتِ ما اعراض نمے نمائی در عادت و سیرت موافقت باید نمود۔ و چوں دامن وفاق از مخالطت در نمے چینی سر از گریبانِ اتفاق بر باید آورد۔ و نیز عمرِ عزیز را در زحمت گذاشتن و خود را در زندانِ ریاضت محبوس داشتن چنداں فائدہ ندارد۔ و نصیب خود از لذّتِ دنیا استیفا مے باید کرد۔ تا از مشرب وَلَا تَنسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا بہرہ مند گردی۔ و از اکل و شرب کہ قوامِ مادّۂ حیات است محترز نمے باید شد۔ تا فرمانِ كُلُوا وَاشْرَبُوا کاربستہ باشی۔ و بحقیقت باید شناخت کہ وے را باز نتواں آورد۔ و بدریافتنِ فردا جزم نشاید کرد۔ امروز را ضائع کردن و از تمتّع التذاذ بر طرف بودن چہ معنی دارد۔ فرد

بیا تا یک نفس ماں امروز خوش باشیم در خلوت	کہ در عالم نمیدانند کسے احوالِ فردا را

شغال جواب داد کہ چوں میدانید کہ دی گذشت و باز نباید۔ و مرد عاقل بر فردا اعتماد نماید۔ پس امروز چیزے ذخیرہ کنید کہ توشۂ راہ فردا را شاید۔ بیت

آں طلب امروز ہر گوشۂ	کز پے فردات بود توشۂ

و دنیا اگرچہ سراسر عیب است۔ بارے ایں ہنر دارد کہ مزرعہ آخرتش گفتہ اند و ہر تخم کہ درو بکاری بر آں بقیامت برداری زرعُ یومِکَ حصادُ غدِکَ مثنوی

بکوش امروز تا تخمے بپاشی	کہ فردا بر جوے قادر نباشی
اگر ایں کشت ورزی را نورزی	درآں خرمن بہ نیم ارزن نیرزی

مرد عاقل باید کہ ہمت بر احراز ثواب آخرت مصروف دارد۔ و آں بتقدیم خیرات و مبرات تواند بود۔ و دل بر دولت باقی و نعمت جاودانی نہد۔ ایں معنی بترک تعلقات عالم غدار و سرائے فانی میسر تواند شد۔ فرد

بر آستان فنا دل منہ کہ جاے دگر	برائے راحت تو بر کشیدہ اند قصور

امروز کہ قوت دارید دمے توانید مرکب ریاضت در میدان مجاہدت اید و از ثمرات تندرستی جہت بیماری ذخیرہ بردارید۔ و از سرمایۂ جوانی برائے کساد بازار پیری سودے بدست آرید۔ و از فوائد حیات استعداد سفر بادیۂ فنا و فوات مہیا سازید۔ بزرگے گفتہ است۔ امروز توانید نہ دانید فردا کہ بدانید نتوانید یا حسرتی علٰی ما فرّطتُ فی جنبِ اللہ بیت

چوں توانستم ندانستم چہ سود	چوں بدانستم توانستم نبود

راحت دنیا چوں روشنائے برق بے دوام است۔ و محنتش چوں تاریکئے

ابر بے بقا۔ نہ بفوائد نعمتش الفت باید گرفت - و نہ از ترش اندوہ باید خورد - فرد

گر دست دہد گہے شادی نکند	ور فوت شود نیز نیرزد نعمے

حاصل سخن آنکہ دل بر دو سنجۂ کلبۂ عنا وقف کردن از علو ہمت دور مے نماید و بر گزرگاہ سیل فنا عمارت نہادن از کمال کیاست خارج مے افتد فَاعْبُرُوْهَا وَلَا تَعْمُرُوْهَا ایں خانۂ عاریتی و منزل گزشتنی را ع

مکن عمارت و بگذار تا خراب شود

گفتند اے فریسہ تو ما را بترکِ نعمتہائے دنیا مے فرمائی حال آنکہ نعم اینجہانی از برائے آفریدہ شدہ اند تا بداں فائدہ گیریم - واز لذت آں برخورداری یابیم - و نکتۂ وَرَزَقْنٰهُمْ مِّنَ الطَّيِّبٰتِ گواہ ایں مدعا است - فریسہ گفت نعم دنیا دست افزاریست کہ خردمنداں نام نیکو و ذکر باقی حاصل کند و زادِ راہ معاد بواسطۂ آں بدست آرد - تا بحکم نعم المال الصالح مال سبب حسنِ مآل او باشد - نہ وسیلۂ عقاب و نکالِ او - و شما اگر سعادت دوجہانی میجوئید - ایں سخن در گوش گذارید - و برائے طعمۂ لذیذ کہ حلاوتِ آں از حلق درنگذرد ابطال جانورے روا ندارید - و بہ آنچہ بے آزار و ایذا بدست آید قانع شوید - و از آں مقدار کہ بقائے جثہ و قوام بدن براں متعلق ست درنگذارید - و در آنچہ خلافِ شرع و عقل است از من موافقت مطلبید کہ صحبت من با شما سبب وبال نیست - اما موافقت در افعالِ ناپسندیدہ موجب عذاب است - و اگر مرا بدیں نوع تکالیف معذب خواہید داشت

پس اجازت نہیدنا ترکِ صحبت گرفتہ متوجہ گوشۂ عزلت گردم - ع

روم در کنج خلوت در بروئے خلق در بندم

یاراں چوں فریسہ را بر بساطِ ورع و صلاح ثابت قدم دیدند متفق گشتہ از اداے آں کلمات نادم شدند - و در مقام اعتذار زباں باستغفار کشادند و فریسہ اندک وقتے را در تقوٰے و دیانت منزلتے یافت کہ گوشہ نشیناں آں دیار دریوزۂ ہمت از باطن او کردندے - و گرم روانِ بادیۂ مجاہدت استمدادِ عنایت از بدرقۂ نظر او نمودندے - یکتر فرصتے آوازۂ زہد و امانت او در نواحئے آں بلاد شائع شد - و ذکر عبادت و عبودیتش بجوانبِ آں دیار رسید - و نزدیکِ منزلِ فریسہ بیشۂ بود مشتمل بر انہار و عیون و اشجارِ گوناگوں - درمیانۂ آں مرغزارے کہ باغ ارم از رشکِ طراوت آں روئے در نقاب خفا کشیدے - و بدد انفاسِ شمال راحت افزائش دلِ پژمردہ را حیاتِ جاودانی بخشیدے -

مثنوی

فضائے دل کشایش جاں فزودے	ہوائے جاں فزائش دل کشودے
دمیدہ سبزۂ تر برلبِ جوئے	چو خطِ عارضِ خوباں دل جوئے

درو وحوش و سباع بسیار جمع آمدہ - و بواسطۂ وسعتِ فضا و لطافت ہوا و آب و ہوام آنجا آرام گرفتہ - و ملک ایشاں شیرے بود - باہول و ہیبت - و شیرے در غایت ہیبت و نہایتِ صولت - فرد

نعرۂ چوں خروشِ رعد بلند	دیدۂ ہمچو برق آتش بار

مجموعِ ساکنانِ آں بیشہ در قیدِ متابعت او بودندے - و در پناہ حشمت

وحریمِ حرمت اور روز گار گذرانیدندے۔ و اورا کا مجوے لقب نہادہ بودند۔ وبدیں لقب آوازہ در اطرافِ مملکت درداده روزے کا مجوے با ارباب دولت از ہر باب سخن در پیوستہ بود۔ و بہر گونہ راہِ مقالات کشادہ در اثنائے کلام حکایتِ فریسہ درمیاں آمد۔ چنداں صفتِ کمالِ صلاحیت وحسنِ معیشتِ او از اطراف وجوانب بسمع ملک رسانیدند۔ کہ بجان ودل جویائے صحبت او شد۔ فرد

رخسارۂ او ندیدہ چوں مردمِ چشم	فی الحال روان دیدہ جالش دادند

القصہ شوق کا مجوے بملاقاتِ فریسہ از حد تجاوز نمودہ۔ کس بطلب وے فرستاد۔ او نیز فرمانِ شاہنشاہی را انقیاد فرمودہ بدرگاہِ عالم پناہ حاضر شد۔ ملک شرط احترام مرعی داشتہ در مجلسِ عالی شرف جلوس ارزانی فرمود۔ و در انواعِ آدابِ طریقت ومعارفِ حقیقتش بیازمود۔ حاصل الامر فریسہ را درمیانِ فضائل وآداب بحرے یافت بیکراں۔ در معرفتِ حقائقِ کمالات گنجے دید گوہر افشاں بار دیگرش در طریق کارسازی ومہم پردازی وفصاحتِ تقریر واصابتِ تدبیر امتحان فرمود۔ نقدِ حالش بر محکِ قبول تمام عیار آمد۔ ع

زریکہ پاک بود ز امتحاں چہ غم دارد

کا مجوے را صحبتِ او خوش آمدہ مجالستِ ومؤانستِ فرمود پس از چند روز باوے خلوتے کردہ گفت اے فریسہ مملکتِ ما بسطے دارد واعمال ومہماتِ آں بسیار است وخبرِ زہد وعفتِ تو بمسامعِ جلال رسانید

بودند۔ ومن۔ ع تا دیده ز دیده دوست تر داشتمت

واین زماں که ترا دیدم نظر بر خبر راجح آمد۔ وسماع از عیاں قاصر ماند بیت

شنیدم آنکه در آفاق نیستت ثانی	چو دیدمت بحقیقت ہزار چندانی

ایں زماں بر تو اعتماد خواہم فرمود۔ و مہماتِ ملک و مال بتو تفویض نمود تا درجۂ تو بتربیت ما ارتفاع یافتہ در زمرۂ خواص و نزدیکاں داخل گردی وہمیں عنایت و حسن عاطفتِ ما از اقراں و اخواں بلکہ از ابنائے زماں بعز اختیار و شرفِ اقتدار ممتاز گردی۔ فرد

بر آستانِ دولتِ ما ہر کہ سر نہاد	نگذشت ہفتۂ کہ ز اہل سریر شد

فریسہ جواب داد کہ سلاطین را لازم ست کہ برائے کفایت امور جمہور انصار شائستہ و اعوانِ بایستہ اختیار کنند۔ و با ایں ہمہ باید کہ ہیچکس را بر قبولِ عملے اکراہ نفرمایند۔ کہ چوں کار بجبر در گردنِ کسے افگنند۔ و او را ضبط آں میسر نشود۔ و از عہدۂ لوازم و شرائط بواجبی بیروں نیاید۔ وبال آں ہم بسلطان راجع گردد۔ و بزہ نافرمانہائے او بفرمایندہ عائد شود۔ و غرض ازیں سخن آنست کہ من اعمال سلطانی را ناکارہ ام۔ و براں وقوفے و دراں تجربہ ندارم۔ و تو پادشاہے ذوشوکتی و سلطانے عالی رتبتی و در خدمتِ تو وحوش فراواں و سباعِ بیکرانند۔ بقوت و کفایت آراستہ و بصفتِ امانت و دیانت مشہور شدہ۔ و طالبِ ایں نوع عملہا نیز ہستند اگر در بابِ ایشاں عنایتے و التفاتے ارزانی داری۔ دل مبارک را از دغدغۂ کفایتِ مہمات فارغ گردانند۔ و بہ تحفۂ و ہدیۂ کہ از ارتکاب عمل

یابند شادماں و مستظہر گردند۔ کاہجوے گفت دریں مرافعہ چہ فائدہ داری وازیں منع چہ سود مے بینی۔ ومن البتہ ترا معاف نخواہم داشت۔ وطوعاً وکرہاً طوقِ مباشرتِ ایں مہم درگردنِ اہتمام تو خواہم افگند ع

اگر خواہی وگرنہ آنِ مائی

فریبہ گفت۔ کارِ سلطاں مناسب دوکس باشد۔ یکے زیرکے سخت روے کہ بمبالغہ وبی آزرمی غرضِ خود حاصل کند۔ وبزیرکی حیلہ از پیش بردہ ہدفِ تیر تعرض نگردد۔ دوم غافلے ضعیف رائے کہ برخواری کشیدن خوے کردہ باشد۔ وپروائے بے ناموسی وتلفِ نام وعرض ندارد۔ وچنیں کس معرض حسد نباید۔ وکس با او درمقامِ عداوت ومخاصمت نباشد۔ ومن ازیں دو طبقہ نیستم۔ نہ حرصِ غالب دارم کہ خیانت اندیشم نہ طبع خسیس کہ بارِ مذلت کشم۔ قطعہ

بخدائے کہ آفریں کردست	عاقلاں را بہ خویشتن داری
کہ نیرزد بنزد ہمتِ من	ملکِ ہر دو جہاں بیک خواری

ملک را از سرِ ایں اندیشہ برباید خاست ومرا از تحملِ بارِ مشقت معاف باید داشت۔ کہ مدتے شد تا دیدۂ حرصِ شوخ چشم را بسوزنِ قناعت بردوختہ ام۔ ومتاعِ بے اعتبارِ آز بر نیازر البشعلاتِ آتشِ ریاضت سوختہ۔ واگر دیگر بارہ ملک مرا بعلائقِ دنیا آلودہ گرداند۔ بمن ہماں خواہد رسید۔ کہ بداں مگساں کہ درمیانِ طبقِ عسل نشستہ بودند شیر پرسید کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت (۲)

گفت آوردہ اند۔ کہ روزے یکے از فقرائے صافی دم۔ کہ در طریق طریقت ثابت قدم بود۔ ببازارے مے گذشت۔ درویشے حلواگر کہ از چاشنئ فقر بہرہ داشت آں عزیز را التماس کرد۔ کہ زمانے بر درِ دکانِ او قرار گیرد۔ مردِ عارف از روئے دل نوازی آنجا بنشست واستادِ حلوائی بر سمِ تبرک طاسے بر وعسل گذاشتہ پیشِ درویش نہاد۔ و مگساں چنانچہ رسم ایشاں باشد۔ کہ بر شیرینیہا غلو کنند۔ وہرچند کسے بدفع ایشاں قیام نماید۔ ممتنع نشوند۔ ع

مگس جائے نخواہد رفت جز دکّانِ حلوائی

بیکبار بر طاس عسل فرو ریختند۔ بعضے بر کنارۂ طاس نشستند۔ و برخے خود را درمیاں انداختند۔ حلوائی دید کہ ہجومِ مگساں از حد گذشتہ باد بیزن بجنبانید۔ آنہا بر کنارِ طاس بودند بہ آسانی پرواز نمودہ رفتند۔ و آنہا کہ درمیانہ جاے آرام داشتند۔ پاہائے ایشاں بعسل فرو ماندہ بود چوں خواستند۔ کہ بپرند۔ پرہاے شاں نیز بعسل آلودہ شدہ بدامِ ہلاک افتادند۔ آں درویشِ عزیز را وقت خوش گشت۔ و نعرہ ہاے مستانہ بروں گرفت و بعد ازاں کہ دریاے باطن شیخ بیارامید۔ و موج بحرِ وجد و حال فرو نشست۔ مردِ حلوائی گفت۔ اے عزیز ما حلواے صورت از تو دریغ نمیداریم۔ آنچہ از معنے دریں محل بر تو حل و واشدہ از ما دریغ مدار۔ ع

بکشا لبِ شیریں و شکر ریزی کن

شیخ فرمود - کہ دنیا ے دوں حریصاں و طلبگاراں او دریں طاس عسل بہ من عرض کردند - و ملہم غیبی چنین گفت - ایں طاس دنیا داں و ایں عسل را نعمتہاے آں و ایں مگساں را نعمت خوراں - و آنہا کہ بر کنار طاس نشستہ - از فقیران قانع - کہ باندک لقمۂ از مائدۂ دنیا خرسند شدہ اند - و دیگراں کہ درون طاس اند اہلِ حرص و آز - کہ پندار ایشاں آنست کہ چوں درمیانۂ کار باشند - نصیب ایشاں بیشتر خواہد رسید - و از منطوقِ الرزق مقسوم غافل ماندہ اند - امّا چوں عزرائیل مروحۃ الرحیل بجنباند - آنہا کہ بر کنارہ باشند - آساں مے پرند - و آشیانہ فی مقعدِ صدقٍ عند ملیکٍ مقتدرٍ باز میگردند - و آنہا کہ درمیانہ نشستند - چندانکہ حرکت بیشتر نمایند - پاے شاں فروتر روند - و در مضیق ثمّ رددنٰہ اسفل سافلین بمانند - و مآل حال ایشاں بشقاوت و ادبار ابدی انجامد - مثنوی

چرا یک لقمہ مے باید چشیدن	وزاں پس ایں ہمہ خواری کشیدن
بخرسندی گراے اینک بضاعت	نباشد ہیچ گنجے چوں قناعت

و ایراد ایں مثل بجہتِ آں بود - تا ملک پر و بالِ اقبال مرا بعسل دنیاے دغل آلودہ نسازد - شاید کہ چوں وقتِ استرداد امانت روح فرا رسد - سلوکِ راہ آخرت بر سبیلِ سہولت میسر تواند شد - بیت

چناں وقتے بدست آر از زمانہ	کہ گر گویند از و گردی روانہ

کامجوے گفت اگر کسے نظر بر حق دارد - و در روشِ عدالت مستقیم شدہ ہیچ دقیقہ از راستی فرونگذارد - و شرِ ضرر ستمگاران از مظلوماں باز گیرد

وسخنِ محنت کشیدگاں بدلِ خوش وتازہ روئی درپذیرد - ہر آئینہ در دنیا دولت اورا عزِ استقامت خواہد بود - ودر عقبےٰ بشرفِ رفعت وکرامت خواہد رسید - فریبہ گفت - در اعمال سلطانی اگر شرائط سرانجام یابد - رائحۂ نجاتِ آخرت تواں شنید - فامادر دنیا کار اورا دوام - واستقامت صورت نہ بندد - ومدتِ عمل اورا قرار وثبات ممکن نباشد - چہ ہرگاہ کسے بتقریبِ سلطانی سرفراز شد - ہم دوستان سرِ مخاصمت بااو درروے کشند - وہم دشمناں جان اورا نشانۂ تیرِ بلا سازند - وہرگاہ کہ اجماع برعداوتِ او منعقد گردد - البتہ ایمن نتواند بود - وخوش دل نتواند زیست - واگرچہ پاے برفرقِ کیواں نہد سر بسر منزلِ سلامت نبرد - شیر فرمود - کہ چوں رضاے ماترا حاصل آمد - خویشتن را در مہلکۂ وہم میفگن - کہ حسنِ عقیدتِ ما حجابِ بدسگالی دشمناں تمام است بیک گوشمال راہِ مکائدِ ایشاں بستہ گردانیم - وترا بنہایتِ ہمت وغایتِ امنیت رسانیم - ع

چہ غم زحیلۂ دشمن چو دوست جانبِ ماست

فریبہ گفت اگر غرضِ ملک ازیں تقویت وتربیت احسانے است کہ دربابِ من مے فرماید - بعاطفت ومرحمتِ خسروانہ والصاف ومعدلتِ بیکرانہ آں لائق تر - کہ بگذارد - تادریں صحرا ایمن وفارغ مے گردم - وازنعیمِ دنیا بہ آب وگیاہے خرسند شدہ - ازمضرتِ حسد وعداوتِ دوست ودشمن برکنارہ مے باشم - ومقرر است کہ عمرِ اندک در

امن و راحت و فراغ صحت بہتر - کہ زندگانی بسیار در خوف و خشیت و دل مشغولی و محنت - فرد

دمے فراغتِ دل بہتر ست ازانکہ کسے	
ہزار سال نہ بر وفق آرزو بزید	

کامجوے گفت - نزا دغدغۂ ترس از ضمیر دور باید کرد - و بجانب نزدیک شدہ اتمام مہمات بر ذمۂ اہتمام باید گرفت - فریسہ گفت - اگر حال برین منوال است - و اباو امتناع من فائدہ نمے دہد - مرا امانے باید - کہ چوں زیردستاں بامید یافتنِ منزلتِ من و زیردستان از بیم زوالِ مرتبتِ خود بقصدِ من برخیزند - ملک بر ذمۂ ایشاں ہر من متغیر نگردد - دوران تأمل و تفکر واجب دارد - و در قصۂ من و قیدِ قاصداں شرائط ہر چہ تمامتر بجا آرد - بیت

بہر تہمت نمے باید زما خاطر گراں کردن	
بقول دشمناں سہل ست ترکِ دوستاں کردن	

شیر با او وثیقے کردہ - و پیماں بستہ اموال و خزائن خویش بدو سپرد - و از تمامی اتباع و لواحق او را بکرامت بیحد مخصوص گردانید - و مشاورت مہمات جز باوے ننمودے - و اسرار ملک جز بروے آشکارا نکردے - ہر روز اعتقاد شیر برو زیادہ شدے - و قربت و مکانت او نزدیک شیر بیفزودے - تا بحدیکہ مخالطت بغایت کسید - و مخالصت بنہایت انجامید - نہ فریسہ یک نفس بے ملازمتِ شیر بودے - و نہ کامجوے بے موانست او آرام داشتے ع

چو دوستی بنہایت رسد چنیں باشد

ایں حال بر بنزدیکان شیر گراں آمد۔ و مجموع ارکانِ دولت در مخالفتِ او دم موانست زدند۔ بر مخاصمتِ او پیمانِ مطابقت بستند۔ روزہا در تدبیرِ تغیرِ او بشب رسانیدند۔ وشبہا در اندیشۂ دفع و منع او بروز آوردند آخرالامر رائے ہمہ براں قرار گرفت۔ کہ او را خیانتے منسوب گردانید۔ تا مزاج کامجوئے کہ ہرگز از منہاج راستی و امانت بانحراف مائل نیست در بارۂ وے متغیر گردد۔ و عقیدۂ شیر درباب دیانتے کہ او را مظہر کامل آں مے شناسد متزلزل۔ آں زماں مدخلہائے کلی تواں کرد۔ و در قمع و استیصالِ او تواں کوشید۔ بیت

بتدریج راہے بدست آوریم	کہ در پایۂ او شکست آوریم

پس یکے را پیش کردند۔ تا قدرے گوشت کہ برائے چاشتِ شیر نہادہ بودند۔ بدزدید۔ و در حجرۂ فریسہ پنہاں کرد۔ بیت

روزِ دیگر کہ شیرِ زریں جنگ	بر کنامِ سپہر کرد آہنگ

امرا و وزرا صف خدمت برکشیدند۔ و اشراف داعیاں ببارگاہ ملک حاضر شدند۔ و فریسہ جہتِ تدارک مہمے کلی بطرفے رفتہ بود شیر انتظار آمدنِ او مے کشید۔ وجز سخن کفایت و تعریف فہم و درایت او حرفے برزباں نمے راند۔ فرد

وردِ زبانِ و مونسِ جان ست نام یار	یکدم نمے رود کہ مکرر نمے شود

وقت چاشتِ ملک رسید۔ و جذبۂ سبعی درحرکت آمدہ قوت اشتہا غلبہ کرد

چنانکہ گوشت وظیفۂ ملک بیشتر طلبیدند - کمتر یافتند - شیر لغایت تافتہ شد - و درین محل فریسہ غایب بود - و خصماں حاضر - چوں دیدند کہ آتش گرسنگی و حرارتِ غضب بہم پیوست - آغازِ افساد کردند - و تنورِ خشم گرم یافتہ فطیر تزویرِ مُدّعاے خویش دربستند - یکے از ایشاں گفت کہ چارۂ نیست از آنچہ ملک را بیاگاہانیم - و ہرچہ از منافع و مضارِ ایں حضرت دانیم و شناسیم ہرچند موافق بعضے نیفتد - بموقفِ عرض رسانیم - کامجوے متنبہ شدہ گفت ملازمانِ یکدل و متعلقانِ یکجہت در ہیچ وقت باید - کہ شرطِ نصیحت فرو نگذارند - و حقِ نعمت شناختہ آنچہ دانند و توانند بمحلِ انہا رسانند بیت

کسانے حق شناس و حق گزارند	کہ حال از پادشہ پنہاں ندارند

بیار تا چہ شنیدۂ - و بگو تا چہ دیدۂ - یکے ازاں مفسدِ نمام و غمازِ ناتمام جواب داد - کہ من چناں باز نمودند کہ فریسہ آں گوشت را بسوے خانۂ خویش بُرد - و دیگرے از راہِ بدگمانی مخلط در انگند - و گفت مرا ایں باور نمے افتد - چہ او جانورے کم آزار امانت شعار ست - دیگرے آغاز حیلہ سازی کردہ - گفت - دریں کار احتیاط باید کرد - چہ ہرکس را دوست و دشمن باشد و بغرض سخنان غیر واقع درانداختند - و مردم راز زود نتواں شناخت و براسرار خلائق بآسانی مطلع نتواں شد - دیگرے دلیر تر در سخن آمدہ گفت ہمچنیں ست - و وقوف بر سرائر و اطلاع بر ضمائر بزودی صورت نہ بندد ولیکن اگر گوشت در منزلِ او یافتہ شود - ہرچہ از خیانتِ او در افواہ خواص و عوام و خرد و بزرگ افتادہ است - راست خواہد بود - کامجوے را

دریں محل عنانِ اختیار از دست بیروں شد۔ وگفت۔ مردم دربارۂ او چہ میگویند۔ و بر خیانتِ او از چہ چیز استدلال میکنند۔ یکے از حضار کہ موافق مخالفاں بود۔ گفت۔ اے ملک! در میانِ اہلِ ایں بیشہ خبرِ غدر و مکرِ او منتشر ست۔ واگر او غدار باشد۔ ہرگز ازیں ورطہ جاں بسلامت بیروں نبرد۔ وشامتِ خیانت بزودی در وے رسد۔ دیگرے از صاحب غرضاں زبانِ افساد بکشود۔ وگفت جمعے امنا ہر وقت از و خبرے مے رسانیدند۔ ودر تصدیق آں تردد داشتم۔ اکنوں کہ ایں فصل مے شنوم۔ نزدیک ست کہ ظلمتِ گمانِ من بنورِ یقین مبدل شود۔ دیگرے گفت۔ غدیعت و مکرِ او پیشتر ازیں نیز بر من پوشیدہ نبود۔ ومن فلاں وفلاں را گواہ گرفتم۔ کہ کارِ ایں زاہدِ ریائی عاقبت بفضیحت کشد۔ واز و خطائے عظیم وگناہے فاحش ظاہر گردد۔ دریں باب گفتہ اند۔ ہر کہ نفس قلب دارد عاقبت رسوا شود۔ دیگرے گفت۔ عجب ست کہ باوجودِ دعوے فقر و پاک طینتی وخرقۂ صوفیانہ ونیک نیتی کسے را شرم نیاید۔ کہ خیانت ورزد۔ وعجب اگر ایں بیت از زبانِ حالِ او بر صفحہ مقال مرقوم نشدہ است۔ فرد

خرقہ پوشے من از غایتِ دینداری نیست	
خرقۂ برسرِ صد عیب نہاں مے پوشم	

دیگرے از درِ معقول گوئی درآمدہ۔ گفت ایں پاکیزہ روزگار متقی دریں مدتہائے مے نالید۔ وتقلید اعمال ملک را درظاہر بلا ومصیبت وعنا ومحنت

مے شمرد۔ وبااین ہمہ اگر خیانتِ وے ثابت گردد۔ محلِ حیرت خواہد بود۔ دیگرے گفت۔ ہرگاہ او بدیں محقر کہ وظیفۂ چاشتِ ملک بودہ چشم سیہ کند۔ تواں دانست۔ کہ در مہماتِ کلّی چہ رشوتہا گرفتہ باشد۔ وازمال پادشاہ چہ مبلغہائے گراں من تصرّف نمودہ۔ فرد

صیاد کہ بر نگذرد از گنجشکے	دانی چہ کند چو کبک و تیہو بیند

چوں امرا امیدان وقاحت خالی یافتہ مرکب بدگوئی بجولاں آوردند۔ و درساحتِ دل کا مجوے غبار ترددِ شبہت برانگیختند۔ وزرانیز عنانِ بیاں بجانبِ غیبت وخیانت برتافتہ رقمے چند از ہرگونہ حشو و پارہ زور بردفترِ ضمیرِ ملک ثبت نمودند۔ یکے ازیشاں گفت۔ اگر ایں سخن راست بیروں آید۔ نہ ہمیں خیانت باشد وبس۔ بلکہ دلیلِ کافر نعمتی وحق ناشناسی خواہد بود۔ وہر آینہ دریں جرأت بالملک استخفاف کردہ باشد۔ وحرمت وحشمتِ شہنشاہی رابرطرف نہادہ۔ دیگرے ازراہ موعظت ونصیحت بسخن درآمد۔ وگفت اے یاراں بدیں نوع کلماتِ آشفتہ نامۂ عمل خود سیاہ مکنید۔ وبحکم اَیُحِبُّ اَحَدُکُم اَن یَّاکُلَ لَحمَ اَخِیہِ دندانِ غیبت بگوشتِ برادرِ خود مرسانید۔ کہ شاید قصۂ خیانت غیر واقع باشد۔ وہم تہمت وبزہ من گردند۔ اگر ملک ایں ساعت بفرماید۔ تا منزلِ اورا بجویند گرد اشتباہ ازراہ حقیقت مندفع مے شود۔ چہ اگر گوشت درخانۂ او باشد بر ہمگنان ایں سخنہا ظاہر گردد۔ وگمانہائے خاص وعام مودی بہ یقین شود۔ واگر تہمتے صریح بود وگوشت گم شدہ دراں کاشانہ پدید نیاید۔ ہمگناں را

زباں باستغفار باید کشود و از فریسہ بحلے طلبید - دیگرے گفت اگر احتیاطے خواہد رفت تعجیل باید کرد - کہ جاسوساں او از ہمہ جوانب احاطہ کردہ اند - ساعت بساعت خبر بوے رسد - و نداند کہ ایں قضیہ آنچہ شرط کوشش باشد - فرو نگذارد - در آخر مجلس ندیمے از ندمائے خاص ملک گستاخ وار قدم پیش نہادہ - گفت - در تفتیش ایں حادثہ چہ فائدہ - و از تفحص ایں واقعہ چہ حاصل - چہ اگر جرم آں خائن نامندین روشن گردد - او بزرق و شعبدہ رائے ملک را از مکافات بگرداند - و بو العجبی نماید - کہ ہمگناں را با آنکہ دراں تیقن باشد بشک افگند - بیت

بعذر آنچناں ست رائش متیں	کہ شک آورد در برنگ یقیں

القصہ دریں حال کہ شیر گرسنہ و خشم آلودہ بود ازیں نمط چنداں نے بگفتند - کہ کراہتے از فریسہ بدل او راہ یافت - و بمضمون من یسمع یخل انواع اندیشہا بر خیالش گذشتہ - باحضار فریسہ مثال داد - بیچارہ از اثر مکائد اعدا بیخبر روے براہ آورد - و چوں دامن دیانتش از لوث ایں افترا پاک بود - گستاخ وار بہیش کامجوے آمدہ پرسید - کہ آں گوشت کہ دیروز بتو سپردم - چہ کردی - جواب داد کہ بمطبخ رسانیدم - تا بوقت چاشت نزدیک ملک آرند - مطبخی نیز از اہل بیعت بود - بانکار پیش آمد بمبالغہ بسیار گفت - ازیں کار و حال خبر ندارم - و ہیچ گوشتے بمن ندادہ - شیر طائفہ از امیناں فرستاد - تا گوشت در منزل فریسہ بجستند - و چوں خود پنہاں کردہ بودند - آشکارا بر داشتہ - نزدیک شیر آوردند - فریسہ دالنست کہ

دشمنان کار خود ساختہ اند۔ و مہمے کہ مدتہا بود تا رشتۂ تدبیر آں
مے تافتند۔ محل یافتہ و پرداختہ۔ با خود گفت۔ فرد

آفتابِ طربم بر سر دیوار رسید	سالہا بود کہ از روزِ چنیں ترسیدم

و از جملہ وزرا اگرگے بود۔ تا آں ساعت عیب نا گفتہ۔ و خود را از جملۂ
عدول شمردہ۔ و چناں فرا نمود۔ کہ بے تحقیق و ایقان قدم در کارے
ننہد۔ و تا بر نقیر و قطمیرِ مہمے وقوف نیابد۔ در وے دخل نکند۔ و لاف
دوستئ فریسہ مے زد۔ و در بابِ حمایتِ او مبالغہ مے نمود۔ پس
از وقوعِ ایں صورت پیشتر رفت و ما فی الضمیر آشکارا کردہ گفت
اے ملک زلّتِ ایں نابکار معلوم شد۔ و گناہ ایں خاکسار روشن
گشت۔ صلاحِ ملک در آں ست۔ کہ ہر چند زود تر حکم سیاست تقدیم
یابد۔ چہ اگر ایں باب را مہمل گذارند۔ بیشک گنہگاران دیگر از فضیحت
نترسند۔ و ساعت بساعت دلیر تر گردند۔ ع

سیاست ار نبود کار ہا خلل یابد

شیر بفرمود۔ تا شغال را باز داشتند۔ و باندیشۂ دور و دراز فرو شد
سیہ گوشے از خاصانِ ملک آغاز کرد۔ کہ من از رائے روشن پادشاہ
کہ آفتاب از پرتو او نور افشانی اکتساب نماید۔ و شمع شبستانِ سپہر
در حمایتِ روشنئ او چہرہ بر افروزد۔ شگفت ماندہ ام۔ تا ایں مدت کار
ایں غدار۔ و خیانتِ ایں داہیۂ مکار چگونہ بر وے پوشیدہ شدہ است و
از خبثِ ضمیر ناپاک و مکرِ طبعِ حیلہ انگیز او چرا غافل ماندہ۔ و با وجود چنیں گناہے

عظیم و فعل قبیح قتل او را در توقف مے اندازد۔ و مشرب سیاست را که بیخ درخت عدل بر شجات آں تازہ و سیراب است بخس و خاشاک تامل مکدر مے سازد۔ کامجوے متوجہ شدہ۔ فرمود۔ که سخن توچیست جواب داد۔ که اے ملک حکما فرمودہ اند من حسنت سیاستہ دامت ریاستہ نظام سیاست سبب دوام ریاست ست۔ ہر که تیغ سیاست از نیام انتقام برنکشد۔ تیر فتنه راه سپر حمایت رونتواں کرد۔ و آنکه به تیر قہر بنیاد بیداد را زیر و زبر نسازد۔ نہال آمال در گلشن زمان نتواں کاشت۔ مثنوی

آئین سیاست ار بر افتد	بنیاد اماں ز پا در افتد
آں باغ ز ایمنی ثمر یافت	کز عین سیاست آبخور یافت

و ہر که صلاح ملک جوید بر گنہگار سیاست باید راند۔ و ہر چه مونس دل و مقبول خاطر باشد بداں التفات نباید نمود۔ چنانکه سلطان بغداد جہت مصلحت عام محبوب خاص خود را سیاست کردہ۔ کامجوے گفت چگونه بودہ است آں؟

حکایت (۳)

بعرض رسانید که آوردہ اند که در دار الملک چین پادشاہے بود در ریاست قانون عدالت جمشید وار جام جہاں نماے عقل را آئینه روزگار ساختہ۔ و بملاحظۂ قاعدۂ ایالت سکندر صفت چشمۂ آب حیات نصفت را طالب گشتہ۔ بیت

از معدلت شامل او رفتہ ستم	صد منزل ازاں سوے بیابان عدم

و او را پسرے بود۔ زیبا روے نیکو خوے۔ بکمندِ ملاطفت قلوبِ انام را صید کردہ۔ و بدانۂ احسان و اکرام مرغِ جانِ خاص و عام بدام مودت در آوردہ۔ فرد

مادرِ گیتی نزادہ ہیچو او صافی صفات	دیدۂ دوراں ندیدہ مثلِ او صاحب کمال

ایں پسر را آرزوے مشاہدۂ حرم کرم کہ عبارت است از محل استیناسِ اِنَّ اَوَّلَ بَیْتٍ وُّضِعَ لِلنَّاسِ پدید آمد۔ و شوقِ طوافِ آں مطافِ الطاف کہ اشارت است باماں خانۂ وَمَنْ دَخَلَہٗ کَانَ اٰمِنًا ازز اویۂ دلش ظہور نمود۔ صدائے واعئے وَاَذِّنْ فِی النَّاسِ بلبیکِ اجابت زدہ عزیمتِ احرام زیارتِ حریمِ کعبہ مصمم گردانید۔ قطعہ

امیدِ طوافِ حرمِ کوئے تو افگند		در وادئے غم طائفہ بے سرو پارا
لبیک زناں بر عرفاتِ سرِ کویت		صد قافلہ جاں منتظر آوازدرا را

بعد از آنکہ از جانبِ پدر دستوری یافتہ بود۔ از راہِ دریا متوجہ شد با جمعے از ملازماں بر کشتیہائیکہ سعتِ فلک در جنبِ عظمتِ ہر فلکے از آں حقیر نمودے۔ و نہ صفحۂ سپہر در برابرِ یک ورق از ہر سفینۂ رقعۂ مختصر بودے سوار شدہ۔ مرکبانِ بے پاے آب پیمائے را رواں ساختند۔ و دراں خانۂ چوبیں کہ سقف در زیر و ستوں بر زبر دارد۔ قرار گرفتہ۔ عنانِ اختیار بدستِ بادِ سبک رفتار باز دادند۔ بیت

چومہ در برجِ آبی کردہ منزل		رواں کردند کشتی را بساحل

اندک فرصتے را قطعِ مسافت بسیار نمودہ۔ بمکۂ معظمہ رسیدند۔ و لوازمِ

ارکانِ حج بجاے آوردہ۔ توجہ بر آستاں بوسئے روضۂ مقدسۂ حضرتِ سلطان تختگاہِ رسالت۔ و خاقانِ بارگاہ عزت و جلالت۔ فرد

آن شہسوارِ گرم عنان بلند سیر	کز رتبہ ادیم چرخ دوالِ رکاب یافت

صلی اللہ علی محمدؐ المختار و علی آلہ الاطہار۔ و صحبتہ الاخیار۔ نمودہ بسعادتِ تقبیلِ عتبۂ علیۂ نبویہ مستسعد گشتند۔ فرد

اے خاکبوسئے درت مقصودِ ہر صاحبدلے	بردن بخاک ایں آرزو مشکل تر از ہر مشکلے

وازانجا با قافلۂ خراساں، بجانبِ بغداد آمدند۔ ملکِ بغداد از حال شاہزادہ خبر یافتہ۔ باستقبال بیروں آمد۔ و قواعدِ اکرام و اجلال بروجہے کہ باید و شاید رعایت نمود۔ و نزول و علوفۂ لائق و منزلِ شائستہ و موافق۔ ترتیب فرمودہ۔ چند روزہ استدعائے توقف کرد۔ و چوں از رنجِ راہ برآسودند۔ و عزم معاودت بوطن جزم کردند۔ شاہزادہ از سلطان بغداد عذر بسیار خواست۔ و خدمتہاے اورا بتحفِ شکر گزاری و سپاسداری مقابلہ نمودہ۔ برسمِ ہدیہ و تبرک کنیزکے چینی بحرمِ وے فرستاد۔ و خود رختِ سفر بربستہ روے بطرفِ خراساں نہاد۔ سلطان بعد از رسم مشایعت و قاعدۂ وداع بحرم باز آمدہ۔ کنیزک را طلبید۔ صورتے دید۔ کہ نقاشِ فطرت بزیبائیٔ او بر لوح وجود نقشے نکشیدہ بود۔ و دیدۂ مصورِ فکرت برعنائیٔ او در جریدۂ خیال شکلے ندیدہ۔ زلفِ دل شکنش بکمندِ فتنہ عالمے را در زنجیر کشیدہ۔ و ماہِ جہانتاب از منزلِ عالئے خود پیش جبہہ اش اکلیل بر زمین مالیدہ۔ دعوئے کج خوباں را بکرشمۂ

ابرو برطاق فراموشی نہادہ بود۔ وداعیۂ زہد گوشہ نشیناں راکرشمۂ چشمِ نیم مست بباد باده نوشی برداده۔ **مثنوی**

رخش عشاق را شمعِ شبستاں	لبش نقلِ شرابِ مے پرستاں
قدش نخل بلندِ راست بیناں	خم زلفش حریم شب نشیناں
شکر از رشک نطقش مانده درتنگ	عقیق از شرم لعلش رفته درسنگ

ملک بغداد را از خرامیدن آں سروِ آزاد پائے دل در گل بماند۔ واز چاشنئ لعل میگونش بیواسطۂ باده مست ومدہوش گشت۔ **بیت**

دل بستۂ بالائے یکے تنگ قبا شد	بازاین نبرائے دل تنگم چہ بلا شد

چندانکہ سلطان بادل از دست رفتہ کوشش نمود۔ بجائے نرسید وہرچند عقل کار فرمائے آب نصیحت بر آتشِ عشق ریخت شعلۂ آں زیاده گشت ۔ **فرد**

ساکن نمیشود بسخن آب چشم من	کیں دردِ عاشقی بملامت فزوں شود

سلطان باکنیزک طرح معاشرت انگنده۔ بیکبارگی از غمخوارگئ رعیت وتیمارِ کار مملکت دست باز گرفت ۔ وہرگاہ پادشاہ بلہو وطرب مشغول شد بپرسش مہمات مظلوماں نرسد۔ وگوش بر نغماتِ عود وچنگ نہاده۔ نالۂ حزینِ ہر دلِ تنگ نشنود۔ اندک زمانے راہرج ومرج پدید آید۔ و فتنہ و آشوب بالا گرفتہ۔ کارِ مردم باضطراب انجامد۔ **قطعہ**

ہر پادشہ کہ روے بلہو وطرب نہاد	میداں کہ ہست مرتبہ اش را کہ سقوط
میزاں کہ برج اختر لہو وطرب بود	دروے رسد بخسروِ سیارگاں ہبوط

چند روز بریں حال برآمد۔ ارکانِ دولت و اعیانِ حضرت از بے پروائیے ملک بہ تنگ آمدہ حالِ شہر و ولایت را مضطرب دیدند۔ مجموع دست نیاز کشادہ روئے بگوشہ نشینان و صاحبدلاں آوردند واز باطن ہائے درویشانِ پاکیزہ نفس دریوزہ دعائے نمودہ۔ جہتِ اصلاحِ حالِ سلطان نذرہا فرمودند۔ سہامِ دعاہاے بیغرضاں بہدفِ اجابت رسیدہ شبانہ ملک درخواب دید۔ کہ آیندۂ باوے مے گوید۔ بیت

اے شاہ چہ گوئی چو بپرسند از تو	جائے کہ بترسی و نترسند از تو

ایں چہ کاریست کہ بردست گرفتۂ۔ و دست از کار مظلوماں باز داشتۂ نزدیک شد۔ کہ کار از دست برود۔ و دولت از پاے درآید۔ برخیز دبا سرِ ہم خود رو۔ ع

ورنہ ہر فتنہ کہ بینی ہمہ از خود بینی

شاہ از ہیبتِ ایں واقعہ از خواب درآمد۔ غسل کردہ زباں باعتذار واستغفار بکشود۔ و بتدارکِ مافات مشغول شدہ بود کہ آں کنیزک دیگر بخلوت او درنیاید۔ واگرچہ بے او آرام نداشتے و دلش بمشاہدہ خیالِ جمالش قرار نگرفتے ولیکن از خوف الٰہی و بیمِ زوالِ پادشاہی براں منوال حکم فرمود۔ کنیزک دو سہ روزے صبر کرد۔ و شبے سودائے صحبتِ ملک در سرش افتادہ خود را در بارگاہ انداخت۔ و باروئے چوں گلبرگِ طری کہ از نسیم سحری شگفتہ باشد۔ و زُلفے چوں سنبل پُرتاب کہ در نافۂ مشک ناب نہفتہ بود۔ مثنوی

زسنبل بر سمن مرغولہ بستہ	زمرغولش بنفشہ گشتہ دستہ
زمستی نرگسِ جادوش درخواب	زسوداسنبلِ ہندوش درتاب

بار دیگر بمشاہدۂ جمالِ او ہوش ملک بغارت رفت۔ و غوغاے عشق متاع عقل و فہم را بتاراج داد۔ بیت

باز عشق آمد و دیوانگئے پیش آمد۔	بر دلم از ہزۂ غمزہ زنئے نیش آمد

چندروزے دیگر شیفتہ جمال و فریفتۂ زلف و خالِ او شدہ۔ بعشرت گزرانید۔ دیگر بارہ منہیان عالم غیب باشارتِ لاریب اورا براہ اصلاح خواندند۔ شاہ باخود آمد۔ وگفت بجز دفعِ ایں فتنہ دردِ مرا درمانے نیست و بے آنکہ ایں بلا منعدم گردد۔ کار مرا امیدِ سامانے نہ۔ پس حاجبے را امر کرد۔ کہ ایں کنیزک نافرمانی کردہ۔ وبے اجازت بہ بارگاہ در آمدہ۔ اورا ببر۔ و در دجلہ انداز۔ حاجب کنیزک را بیروں آوردہ و باخود اندیشد کہ ایں محبوبۂ ملک است۔ شاید کہ فردا پشیماں گشتہ اورا از من طلبد۔ وچوں ہلاک کردہ باشم۔ دستِ فکر بدامن تدارک نرسد۔ پس اورا در خانہ پنہاں کرد۔ وشاہ بواسطۂ ایں حرکت اندوہگیں شدہ چوں از صفحۂ بار بخلوت باز آمدے۔ آرزوے دیدار یار غلبہ کردہ مضطرب گشتے و باز خود را ملامت کردہ بدلائل عقل تسکیں دادے۔ شبے جہتِ دفعِ ملال از بادۂ زلال قدحے نوش کردہ۔ و مواعظِ خرد و نصائح عقل را فراموش نمودہ۔ خیالِ یارِ دلفریب اورا بے شکیب ساخت۔ وحاجب را طلبیدہ استفسا حالِ دلدار نمود۔ وتہدیدے تمام گفت۔ اگر امشب اورا حاضر نگردانی۔ ترا

بسیاست رسانم۔ چندانچہ حاجب مقدمات عذر ترتیب کرد۔ بجائے نرسید۔ وہیبتِ سلطانی مشاہدہ فرمود۔ خودرا در معرضِ تلف میدید۔ بالضرورۃ آں ماہ رابہ بارگاہِ شاہ رسانید۔ دیگر بارہ اساس نشاط نہادہ۔ واسبابِ عیش آمادہ شد۔ قطعہ

ماییم وشبے ویار در پیش	جام مۓ خوشگوار در پیش
گل آمدہ وخزاں گذشتہ	وے رفتۂ ونو بہار در پیش

القصہ سہ نوبت پادشاہ بکشتن او حکم کرد۔ وحاجب ملاحظہ نمودہ در توقف افگند۔ تا مہمات ملک بکلی معطل ماند۔ سلطان دانست کہ چارۂ ایں بلا جز بخود نتواں نمود۔ ودفع ایں غائلہ بامید دیگرے نتواں کرد۔ ع

بدستِ دیگرے برناید ایں کار

چو ہر کرا بکشتنِ کنیزک فرماید۔ ہرآئینہ ملاحظہ حال کردہ در توقف خواہد افگند پس ملک دفعِ اورا خود متر صدمے بود ونمے خواست کہ از روئے ظاہر بے جنایتے واضح کسے راتلف کند۔ تا عاقبۃ الامر روزے بربامِ قصر ایستادہ در دجلہ مے نگریست۔ وکنیزک از دور کمرِ خدمت بستہ جمال سلطان مشاہدہ میکرد۔ سلطان از خوف عاقبت ووبالِ غفلت بر اندیشیدہ دانست۔ کہ وقت است۔ باخود گفت۔ اگرچہ خون بیگناہے بہ گردن مے گیرم۔ اما صد ہزار دل کہ از بے پروائے من غرق خوں شدہ درماں میپذیرد۔ وہر چندیں کنیز مرا بجائے جانست ولیکن ملاحظۂ حال دل آزردگان رعیت زیادہ ازاں ست۔ پس فرمود کہ نزدیکتر آئے تا ایں کشتی را تماشا کنی۔ کنیزک چوں نزدیک

رسید۔ ملک دست بروزد۔ و در دجلہ افگند و تاسف بسیار اظہار کردہ چناں فرانمود۔ کہ خود در آب افتاد۔ آنگہ حکم کرد۔ کہ اورا از آب بیروں آوردہ دفن کردند۔ و بہ تعزیت قیام نمودہ۔ شرائط کلّی دراں باب اقامت فرمود و برائے اصلاح ملک جانانۂ خود را بدستِ خود بیجاں کرد۔ ع

پادشاہاں از پئے یک مصلحت صدخوں کنند

و ایں مثل برائے آں آوردم۔ تا ملک داند۔ کہ صلاحِ مملکت رعایت کردن ازاں بہتر است۔ کہ با شخصے خائن موانست نمودن و یک تن را کہ مضرت او شامل باشد دور ساختن۔ بصلاح نزدیک تر۔ کہ ہزار کس را مہجور داشتن۔ شیر را بدیں دمدمہ آتش غضب برافروخت و نزدیکِ فریسہ پیغام داد۔ کہ اگر ایں گناہ را عذرے داری باز نمائے۔ فریسہ چوں بیگناہ بود۔ و گفتہ اند۔ ہر کرا دست کوتاہ بود۔ زبانش دراز ست ع

بے گناہاں دلیرے باشند

جوابے درشت باز فرستاد۔ سخنانِ عنف آمیز او باخوش آمدہائے فتنہ انگیز معانداں یار شدہ۔ آتشِ خشم کا مجوے بالا گرفت۔ و عہود و مواثیق را بر طرف نہادہ۔ بکشتنِ فریسہ حکم مطلق کرد۔ آں خبر بمادرِ شیر رسید۔ دانست کہ تعجیل کردہ است۔ و جانب حلم و بردباری را ہمل گذاشتہ و صبر و سکون را بخفّت و سبکساری بدل ساختہ۔ با خود اندیشید کہ زود تر باید رفت۔ و فرزند خود را از وسوسۂ دیو لعین رہائی باید داد۔ چہ ہرگاہ کہ بر سلاطیں خشم مستولے گردد۔ شیطان نیز

بر و تسلّط یافتہ ۔ بہرچہ خواہد امر فرماید ۔ و از مضمونِ حدیثِ صحیح ۔ اِذا اشتشاطَ السُّلطَانُ تسلّطَ الشَّیطَانُ ۔ ہمیں معنی مفہوم میگردد بیت

غضب از شعلہ ہائے شیطانی است	عاقبت موجبِ پشیمانی ست

نخست کس پیش جلّاد فرستاد ۔ کہ در کشتن شغال توقف کن ۔ تا من با شیر سخن گویم ۔ و خود نزدیک کا مجوے آمدہ گفت ۔ اے فرزند شنیدم کہ بکشتن فریسہ شال دادۂ ۔ گناہِ او چہ بود ۔ و کدام جریمہ از و صادر شدہ ۔ شیر صورتِ حال باز راند ۔ مادر شیر گفت اے پسر خود را در بادیۂ حیرت سرگرداں مساز ۔ و از مشربِ عدل و احساں بے بہرہ مباش و بزرگاں گفتہ اند کہ ہشت چیز بہ ہشت چیز باز بستہ است ۔ حرمتِ زن بشوہر ۔ و عزّتِ فرزند بہ پدر ۔ و دانشِ شاگرد باُستاد ۔ و قُوّتِ سپاہ بہ لشکرکش و کرامتِ زہاد بتقوے و ایمنئ رعیّت بہ بادشاہ ۔ و نظامِ کارِ پادشاہ بعدل ۔ و رونقِ عدل بہ عقل و حزم ۔ و عمدہ دریں باب دو چیز است ۔ یکے شناختنِ اتباع و حشم و ہریک از ایشاں را بمنزلِ او فرود آوردن ۔ و بمقدار کفایت و ہنر تربیت کردن ۔ دوم متّہم داشتن ایشاں درباب یکدیگر ۔ چہ مقربانِ درگاہ سلاطین را باہم نزاعے قائم ست ۔ کہ جز بفنا و ہلاک مرتفع نشود ۔ پس اگر پادشاہ سعایتِ ایں در حقِ آں مسموع دارد ۔ و غمّازئ آں دربارۂ ایں قبول کند ۔ دیگر بر سلطان و ارکان دولت اعتماد نماند ۔ جہت آنکہ ہرگاہ خواہند مخلصے را در معرضِ تہمت توانند آورد و خائنے را در لباس امانت جلوہ توانند داد ۔ و بدیں واسطہ بیگناہاں در

گرداب بلا گرفتار مانند۔ و مجرماں بر ساحلِ نجات بایمنی و سلامت گذرانند

بیت

بیگنہ دل شکستہ در زنداں	مجرم از دور خرم و خنداں

ولاشک نتیجۂ ایں کار آں باشد۔ کہ حاضراں از قبولِ عمل امتناع بردست گیرند۔ و غائباں از خدمت تقاعد نمایند۔ و نفاذِ فرمانہا علے الاطلاق در توقف افتد۔ و ہزار خلل بارکانِ ملک راہ یابد۔ و مضرتہا کہ بدیں متفرع باشد۔ از حدِ حصر بیروں و از مرتبۂ قیاس افزوں ست قطعہ

منہ گوش بر قولِ اہلِ غرض	کز ایشاں رسد ملک و دیں را شکست
غرض جو اگر از تو شد سر بلند	شود پایۂ قدر و جاہ تو پست
اگر با حسوداں شدی ہمرکاب	عنانِ بزرگی بداد ی ز دست

شیر گفت من بقولِ کسے در حقِ فریسہ حکم نکردم۔ بلکہ تا خیانتِ او بر من ظاہر نشد۔ مزاجِ من متغیر نگشت۔ مادرِ شیر گفت۔ تغیرِ مزاجِ پادشاہاں بے یقینے صادق خصوصاً با معتمدانِ درگاہ روانیست۔ و آنچہ گفتی خیانت او بظہور رسیدہ۔ ہنوز ایں سخن در حجابِ شبہت ست۔ و وقتے کہ پردہ از روے ایں کار برافتد۔ حقیقتِ آں ظاہر خواہد شد۔ و باینے کہ ایں مقدارِ گناہ کہ بگماں فریسہ را بداں منسوب میسازند۔ در فضاے حلمِ تو گنجائش داشتے۔ و سوابقِ خدمتگارئے او نصب العینِ خاطر بودے و مساعئے و مآثرے کہ بر درِ ایں دولت خانہ از وے بصدور پیوستہ از لوحِ ضمیر محو نشدے۔ و سخن بے ہنرانِ ناآمودہ۔ در بارۂ ہنرمندانِ

کافی بسمعِ قبول مسموع نگشتے۔ مثنوی

سفلہ نخواہد دگرے را بکام	خس نگذارد مگسے را بجام
بے ہنراں صد حیل آرند پیش	تا نرود کار ہنرمند پیش

اے فرزند عقلِ دور اندیش و رائے عالم آرا را در ہر صورت کہ پیش آید۔ وبہر حادثہ کہ روے نماید۔ حکیمے عادل و ممیزے کامل باید شناخت۔ کہ شرف جوہرِ آدمی بصفائے خرد ارجمند ست۔ بیت

عقل ست کہ بنیادِ شرف محکم ازوست	افزونئ حرمتِ بنی آدم ازوست

و فریبہ در دولتِ تو محلے بلند۔ و درجۂ رفیع و ارجمند رسیدہ بود۔ و مرتبۂ بزرگ و پایۂ عظیم یافتہ۔ بمجلسہا بروے ثنائے گفتی و در خلوتہا با وے عزِّ مشاورت ارزانی مے داشتی۔ اکنوں بر تو لازم ست۔ کہ عزیمت در بطلانِ قول خود فسخ نکنی۔ و بنائیکہ بدستِ تربیت برافراشتۂ در ہدمِ قاعدۂ آں نکوشی۔ و خود را و اورا از شماتتِ اعدا و شاد کامئ حسوداں نگاہداری۔ تا چنانچہ فراخورِ ثبات و وقارِ تو باشد۔ تفحص و استکشاف از لوازم شمردہ۔ و احتیاط و استفسار بروجہے کلی آوردہ۔ نزدیکِ عقل معذور باشی و بمذہبِ عقلا از شوائبِ تہمت دور گردی واِیں گناہ کہ بدو نسبت مے دہند ازاں حقیر تر است۔ کہ مانندِ او خردمندے آئینۂ امانت را بغبارِ آں تیرہ گرداند۔ و دامن دیانت بقاذوراتِ امثالِ ایں محقرات بیالاید۔ و من مے دانم۔ کہ حرص و شرہ ورع و قناعتِ اورا مغلوب نتواند ساخت۔ و آز و آرزو مرکب

اہل درساحت بینش ودانش او نیارد تاخت۔ ودریں مدت کہ فریسہ ملازم این آستانہ است۔ گوشت نخوردہ پیش ازاں نیز بدیں صفت موصوف ومذکور مے شد۔ وصیت اجتناب او از اکل حیوانات درافواہ ہمہ فتادہ بود۔ وباستماع ہمہ رسیدہ۔ ع

بیہودہ سخن بدیں درازی نبود	

وغالب ظن آنست۔ کہ دشمنان گوشت درمنزل فریسہ نہادہ باشند۔ واین مقدار درجنب کید کائداں وحسد حاسداں بسیار نیست۔ چہ از حسوداں کسے بودہ کہ بتوہم آنکہ کسے را آزارے رسد۔ بقتل نفس خود راضی شدہ۔ چنانچہ آں خواجۂ بے دولت غلام رابکشتن خود فرمود شیر درخواست نمود۔ کہ بیاں فرمایند۔ کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ ۴

گفت۔ آوردہ اند۔ کہ دربغداد مردے بود حسود۔ وہمسایہ داشت صالح متدین۔ کہ روزہا وادئیے روزہ را باقدام ریاضت بسر بردے وشبہا مناہج عبادت رابطریق تہجد ومجاہدہ بپایاں رسانیدے بیت

شمع محبت زدل افروختے	ہرچہ بجز حق ہمہ راسوختے

مردم بغداد روے اعتقاد بداں عزیز بازگشت کردندے۔ ودرمجالس ومحافل ذکر خیر اوگذشتے۔ واکابر شہر اورا بہ نیکوئی یاد کردندے۔ و برسم تحفہ وتبرک نقد وجنس بروے نثار نمودندے۔ وہمسایۂ حسود زیں جہت بداں نیکمرد حسد بردے۔ وبانواع درحق وے قصدہا پیوستے۔

اما ہر تیرِ مکر کہ از کمانِ گماں افگندے بر سپرِ صلاحیت و ورع او کارگر نیامدے۔ تا ازیں معاملہ بہ تنگ آمد۔ و بغایت در ماند۔ غلامے خرید دربارۂ او موجبِ الطاف و انعام واجب مے دید۔ و شرائط اشفاق و اہتمام تقدیم مے نمود۔ بارہا گفتے کہ ترا از جہت مصلحتے مے پرورم۔ و برائے مہمے کلی تربیت مے کنم و امیدوارم۔ کہ دلِ مرا از زیرِ آں بار بیروں آری۔ و خاطر پژمانِ مرا ازاں مشغولی فارغ سازی۔ فرد

زآبِ دیدہ کہ مے پرورم زسوزِ درونش		امیدوار چنانم کہ آتشے بنشاند

چوں مدتے بریں بگذشت و غلام در مقام انقیاد و مطاوعت آرام یافت چند نوبت بزبانِ نیاز مباشرتِ مہم موعود و ارتکابِ شغلے را کہ مقصودِ خواجہ در ضمنِ آں مندرج باشد۔ تقاضا نمود۔ و گفت انواعِ نوازش و مرحمت کہ دربارۂ ایں بیچارہ مبذول فرمودۂ بقوتِ عبارت شرح نتواں داد۔ و اصنافِ التفات و عاطفت کہ بندۂ سر افگندہ را بداں اختصاص دادہ بمدِ بیان در سلکِ تبیان نتواں کشید۔ فرد

از بندہ نوازیت چو سوسن شدہ ام		ہر عضو زبانے و ہزار آزادے

مے خواہم کہ در مقابلہ ایں دلداری من نیز جاں سپاری کنم۔ و بازائے ایں نعمت طریقِ خدمت بجا آرم۔ بیت

بنقدِ روانِ خویش نثار تو مے کنم		جانے کہ ہست در سرِ کارِ تو مے کنم

خواجہ چو دید کہ غلام داعیۂ حق گذاری و تمنائے ہواداری دارد۔ پردہ از روئے کار برداشت و فرمود۔ کہ بداں و آگاہ باش کہ من از دستِ

ایں ہمسایہ بجاں آمدہ ام - وے خواہم اورا بنوعے نکبتے رسانم - چندانچہ حیلہ انگیختہ ام - و چارہا ساختہ - تیرِ تدبیر من بہدفِ مراد نرسیدہ است - و آتشِ حسد ہر ساعت در دلِ من شعلہ مے کشد - و زندگانی بر من منغص مے سازد - و من از غصۂ او از لذتِ حیات سیر شدہ ام - و از عمرِ عزیز بیزار گشتہ - ترا دریں مدت از جہتِ ایں پروردہ ام - کہ امشب مرا بر بام ہمسایہ بکشی - و ہماں جا بگذاری و بروی تا چوں بامداد مرا آنجا کشتہ ببینند ہر آئینہ اورا بہ تہمتِ خونِ من بگیرند - و مال و جانِ او در معرضِ تلف آید و ناموسِ نیکمردی و صلاحیتِ او در ہم شکنند - و اعتقادِ مردم در حقِ وے بہ فساد انجامد - و دیگر لافِ ورع و زہادت نتواند زد - و برغمِ مرداں معنۂ ایں بیت در حقِ او راست آید - کہ گفتہ اند - فرد

زاہد از حد مے پرد یا رب برافگن پردہ اش	تا ببیند اہلِ عالم فسق پنہاں آشکار

غلام گفت - اے خواجہ ازیں فکر درگذر - و چارۂ ایں کار بنوعے دیگر پیش گیر - و اگر مرادِ تو دفعِ زاہد ست - من او را بقتل رسانم - و دلِ ترا از جانبِ او فارغ گردانم - خواجہ گفت آں اندیشۂ دور و دراز ست شاید تو برو دست نیابی و بدیں زودی کشتنِ او میسر نگردد - و مرا دیگر قوت و طاقت نماندہ - برخیز و ایں خدمت بجا آر - و مرا از خود خشنود گرداں و اینک خطِ آزادی بتو تسلیم مے کنم - و بدرۂ زر کہ معیشتِ تو بقیۃ العمر بداں بگذرد - بتو مے دہم - تا ازیں شہر بروی - و بولایتِ دیگر مسکن سازی غلام گفت اے خواجہ ہیچ عاقل ایں فکر نکند کہ تو کردۂ - و آنکہ بوے از

خرد شنیدہ باشد۔ چنیں اندیشہ نماید۔ کہ تو نمودۂ۔ چہ نکبتِ دشمن در زمانِ حیات مطلوب بود۔ وچوں تو از دائرۂ زندگانی بیروں رفتی۔ ترا از کشتنِ او چہ لذت۔ و از شکنجہ و حبسِ او چہ خیر۔ فرد

چوں نباشم در گلستاں لالہ گو ہرگز مرو	چوں برفتم از چمن شمشاد گو ہرگز مباش

چندانچہ ازیں نوع سخناں درمیاں آورد۔ مفید نیفتاد۔ وچوں غلام رضاے خواجہ دراں دید۔ سرش بربامِ خانۂ ہمسایہ ببرید۔ وتنش را کہ ننگِ عرصۂ وجود بود۔ ہمانجا بگذاشت۔ وخطِ آزادی وبدرۂ دینار برداشتہ روے باصفہاں نہاد۔ دراں دار الاماں بارِ اقامت فرو گرفت۔ روزِ دیگر خواجۂ بدنیت را بربام نیکمرد کشتہ یافتند۔ نیکمرد را مقید ساختہ بزندان بازداشتند۔ وچوں شرعاً کشتنِ حسود مردود بروے ثابت نمے شد۔ واکثر معارف واہالئے بغداد بعفت وسلامتِ نفسِ او گواہی مے دادند کسے او را تعرض نمے کرد اما بندِ او نیز برنمیداشتند۔ وچند وقت ہمچناں مجبوس بماند۔ قضارا بعد از مدتے یکے از معارفِ تجار در اصفہاں غلام را دید۔ وغلام احوالِ متعلقانِ خواجہ وہمسایگاں تفحص مے نمود۔ در اثنائے آں حال سخن بداں نیکمرد وحبسِ او رسید۔ غلام گفت عجب ستمے براں بیگناہ واقع شد۔ حال آنکہ ایں کار بحکم و فرمانِ خواجہ از من صادر گشتہ۔ وآں مردِ صالح ازیں معاملہ بیخبرست۔ پس کیفیتِ حال تمامی باز گفت۔ وخواجۂ تاجر جمعے را براں گواہ گرفت۔ وبہ بغداد آمدہ صورتِ حادثہ وکیفیتِ واقعہ باز نمودند۔ آں مسلماں خلاص یافت۔ ومرد حاسد نشانۂ تیر

لعنت شد۔ وہمسایۂ متورّع مضمونِ ایں قطعۂ غرا کہ نتیجۂ خاطرِ یکے از فضلاست۔ بزبانِ حال ادائے نمود۔ قطعہ

درباب من زروئے حسد یکدو ناشناس	دمہا زدند و گورۂ تزویر تافتند
واندر شبِ ضلال بسعی کمانِ مکر	موئے غرض بناوکِ حیلت شگافتند
زاعمالِ آں ہم ہمہ نیکی بمن رسید	ایشاں جزائے فعلِ بدِ خویش یافتند

وایں مثل بداں آوردہ ام۔ تا ملک معلوم فرماید۔ کہ از اہلِ حسد چہ نوع کارہا مے آید۔ وبعد ماکہ ایشاں باخود دریں مقام مے توانند بود۔ پس مرغان در اوجِ ہوا و ماہیاں در قعرِ دریا و سباع درساحتِ صحرا۔ از قصدِ بدسگالاں چگونہ ایمن گذرانند۔ واز خدمتگارانِ تو آنہا کہ در منزلت از فریسہ کمتر اند۔ وپیشتر بیشتر ازیں آبروئے داشتہ اند اگر دربارۂ وے مکر اندیشند۔ وجہتِ انحطاطِ مرتبۂ او غدرے برانگیزند۔ دور نیست۔ تعجیل وشتاب زدگی در توقف دار۔ وآئینِ حلم ووقار پیش گیر۔ و دریں کار تاملے شافی فرمائے۔ وتدارکِ آں بنوئے اندیش۔ کہ لائقِ بزرگئے تو باشد۔ وچوں امروز عنانِ سیاست باز کشیدہ باشی۔ وفردا حقیقتِ کار روشن گردد۔ وکیفیتِ مہم شناختہ شود۔ از دو حال بیروں نیست۔ اگر مستحقِ کشتن نبودہ درحقِ وے مرحمتے کردۂ۔ وخونِ ناحق بر جریدۂ عمل ثبت ننمودۂ۔ واگر فی نفسِ الامر واجب القتل باشد۔ اختیار باقیست۔ و بقتل آوردن او تعذرے ندارد۔ فرد

بتواں بکشت زندہ را لیکن	کشتہ را باز زندہ نتواں کرد

شیر سخنِ مادر استماع کرد۔ و بمیزانِ خرد سنجیدہ دانست۔ کہ نصیحتے ست از غرض مبرا۔ و موعظتے ست بزینت نیکخواہی محلّی۔ سیاست در توقف داشتہ بفرمود۔ تا فریسہ را حاضر گردانیدند۔ و بخلوت طلبیدہ گفت۔ ما پیش ازیں ترا آزمودہ ایم۔ و اخلاق و اوصافِ ترا دیدہ و پسندیدہ۔ و سخنِ تو نزدِ ما بقبول نزدیک ترست از قولِ خصماں و حاسداں۔ دیگر بارہ بسِرِ ہم خود رو و ازیں صورت کہ گفت و شنیدے دراں واقع شدہ متالّم و متاثّر مباش۔ فریسہ گفت اگرچہ ملک سایۂ عنایت بر فرقِ حالِ من انداختہ۔ آنچہ از عاطفتِ سلاطین آید۔ بظہور مے رساند۔ فاما من از کلفتِ ایں تہمت بیروں نیایم۔ مگر وقتیکہ ملک چارۂ اندیشد۔ و حیلتے سازد۔ کہ حقیقتِ کار و کماہئے احوال شناختہ گردد۔ باآنکہ من بکمالِ دیانتِ خود متیقن ام۔ و بر براءتِ ذمتِ خود وثوقے تمام دارم لیکن چندانچہ احتیاط بہتر فرمایند کیفیّتِ اخلاص و مناصحتِ من ظاہر تر خواہد شد۔ و من مے دانم۔ کہ مصلحتِ کار و صلاحِ روزگارِ من در ضمن ایں قضیہ مندرج ست۔ فرد

غمناک نباید بود از طعن حسود اے دل	شاید کہ چو وا بینی خیرِ تو دریں باشد

کامجوے گفت چہ وجہ تفحص تواں کرد۔ و بکدام حیلہ تحقیق تواں فرمود۔ فریسہ جواب داد کہ جماعتے را کہ افترا کردہ اند۔ حاضر باید آورد۔ و بر سبیلِ استفسار از ایشاں سوال باید فرمود۔ کہ مرا باآنکہ سالہا شد تا گوشت نخوردہ ام۔ بدیں خیانت تخصیص کردن۔ و کسانے را کہ گوشت خورند۔ و بے آں تحمل

ندارند۔ فروگذاشتن چہ معنے داشت۔ و ہر آیئنہ چوں ملک در استفسار
ایں نکتہ مبالغہ نماید۔ ایشاں ایں راستی را باز خواہند نمود۔ و اگر ستیزہ روئی
کنند بتہدید سیاستے بر کیفیتِ واقعہ وقوف تواں یافت۔ و اگر بداں
نشود بامیدِ مرحمتے و وعدۂ عنایتے نقابِ گماں از رخسار یقین برتواں داشت
تا کوتاہ دستی و پاکدامنئے من بر تمام خدم و حشم روشن شود۔ فرد

ہر راز کہ در پردۂ شب پنہاں است	چوں روز شود بر ہمہ روشن گردد

کامجوے فرمود۔ کہ من از ایشاں بوعیدِ عقوبت صورتِ حال را تحقیق کنم۔
نہ بتوید عفو و ملاطفت۔ چہ عفو را در بابِ کسیکہ بقصد و حسد در حقِ محرم
و امینِ من معترف گردد۔ مبذول نتواں داشت۔ فریسہ گفت ہر عفو
کہ از کمالِ استیلا و قدرت ارزانی دارند ہمہ ہنرست اَلْعَفْوُ عِنْدَ الْقُدْرَۃِ!
کار آنست۔ کہ باوجودِ قدرت بر خصم از سرِ جریمہ او در گذرند۔ چہ قدرت
یافتن بر دشمن نعمتے ست بیکراں۔ و شکر گذاریئے آں نعمت جز بعفو و اغماض
نتواند بود۔ فرد

بر گنہگار چوں شدی قادر	عفو را شکرِ نعمتِ خود ساز

کامجوے چوں سخن فریسہ شنید۔ و آثارِ صدق و صواب بر صفحاتِ آں
مقالات معاینہ بدید۔ ہر یک ازاں طائفہ را کہ ایں گردِ فتنہ انگیختہ بودند
جدا جدا طلبید۔ و در استکشافِ خفیات و استخراجِ غوامضِ آں کار
مبالغہ بجدِ افراط رسانید۔ و بداں وعدہ کہ اگر بیانِ واقعہ باز نمایند صحائفِ
جرائم بآبِ عفو شستہ گردد۔ و باوجود آں تبشیرِ لفات و صلاتِ پادشاہانہ

نیز نواختہ شوند۔ تاکیداتِ فراواں نمود۔ و آخر بعضے اعتراف نمودند۔ و دیگراں نیز بضرورت اقرار کردہ۔ صورت واقعہ براستی درمیاں آوردند۔ آفتابِ امانتِ فریسہ از ابرِ شبہت بیروں آمد۔ و غبار شک از پیشِ دیدۂ یقین مرتفع شد۔ ع

امتحاں کردیم و حالِ ہر کسے معلوم گشت

مادرِ شیر گفت اے پسر ایں جماعت را اماں دادہ۔ و رجوع ازاں ممکن نیست۔ اما ترا دریں باب تجربہ افتاد۔ کہ بداں عبرت باید گرفت۔ و من بعد گوشِ استماع بسعایتِ ہیچ خائن نباید کشاد۔ و تا برہانے باہر۔ و دلیلے بغایت ظاہر کہ ترا از تردد باز رہاند مشاہدہ نرود۔ ترہاتِ اصحابِ اغراض را نباید شنید۔ و سخنے کہ در معائبِ شخصے گویند۔ اگرچہ موجز و مختصر باشد۔ قبول نباید نمود۔ چہ اندک مایہ چیزے بتدریج بدانجا رسد۔ کہ تدارکِ آں در حیزِ امکاں نیاید۔ و اصلِ جویہائے بزرگ چوں نیل و فرات و جیحوں و دجلہ بغایت چشمۂ مختصر ست۔ و بمددِ دیگر آبہا بداں مرتبہ مے رسد۔ کہ عبور براں جز بہ کشتی ممکن نیست پس در بدگوئے کساں از اندک و بسیارِ ہر سخن کہ بعرض رسد آں را تاویل باید کرد۔ و راہِ سخنِ دیگراں در بست تا خاتمتِ کار بفساد نہ انجامد۔ بیت

سرِ چشمہ شاید گرفتن بمیل	چو پُر شد نشاید گذشتن بہ پیل

کا مجوئے گفت۔ ایں نصیحت را قبول کردم۔ و دانستم کہ بے دلیلِ روشن کسے را متہم ساختن نیکو نیست۔ مادرش گفت اے ملک آنکس کہ بی سببِ

ظاہر از دوستاں برنجد۔ از جملۂ آں ہشت طائفہ است۔ کہ بزرگاں از مجالستِ ایشاں حذر فرمودہ اند۔ کا مجوے فرمود۔ کہ تفصیلِ ایں مجمل را باز نماے۔ مادرِ شیر گفت۔ حکما بر اوراقِ صحائفِ وصایا ثبت کردہ اند۔ کہ از مصاحبتِ ہشت گروہ احتراز فرمودن لازم است۔ و با ہشت کس ہمنشینی و مخالطت کردن از لوازم۔ اما آں ہشت تن کہ دامنِ موافقت از ہمدمئے ایشاں در باید چید۔ اوّل آنست کہ حقِ نعمتِ منعماں نشناسد۔ و خود را بکفرانِ نعمت و ناسپاسی موسوم سازد۔ دوم آنکہ بموجبے خشم گیرد۔ و غضبِ او بر حلم مستولے باشد۔ سوم آنکہ بعمرِ دراز مغرور گردد۔ و خود را از رعایتِ حقوقِ خالق و خلائق بے نیاز پندارد۔ چہارم آنکہ بنائے کار بر غدر و مکر نہد۔ و آنہا در نظرِ او سہل نماید۔ پنجم آنکہ راہِ دروغ و خیانت بر خود کشادہ دارد۔ و از راستی و امانت کرانہ کند۔ ششم آنکہ در ابواب شہوت رشتہ نفس دراز گیرد۔ و ہوس و ہوا را قبلۂ مقصود و کعبۂ مراد شمارد۔ ہفتم آنکہ بقلّتِ حیا موصوف بود۔ و بشوخ چشمی و بے ادبی گذراند۔ ہشتم آنکہ بے سببے در حقِ مردم بدگماں شود۔ و بے حجتے و بینتے اہلِ خرد را متہم سازد اما آں ہشت کس کہ بدیشاں باید پیوست و صحبت ایشاں را غنیمت باید شمرد۔ اوّل کسے است کہ شکرِ احساں لازم شمرد۔ و ادائے حقوقے کہ بر ذمۂ خود یابد۔ مرعی دارد۔ دوم آنکہ عقدِ محبت و عہدِ مودتِ او بحوادثِ روزگار و انقلابِ دورانِ ناپائدار گسیختہ نشود۔ سوم آنکہ تعظیمِ اربابِ ہیبت و مکرمت واجب بیند و قولاً و فعلاً در مقامِ مجازات و مکافات باشد۔ چہارم

آنکہ از غدر و فجور و نخوت و غرور بپرہیزد۔ پنجم آنکہ در حالِ خشم بر ضبطِ خود قادر باشد۔ ششم آنکہ علمِ سخاوت برافرازد۔ و در تحصیلِ مقاصدِ طامعان بمقدار مقدور سعی نماید۔ ہفتم آنکہ با ذیالِ شرم و صلاح تمسک نماید۔ و ہیچ وقت از طریقِ ادب تجاوز نکند۔ ہشتم آنکہ بالطبع دوستِ صلحا و اہل عفت باشد و از اربابِ فسق و بدعت پہلوتہی کند۔ و ہرکہ با ایں جماعت کہ مذکور شد۔ در مقامِ وفاق و اتفاق باشد۔ و از اں طوائف کہ سابقاً باز نمودہ گشت اعراض و احتراز نماید۔ ببرکتِ صحبتِ ایشان عللِ اخلاقِ ردیہ از و زائل گشتہ۔ مزاجِ حالش باعتدالِ حقیقی نزدیک شود۔ چہ سرکہ باآں حدت و ترشروئی کہ دارد چوں با انگبین در آمیزد۔ از صرافتِ حموضتِ خود ہا رستہ موجبِ ازالتِ چندیں علت خواہد شد۔ قطعہ

چو سرکہ ترشئے رو را بانگبیں آمیز	کہ دافعِ مرض و راحتِ رواں گردی
مباش مردہ دل و ہمدمئے جاں بگزیں	کہ از مصاحبتِ جاں تو نیز جاں گردی
چو سایہ باش ملازم بہ پیشِ اہلِ صفا	کہ آفتاب صفت شہرۂ جہاں گردی

چوں شیر موقع و اہتمام و میامنِ اشفاقِ مادر در تلافئے ایں خلل و تدارکِ ایں حادثہ بدید۔ بعد از تمہیدِ قواعدِ شکرگذاری و منت داری گفت۔ اے ملکۂ زماں ببرکاتِ نصائح و التفاتِ مواعظِ تو فرد

راہِ تاریک گشتہ روشن شد	کارِ دشوار ماندہ آساں گشت

و امینے کافی و کاردانے وافی از ورطۂ تہمت بیروں آمد۔ و مرا بحالِ ہریک از ملازماں اطلاعے حاصل شد۔ و بعد ازیں دانم۔ کہ با ہریک

چہ نوع سلوک باید کرد۔ و در ردّ و قبولِ سخنان بچہ سان دخل باید نمود۔ پس اعتمادِ او بر امانتِ فریسہ بیفزود۔ و انواعِ معذرت و ملاطفت ارزانی داشتہ او را پیش خواند۔ و گفت این تہمت را موجبِ مزیدِ اعتقاد و سببِ زیادتی اعتماد باید پنداشت و تیمارِ کارہا کہ بتو مفوّض بودہ۔ بر قرارِ معہود مے باید داشت۔ فریسہ گفت۔ این چنین راست نیاید۔ و بدین تلطفات گرہ از کارِ من نکشاید۔ ملک سوابقِ عہود را فرو گذاشت و مجالِ دشمناں را در ضمیر مجالِ تمکیں داد۔ رباعی

اے آنکہ دل از وفا بپرداختۂ	با دشمنِ من تمام در ساختۂ
گر باہمہ کس عشق چنیں باختۂ	ہرگز حقِ ہیچکس تو نشناختۂ

کا مجوے گفت ازیں معانی، ہیچ چیز پیشِ خاطر نباید آورد۔ کہ نہ در خدمت تو تقصیرے بودہ۔ و نہ در عنایتِ ما قصورے۔ قوی دل باش و باستظہار تمام روے بہم خود آر۔ فریسہ جواب داد ع

ہر روز مرا سرے و دستارے نیست

ایں کرت خلاص یافتم۔ امّا جہاں از حاسداں و بدگویاں خالی نیست و تا عنایتِ ملک بر من باقی باشد۔ حسدِ بد اندیشاں برقرار خواہد بود و بدیں مقدار کہ ملک سخن ساعیاں را شرفِ استماع ارزانی داشتہ۔ دشمناں معلوم کردہ اند۔ کہ جانبِ ملک بآسانی بدست آید۔ ہر لحظہ تخیلے تازہ سازند۔ و ہر ساعت دغدغۂ درمیاں اندازند۔ و ہر پادشاہ کہ سخن ساعئے فتنہ انگیز را در گوش راہ داد۔ و بزرق و شعبدۂ غماز و سخن چیں التفات نمود۔

خدمتِ او جانبازی باشد۔ و باجان بازی کردن طریقِ خردمنداں نیست۔ ع

ہر روز مرا از تو نزوید جانے

اگر ملک صواب بیند۔ من عذرِ قبول ناکردنِ عمل را بیک سخن روشن گردانم ملک فرمود کہ بگوے۔ فریسہ گفت۔ اگر پادشاہ دریں حادثہ بر من ترحم فرمود اعتماد را تازہ و اعتقاد را زیادہ ساخت۔ از روئے تلطّف و تفضّل بود۔ و آں را نعمتے ہرچہ عظیم تر و عنایتے ہرچہ تمامتر تواں دانست امّا بدیں تعجیل کہ فرمود۔ در سیاستِ من بے آنکہ تفحص رود خفّت نمود۔ در مکارمِ پادشاہانہٗ او بدگماں گشتہ ام۔ و از عواطفِ خسروانہ و مراحم بیکرانہ ناامید شدہ۔ چہ سوابقِ تربیتِ خود را بیفائدہ در حیزّ ابطال افگندہ۔ سوالفِ خدمتِ مرا بیہودہ در معرضِ تضیع آورد۔ تہمتے حقیر کہ اگر ثابت شدے ہم چنداں وقعے نداشتے عفو بتے عظیم روا داشت۔ و پادشاہ چناں باید کہ خیانتِ بزرگ مشربِ عفوِ او را تیرہ نتواند کرد۔ چنانچہ پادشاہِ یمن کہ باوجودِ جریمۂ کلی حاجبِ خود را رسوا نکرد۔ و پردۂ کرم بر کردۂ بدِ او پوشیدہ۔ کاجوے پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت ۵

گفت۔ آوردہ اند۔ کہ در دار الملکِ یمن پادشاہے بود۔ فروغِ صبحِ عدالت از جبینِ مبینِ او باہر۔ و لمعۂ نورِ نصفت بر چہرۂ احوال و ناصیۂ آمالِ او ظاہر۔ مثنوی

شہے کآسماں دررہش گاہِ بار	زپروین وجوزا فشاندے نثار
نشینندۂ بزمِ کسرئے وکے	فریدوں کمرشاہِ فرخندہ پے

روزے برحاجب متغیر شد وخانہ بروے زنداں ساخت۔ بیچارہ حاجب تابِ نظرِ پادشاہ نداشت۔ ورفتن ازاں شہر نیز مصلحتِ روزگارِ خود نے دید۔ بالضرورۃ درگوشۂ کاشانہ نشستہ۔ گاہے براضطرابِ کارِ خود بگریستے۔ وزمانے از بوالعجبیہاے روزگار بخندیدے۔ فرد

ہرشب ازسوزِ دروں برحالِ زارِ خویشتن	گاہ مے گریم چوشمع وگہ تبسم مے کنم

عاقبت از قلتِ مال وکثرتِ عیال وپریشانئے احوال بہ تنگ آمدہ۔ اندیشہ کرد۔ کہ خودرا بنظرِ پادشا باید رسانید۔ یاگردن بہ تیغِ سیاست رسد۔ یا سر بافسرِ قبول مزین گردد۔ روزیکہ شاہ مہمانئے عظیم داشت وبارِ عام بود۔ آں حاجب بنزدیکِ ہرکس ازدوستاں فرستاد۔ واسپے وجامۂ بعاریت گرفتہ برنشست۔ وبدرگاہِ پادشاہ آمد۔ ودربانان و حاجباں گماں بردند۔ کہ شاہ باو درمقامِ عنایت است۔ ومرکب ولباس بفرمودۂ سلطاں بدو دادہ اند۔ کسے اورا منع نہ کرد حاجب دلیر وار ببارگاہ درآمد۔ وبجاے لایق بایستاد۔ و شاہ بہ بزمِ شراب نشستہ بود وبامہماناں مباسطتے درپیوستہ چوں حاجب را دید آتشِ غضب شعلہ زدن گرفت۔ وجلادِ خشم را داعیۂ سیاست پدید آمد۔ باز تامل فرمودہ نخواست کہ مجلسِ عشرت را منغص سازد۔ ونشاطِ بادۂ خوشگوار باندوہ ایذاوآزار مبدل شود کرمِ جبلی بعفوگناہ او مسابقت جست۔ وسخاوتِ

طبعی جبیمۂ او را ناکردہ انگاشت ۔ ع

تو بادہ نوش وکرم ورزو الضمان علی

وچوں حاجب در بشرۂ شاہ نگریست ۔ وطراوتِ انبساط وتازہ روئے او را برقرار یافت ۔ گرم بکار در آمدہ ۔ دامن خدمت در کمرِ ملازمت استوار کردہ ۔ در ہر کارے دست مے زد ۔ وبہر شغلے قیام مے نمود ۔ تا فرصتے نیکو یافتہ ۔ طبقے زریں کہ وزنِ آں ہزار مثقال بود ۔ در زیرِ قبا پنہاں کرد ۔ شاہ آں حرکت را مشاہدہ نمودہ دانست ۔ کہ ضیقِ معاش و درماندگیٔ حال او را باعث آں جرأت شد ۔ حلم را پردہ پوشئے آں عیب نام زد فرمود ۔ وبآخر مجلس طبقچیاں جستجو نمودہ خلقے را متہم مے کردند ۔ و داعیہ آں بود ۔ کہ ۔ بزجر و تعذیب از ایشاں اقرار کشند ۔ شاہ یکے از نواب را پرسید کہ ایں جماعت را چہ رسیدہ ۔ کہ بغایت مضطرب اند ۔ نائب صورتِ حال باز نمودہ ۔ بعرض رسانید ۔ پادشاہ گفت ایں مرداں را بگذارید ۔ کہ طبق ایشاں ندارند ۔ آنکہ دارد باز نخواہد داد ۔ وآنکہ دیدہ باز نخواہد گفت ۔ حاجب بیروں آمد ۔ ویکسال بہائے آں طبق معیشت بگذرانید ۔ سالِ دیگر در ہماں وقت جشنِ خاص وبارِ عام بود باز حاجب خود را درمیاں آں جمع افگند ۔ پادشاہ او را پیش طلبیدہ آہستہ او را گفت ۔ مگر طبق تمام خرج شد ۔ حاجب روئے تضرع بر زمیں نہاد و گفت ۔ بیت

کامگارا چشمِ بد از ماہِ جاہت دور باد	خانۂ عمرِ تو تا دورِ ابد معمور باد

آنچہ کردم بطمع بود ۔ و اندیشیدم کہ شاید پادشاہ ببیند یا دیگرے بر آں

مطلع گردد۔ و مرا بسیاست رساند کہ در محنتِ گرسنگی از جاں سیر آمدہ ام واگر عملِ من در پردہ بماند۔ بارے قوتِ چند روزہ بدست افتد۔ حالِ من ایں بود۔ و بیقین مے دانم کہ صدقِ مقالِ من بر مرأتِ ضمیرِ انور پوشیدہ نخواہد ماند۔ فرد

دارد آں شمعِ دل افروز آگہی از سوزِ ما	واندریں دعوے گواہِ ما ضمیرِ پاکِ اوست

پادشاہ گفت۔ راست مے گوئی۔ و بر تو جائے ترحم ست پس او را بنواخت و ہماں مرتبۂ سابق کہ داشت۔ بدو تفویض فرمود۔ غرض از ایرادِ ایں مثل آنست کہ دلِ پادشاہ باید۔ کہ چوں دریائے متواج باشد۔ تا بہ خس و خاشاکِ سعایت تیرہ نگردد۔ و مرکزِ حلمِ او چوں کوہ باشکوہ در مقامِ ثبات ساکن بود تا تندبادِ خشم آں را در حرکت نیارد۔ مثنوی

با دلِ نیکاں نبود خشم یار	ہیچ گہے گرم نباشد خیار
خس بغبارے رود از جائے خویش	کوہ زدامن نہ کشد پائے خویش

شیر گفت سخنِ تو راست و درست است۔ اما تلخ و درشت است و نوشدارو ے نصیحت باید۔ کہ خوش مزہ باشد۔ تا تناولِ آں مریض را آساں بود۔ ولیکن کہ طبعِ بیمار از دارو ے ناخوشگوار۔ اگرچہ مے داند کہ صحتِ او در ضمنِ آں خواہد بود۔ ابا کند۔ و بداں سبب از نعمتِ صحت محروم ماند۔ فرد

کسے کہ او بشکر خندہ دل تواند برد	جوابِ تلخ چرا گوید از چناں دہنے

فربستہ جواب داد۔ کہ دلِ ملک در اصغائے باطل درست تر از سخنِ من است

در نقریرِ حق - وچوں تزویر و بہتان را سبک استماع مے تواند کرد - اولے آنکہ شنودنِ حق وصواب بر دگراں نیاید - وزنہار تا ایں حدیث را بر دلیری وبیحرمتی حمل نفرماید - کہ دو مصلحت کلی را متضمن ست - اوّل آنکہ مظلوماں را باستغاثہ و فریاد خرسندی حاصل آید - وبنالہ وتظلم ضمائرِ ایشاں از غبارِ اندوہ پاک گردد - چناں نیکوتر کہ تمامی آنچہ در دلِ من ست اظہار کنم - تا ملک را حضور وغیبتِ من یکساں بود - وچیزے باقی نماند - کہ ورثا فی الحال موجبِ عداوت تواند گشت - دوم خواستم - کہ حاکم ایں قضیہ ہم عقلِ رہنمائے وعدلِ جہاں آرائے ملک باشد - امضائے حکم پس از شنیدنِ سخنِ منتظلم تواند بود - لاجرم لازم نمود - کہ صورتِ دردِ خود را با طبیبِ عدالت باز نماید - ع

چوں تواں درد از طبیبِ خویش پنہاں داشتن

کامجوئے گفت - ہمچنیں ست - امادر استخلاصِ تو ازیں غرقاب عنایتے کلی فرمودیم - وخلاص دادن از ورطۂ ہلاک بعد از حکمِ سیاست شائع تر احسانے وکامل تر انعامے مے تواند بود - فریسہ گفت - کہ من بعمرہا شکر عواطفتِ ملک نتوانم گزارد - و در قرنہا از عہدۂ مکارمِ شہنشاہی بیروں نتوانم آمد - وایں عفو ومرحمت پس از حکمِ قصاص وعقوبت بر ہمہ نعمتہا راجح است - چہ اغلب نعمتہا متعلق بپرورشِ جسم بود - وایں نعمت سبب آرائشِ جاں باشد - فرد

بجانِ مبرد لم نظرے کردۂ بلطف	جاں شد رہینِ منت ودل شرمسار نیست

وبیش ازیں ہمہ وقت ملک را مخلص ومطیع وناصح ویکدل بودم۔ وجان وروان فدائے رضا وفرمانِ او مے شناختم۔ وآنچہ حالا مے گویم نہ برائے آنست۔ کہ بر رائے ملک دریں حادثہ خطائے ثابت یا عیبے بجانبِ تدبیر وتاملش منسوب مے گردانم۔ اما حسدِ جاہلاں درحقِ اربابِ ہنر وکفایت عادتے مستمر ورسمے مالوف است۔ وبستہ گردانیدنِ راہ حسد از اہلِ فضل وارباب خرد محال مے نماید۔ ع

بے خارِ حسد نیست گلِ فضل وہنر

بزرگے دریں باب گفتہ است۔ قطعہ

از حسد نا اہلم ار گوید بدے	حاسداں ہستند ومارا باک نیست
زاں بود کز من بدل درد یستش	بے ہنر آنکس کہ حاسد نیستش

وازدعائے حکماکہ (بت محسود ا) ہمیں نکتہ بفہم درمے آید۔ کاموجے گفت از حسدِ دشمناں ومکرِ حسوداں چہ باک آید۔ کہ سخنِ دروغ فروغے ندارد وحیلۂ بے ہنراں درجنبِ فضائلِ ہنرمنداں چوں سہا با تابِ آفتاب پدید نیاید۔ ہمیشہ باطل مقہور بودہ است۔ وحق منصور۔ وکلمۃ اللہ ھی العلیا بشکستِ حاسد رونقِ خردمند شکستہ نگردد۔ وبغیبت وبدگوئی مردِ پاک دامن معیوب نشود۔ قطعہ

گر بدے گفت نزادشمنِ بدول ماکہ گوئیدت	طعنِ خفاش کجا رونقِ خورشید برد
مس نہ آنست کہ او مرتبۂ زر شکند	سنگ بد اصل کجا قیمت گوہر شکند

وتو بعد ازیں از فتنۂ حاسداں ایمن باش۔ کہ ما بر حقیقتِ اقوالِ غرض آمیز

ایشاں اطلاع یافتہ۔ بقبولِ آں تلقی نخواہیم نمود۔ فریسہ گفت۔ با ایں
ہمہ مے ترسم۔ کہ عیاذاً باللہ خصماں بارِ دیگر نہ از روئے حسد بلکہ از راہِ
نصیحت میانِ ما مجال یابند۔ شیر پرسید۔ کہ از چہ باب دخل توانند کرد۔
جواب داد۔ کہ گویند در دلِ فلاں وحشتے شدہ است۔ بواسطۂ آنکہ
بعقوبتِ او حکم فرمودی۔ و بدماغِ او نخوتے راہ یافتہ۔ بداں سبب
کہ در عنایتِ او افزودی۔ و امروز ازیں حضرت ہم آزردہ است۔ وہم
بدگماں۔ نہ اعتماد را شاید۔ و نہ در خدمت افزاید۔ ع

غافل مشو از ہر کہ دلش آزردی

و چوں بدیں حیلہ در مزاجِ ملک مدخل کنند۔ دور نیست۔ کہ از جانبِ ملک
نیز بدگمانی پدید آید۔ والحق جائے آں دارد۔ کہ ملوک ایمن نباشند
از بندۂ کہ جفا دیدہ باشد۔ یا از منزلتِ خویش بیفتاد یا بعزلے مبتلا
گشتہ۔ یا خصمے را کہ در رتبت ازو کمتر باشد۔ بروئے تقدمے پیدا شدہ باشد
کاموئے گفت۔ علاجِ ایں واقعہ چگونہ تواں کرد و ابوابِ ایں مدخل را
بچہ تدبیر تواں بست۔ فریسہ جواب داد۔ کہ سخن ایشاں دریں مادہ بغایت
بے اصل و جز نمایشے و مغلطۂ ندارد چہ پس انچنیں حادثہا اعتقاد
جانبین صافی تر گردد۔ و برائے آنکہ اگر در ضمیرِ مخدوم بسببِ اہمالے
کہ از جہتِ خدمتگارے دریافتہ باشد۔ کراہیتے بودہ۔ چوں خشم خود براند
و فراخورِ حال گوشمالی دہد۔ لاشک اثرِ کراہیت زائل گردد۔ و اندک و
بسیار خدشۂ نماند۔ و دیگر آنکہ بے اعتبارئے تمویہاتِ مفسداں ہم بشناسد۔

وبسوئے ترہاتِ صاحب غرضاں التفات ننماید۔ وفرطِ اخلاص وکیاست وکمالِ ہنر ودیانتِ آنکس بہتر مقرر گردد۔ واگر در دلِ خدمتگارے نیز خوفے وہراسے باشد۔ چوں مالشے یافت۔ ایمن گردد۔ واز انتظار بلا فارغ شود۔ بیت

در غم افتادم وز اندوہِ غم آزاد شدم	در بلا ماندم واز بیمِ بلا وارستم

شیر پرسید۔ کہ بدگمانی بر چاکراں از چند وجہ تواند بود۔ جواب داد۔ کہ از سہ وجہ یکے آنکہ جاہے دارد۔ وباہمالِ مخدوم نقصان پذیرد۔ دوم آنکہ خصماں بروے بیروں آیند۔ وبسبب بے عنایتے بادشاہ بروے غلبہ کنند۔ سوم آنکہ مال ومنال کہ اندوختہ باشد بواسطۂ عدمِ التفاتِ ملک از دست او بشود۔ کاموے گفت۔ تدارکِ اینہا بچہ چیز تواں کرد۔ گفت بیک چیز۔ وآں آنست کہ رضاے مخدوم حاصل آید۔ واعتمادِ پادشاہ بروے تازہ گردد۔ ہم جاہِ از دست رفتہ بدست آید۔ وہم خصمِ غالب گشتہ مالش یابد۔ وہم مالِ تلف شدہ باز جمع گردد۔ چہ عوضِ ہمہ چیز غیر از جاں ممکن ست۔ خاصۃً در خدمتِ ملوک واعاظم۔ وچوں ملک تدارکِ حالِ ایں بندہ فرمود۔ ورضاے کلی وخوشنودئے تمام حاصل شدہ آزار بچہ وجہ باقی تواند بود۔ واعدا چگونہ مجالِ سخن توانند یافت وبا ایں ہمہ امیدوارم۔ کہ ملک مرا معذور داشتہ بار دیگر در دامِ آفت نکشند وبگذارد کہ دریں بیابان ایمن ومرفہ میگردم۔ ووظائفِ دعا وثنا از روے صدقِ عقیدت بادا میرسانم فرد

بروز درسِ ثنائے تو مے کنم تلقین	بشب وظیفۂ مدح تو مے کنم تکرار

کا مجوے گفت۔ کہ دل قوی دار کہ تو از اں بندگاں نیستی۔ کہ چنیں تہمتہا را در حقِ تو مسموع دارند۔ و سخنِ سعایت آمیز دربارۂ تو بمحلِ قبول رسانند و ماترا بحقیقت شناختہ ایم و دانستہ کہ در محنت بصفتِ صبر موصوفی۔ و در نعمت باداۓ شکر معروف۔ و ہرچہ خلافِ مروت و دیانت ست آنرا مستکرہ مے شماری۔ و رعایت فتوت و امانت را در احکامِ خود فرضِ عین مے داری۔ پس بر عایت و عنایتِ ما واثق باش۔ کہ عقیدتِ ما درباب کفایت و راستی و کیاست و کوتاہ دستئ تو مضاعف گشتہ۔ و بہیچ وجہ دیگر سخنِ خصم محلِ استماع نخواہد یافت۔ و ہر رنگ کہ آمیزند بر قصدِ صریح حمل خواہد افتاد۔ بیت

زیں پس سخنانِ فتنہ انگیزِ حسود	دربارۂ دوستاں نخواہیم شنود

فریسہ گفت باوجودِ ایں ہمہ دلنوازی از کیدِ دشمناں چہ باک۔ و بادولتِ رضاے شہنشاہی از ناخوشنودئ خصماں چہ غم۔ فرد

بعد ازینم چہ غم از تیرِ کج اندازِ حسود	چوں بمحبوب کماں ابروے خود پیوستم

پس بدل گرمئ تمام بکارِ خود اقدام نمود۔ و ہر روز مرتبۂ تقویتِ او تزاید مے یافت۔ و در تمشیت و تربیتش تصاعدے پذیرفت۔ تا بو فور صلاح و سداد محلِ اعتمادِ کلی و محرمِ اسرارِ مالی و ملکی گشت۔ بیت

نہالش بداں گونہ شد سر بلند	کہ از آسماں سایہ برتر فگند

این ست داستانِ ملوک در آنچہ میانِ ایشاں و اشیاع و اتباع حادث

شود۔ پس از اظہارِ سخط وکراہیت درمقامِ رضا و ملایمت آیند۔ وبرعاقل مشتبہ نگردد۔ کہ در وضعِ ایں امثال وحکایات چہ مقدار فائدہ درج کردہ اند۔ وہر کہ بتائیدِ آسمانی مخصوص وبسعادتِ سرمدی موید گشت۔ تمامِ ہمت بر فہمِ اشارتِ حکما مقصود دارد۔ وتمامی نہمت بکشفِ رموزِ علما مصروف گرداند۔ واز طبیبانِ دارالشفاے طریقت مفرحِ غمزداے حقیقت التماس نماید۔ تا برکتِ معالجتِ حکماے روحانی از علّتِ خطر آمیزِ جہالت ونادانی برہند۔ قطعہ

داروے تربیت از پیرِ طریقت بستاں	کآدمی را بتر از علّتِ نادانی نیست
روے اگرچند پری چہرہ وزیبا باشد	نتواں دید در آئینہ کہ نورانی نیست
عابد وزاہد وصوفی ہمہ اطفالِ رہ اند	مرد گرہست بجز عالمِ ربّانی نیست

باب دہم

دربیان جزاے اعمال بر طریق مکافات

مقدمہ

دابشلیم از روے تعظیم بیدپاے حکیم را دعا گفت۔ و فرمود۔ کہ شنیدم داستانِ فریسہ و کا مجوے۔ و آں مثلے است مر خردمنداں را در آنچہ میانِ ملوک و خدمتگارانِ ایشاں افتد۔ از خلاف۔ و خیانت۔ و عقوبت۔ و مراجعت۔ بتجدیدِ عنایت۔ و مزیدِ عقیدت بمردمِ امین و کافی (جہتِ نظام ممالک۔ و ترتیبِ مصالح)۔ و غلو ناکردن در جانبِ باطل۔ و معترف شدن بسخنِ حق و صواب۔ و فوائدِ ایں حکایت از سرحدِ حساب بیروں بود۔ اکنوں بیاں فرماید۔ داستانِ کسے کہ براے صیانتِ مال و رعایتِ نفسِ خویش از ایذاے دیگراں و رسانیدنِ مضرت بجانوراں باز نہ ایستد۔ و پندِ خردمنداں در گوش نگیرد۔ تا لاجرم بمثلِ آنچہ ازو صادر شدہ گرفتار گردد۔ حکیم فرمود کہ بر ایذاے حیوانات اقدام نہ نماید۔ مگر جاہلے کہ میانِ نورِ خیر و ظلمتِ شر و فائدۂ نفع و غائلۂ ضر فرق نتواند کرد۔ و بحکمِ جہالت در بادیۂ ضلالت سرگرداں شدہ از عواقبِ اعمال

غافل باشد۔ ونظرِ بصیرتش از خواتیمِ امور قاصر ماندہ بکنہِ مکافات بینا نہ گردد * اما آنکہ دیدۂ سرش بہ کحل الجواہرِ توفیقِ ازلی منورّ است و گلشنِ دلش بروائحِ ریاحینِ عنایتِ لم یزلی معطر۔ ہرچہ بہ خویشتن نہ پسندد در بابِ ہمچوں خودے چگونہ روا دارد۔ مصرعہ

میپسند بکس آنچہ بخود نہ پسندی

وبباید دانست۔ کہ ہر کردارے را جزاے مقرر ست۔ و ہر آئینہ بار یابِ آں برسد۔ و بتاخیرے کہ درمیاں افتد۔ مغرور نباید شد کہ بفحواے (اِنَّ اللہَ یُمْہِلُ وَلاَ یُہْمِلُ) شاید امہالے باشد لیکن اہمال نخواہد بود۔ دو سہ روزہ مہلت را مجال است۔ و اندیشۂ نایافتنِ سزا و جزا خیالِ محال * ہر تخمے کہ در مزرعۂ عمل بکارند۔ بسے برنباید کہ برِ آں بردارند * پس ہر کہ طلب نکوئی دارد۔ باید کہ بجز تخمِ نیکی نکارد * رباعی

خواہی کہ ترا ہیچ بدی ناید پیش	تا بتوانی بدی مکن از کم و بیش
چوں نیک و بدِ تو باتو مے گردد باز	بنگر کہ چہ کارمے کنی در حقِ خویش

واگر کسے خواہد۔ کہ بدکردارئے خویش را بہ مکر و تلبیس پوشیدہ گرداند بزرق و شعبدہ خود را در لباسِ نیکوکاراں جلوہ دہد۔ تا بحدیکہ مرداں بر و ثنا گویند۔ و ذکرِ محامدِ او در اقطار و آفاق سائر شدہ بدور و نزدیک برسد بدیں وسیلہ نتیجۂ افعالِ ناپسندیدہ ہرگز از وے مصروف نہ گردد و ثمراتِ خبثِ باطن و ناپاکئے ضمیر در وے رسد * چنانچہ دہقان تخمِ حنظل

مثلاً در زمین افگندہ و روے آں را بخاک پوشانیدہ چناں باز نماید۔ کہ دریں زمین نیشکر کاشتہ ام و ہمہ کس اعتقاد کنند۔ کہ در آں مزرعہ نیشکر خواہد رُست۔ بے شبہ بدیں حیلہ زراعتِ وے متغیر نخواہد گشت وہماں تخمِ حنظل کہ کاشتہ۔ برخود بظہور خواہد رسانید؛ مثنوی

چونکہ بد کردی بترس ایمن مباش	زانکہ تخم است و برویاند خداش
چند گاہے او بپوشاند۔ کہ تا	آیدت زاں کردہاے بد حیا
داد حق ماں از مکافات آگہی	گفت "اِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا"

وشاید کہ چوں کسے حقیقتِ مکافات دریابد سرّ آیہ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَّرَهٗ وَمَنْ يَّعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَّرَهٗ دردلِ وے سرایت کند از بدی ہا اعراض نمودہ سوئے نیکوئی گراید۔ واز ستمگاری و دل آزاری توبہ کردہ سلوکِ راہِ شفقت و مرحمت پیش گیرد؛ مصرعہ

ویں نیز بہ توفیق تواند بودن

واز نظائر ایں کلمات۔ و امثالِ ایں مقالات۔ داستانِ شیرِ صف شکن و مردِ تیر افگن است۔ راے پرسید کہ چگونہ بودہ است آں

حکایت ۱

گفت آوردہ اند۔ کہ در ولایتِ حلب بیشۂ بود۔ مشتمل بر درختِ بسیار۔ و محتوی بر ریاض و انہار۔ بیت

گل و بید و شمشاد و سرو و خدنگ	بہم در شدہ شاخ در شاخ تنگ

ودراں بیشہ شیرے بودہ مادہ۔ وہزبرے جنگ وپرخاش را آمادہ۔ پیل تنے کہ بہرام فلک چوں گور شکارِ او بودے۔ وشیر سپہر از شکوہِ صولتش چو گاوِ زمیں بہ تحت الثرے فرار نمودے۔ نظم

چو بنمودے بوقتِ خشم دنداں	شدے از ہیبتش چوں آب سنداں
دو چشمش چوں دو کانونِ پر آذر	دہانش ہمچو غارے پر ز خنجر

ہموارہ بہ خون ریختن مشغول بودے۔ وپنجہ ودہاں بخونِ جانوراں بیالودے۔ سیاہ گوش کہ ملازمِ او بود۔ چوں صورتِ حال بدیں منوال دید۔ از نتیجۂ ستمگاری وثمرۂ خونخوارئیے او بترسید۔ واز وعید (مَن اَعَانَ ظَالِماً سَلَّطَہُ اللّٰہُ عَلَیْہِ) اندیشہ کردہ مے خواست کہ ترکِ ملازمت گیرد۔ بیت

بترس از صحبتِ آنکس کز وخلقے بیازارد	بہ آتش ہر کہ شد نزدیک بیم سوختن دارد

دریں فکر روے بصحرا نہاد۔ بر کنارۂ بیشہ موشے دید۔ کہ بجہدِ تمام بیخِ درختے مے برد۔ وبدندانِ ازہ صفت اجزاے عروق اورا منفصل مے سازد ودرخت بزبانِ حال با او مے گوید۔ اے ستمگارِ دل آزار چرا بہ تبرِ آزار بنیادِ حیاتِ مرا از بیروزبر مے سازی ورشتہائے جانم را کہ عبارت از عروقِ آبکش است۔ بہ تیغِ بیداد قطع مے کنی ومردم را از راحتِ سایہ ومنفعتِ میوۂ من محروم مے گردانی۔

بیت

مکن بدی کہ بدی را جزا بدی باشد	بکیشِ اہل مروت بدی ردی باشد

موش بزارئے او التفات نہ نمودہ بہماں جفا کاری اشتغال داشت کہ ناگاہ مارے دہاں کشادہ از کمیں بیروں آمد۔ و قصدِ موش کردہ بیکدم اورا فرو برد۔ سیاہ گوش ازیں صورت تجربۂ دیگر برداشت ۔ و دانست کہ آزارندہ جز آزار نہ بیند و نشانندۂ خار گلِ مراد نچیند۔

بیت

بدمے کنی و نیک طمع مے داری	جز بد نبود سزاے بدکرداری

و درہمیں حالی کہ مار از خوردنِ موش فارغ شدہ در سایۂ درخت حلقہ زد۔ خار پشتے درآمد و دُم مار بدہن گرفتہ سر در کشید۔ مار از غایت اضطراب خود را بروے مے زد۔ تاہمہ اعضایش بنوکِ خار سوراخ شدہ جان بمالکِ دوزخ سپرد۔ سیاہ گوش از صفحۂ اعتبار رقمے دیگر مشاہدہ نمود۔ امّا چوں مار از کار بیفتاد۔ خار پشت سر بیروں آوردہ بعضے از احشاے مار کہ غذاے او را موافق بود۔ تناول نمود۔ و باز سر در پردۂ خفا کشیدہ درمیانِ صحرا بر ہیئاتِ گوئے بیفتاد۔ سیاہ گوش مترصدِ حالِ خار پشت مے بود کہ ناگاہ روباہِ گرسنہ بداں جا رسید و خار پشت را کہ لقمۂ چربِ او بود۔ براں وضع دید۔ دانست کہ باوجودِ حدت خار از گلِ مقصود بوے نتواں شنود۔ و جز بکلید حیلہ و مکر درِ آرزو نتواں کشود۔ پس خار پشت را بر پشت افگندہ قطرۂ چند بول بر شکمِ وے ریخت۔ و خار پشت بہ تصورِ آنکہ باراں است۔ سر

از درونِ پردۂ خفا بیروں آورد۔ روباہ در جست۔ و حلقش گرفت۔ و سرش را بر کندہ باقی اجزا را باشتہاے تمام بخورد۔ چنانچہ ازو جز پوستے باقی نہ ماند۔ و ہنوز روباہ را فراعتِ کلّی حاصل نہ شدہ بود۔ کہ سگے جہندہ چوں گرگِ درندہ از گوشۂ درآمد۔ و روباہ را از ہم بر درید۔ و بہ مقدارے ازوے جوع الکلب را تسکیں دادہ درگوشۂ بخفت۔ سیاہ گوش ایں اعجوبہا را کہ ہر یکے دلیلے روشن بود۔ بر تحقیقِ مکافات مے دید۔ و منتظرِ حالاتِ دیگر کہ از نہانخانۂ قضا بفضاے صحراے قدر آید مے بود ناگاہ پلنگے دید کہ از یک گوشۂ بیشہ بیروں دوید۔ و تا سگ را خبر شد۔ بہ نیشِ جاں شکار دلش را از سینہ بیروں کشید۔ قضا را پلنگ بے خبر از کمیں گاہِ صیّادے بیروں جستہ بود۔ و صیّاد باتیرے در کماں کشیدہ در پئے او نشستہ۔ چوں پلنگ را مشغولِ سگ دید۔ خدنگِ دل دوز بجانب وے افگند۔ و بہ پہلوے راستش آمدہ از طرفِ چپ بیروں رفت۔ بیت

فلک گفتا خوشا ایں قبضہ و شست	زمیں گفت آفریں باد ابراں دست

ہنوز پلنگ بتامی از پاے در نیامدہ۔ صیاد بسبکدستی پوست از سرش در کشید۔ و سراسر سوارے بداں موضع رسیدہ۔ بداں پوستِ پلنگ کہ بغایت منقش و رنگیں بود۔ طمع در بست۔ و صیاد دراں باب مضائقہ نمود۔ مہم ایشاں بمخاصمہ و مقاتلہ انجامید۔ و دراثناے حرب و ضرب مرد سوار شمشیر آبدار کشیدہ بر سرِ صیاد تاخت۔ و

تا بر خود جنبیدن گرفت۔ سرش بصحرا انداخت۔ و پوستِ پلنگ از زمین در ربوده روے براہ آوردہ ہنوز قریب صد گام نرفته بود که اسپش بسر در آمد۔ و سوار بر زمین افتاد۔ و گردنش خرد بشکست۔ مصرعه

زماں تا دو ساعت امانش نداد

سیاہ گوش را ایں تجربہا موجبِ مزیدِ یقین گشت۔ و بملازمتِ شیر آمدہ اجازتِ رفتن ازاں بیشه طلبید۔ شیر گفت که در سایۂ دولتِ من آسائش داری۔ و از خوانِ احسان و مائدہ انعامِ من بہرہ مے یابی۔ سببِ رفتنِ تو ازیں منزل و ترکِ خدمت کردن چه چیز تواند بود۔ سیاہ گوش جواب داد که اے ملک مرا خیالے روے نمودہ و اندیشه از سویداے دل سر برزدہ که در نهفتنِ آں بیم بگداختن است و در گفتنش خوفِ جاں در باختن بیت

حالِ دلِ خویشتن نهفتن مشکل	و ز بیم رقیب باز گفتن مشکل

و اگر ہمتِ ملوکانه میثاقے که شکستنِ آں بہیچ وجه روا نتواں داشت درمیاں آرد۔ صورتِ حال را براستی باز نمایم۔ شیر اورا اماں دادہ براں معنی عہد کردہ بسوگندہا مؤکد ساخت۔ سیاہ گوش گفت مے بینم که نیتِ ملک بر آزارِ خلق موقوف است و عنانِ قدرتش باید اے بیگناہاں معطوف۔ دلہا بہ نیشِ جفاے او ریش گشته و سینہا بداغِ ایذاے او مجروح شدہ بیت

ترکِ ستم کن ز ندامت بترس	وز فزعِ روزِ قیامت بترس

دمن بغایت ازیں صورت ترساں وازیں معنے ہراسانم ۔ شیر چوں ہماں زماں عہد کردہ بود ۔ آں سخنِ سخت را تحمل نمود ۔ وگفت "چوں بر تو ستمے واقع نیست واز من ظلمے بتو نمیرسد کنارہ کردن چہ وجہ دارد" ۔ سیاہ گوش گفت از دو جہت یکے آنکہ ہیچ صاحب مروت قوتِ دیدنِ ظلم ندارد ۔ وطاقتِ شنیدنِ نالۂ مظلوم نیارد ۔ نظم

وجود ت پریشانئے خلق از دوست	ندارم پریشانئے خلق دوست
من از بینوائی نیم روے زرد	غمِ بے نوایاں مرا خستہ کرد

دوم مبادا کہ شومئے ایں افعال در تو رسد ۔ ومن نیز بواسطۂ مصاحبت در آتشِ عقوبت سوختہ گردم ۔ مصرعہ

آتش چو بر افروخت بسوزد تر و خشک

شیر گفت "تو شامتِ فعلِ بد از کجا دانستۂ ۔ و یمنِ عملِ نیک از کہ آموختۂ" سیاہ گوش جواب داد کہ ہر کرا رائحۂ از گلزارِ خرد بمشامِ دل رسیدہ باشد داند کہ ہر کہ تخمِ آزار کارد ۔ جز محصولِ مضرت بر ندارد وہر کہ نہالِ منفعت نشاند جز میوۂ آسائش نچیند ۔ جہاں را کہ دارِ مکافات است ۔ بکوہ تشبیہ کردہ اند ۔ کہ ہرچہ از نیک و بد باوے بگوئی ۔ جواب خود بطریقِ صدا ہماں بشنوی ۔ مثنوی

ایں جہاں کوہ ہست و فعلِ ماندا	سوے ما آید نداہا را صدا
گرچہ دیوار افگند سایہ دراز	باز گردد سوے او آں سایہ باز

ومن امروز بعین الیقین صورتِ مجازات رامشاہدہ نمودہ ام وصفتِ مکافات را بمعائنہ دیدہ۔ پس آغاز کرد قصۂ موش ومار۔ وخارپشت وروباہ۔ وسگ وپلنگ۔ وصیاد وسوار۔ بروجہے کہ دیدہ بود۔ بازگفت۔ وبطریقِ مناصحت فرمود۔ کہ اے ملک۔ موش کہ بیخِ درخت بریدہ طعمۂ مار شد۔ ومار کہ آزار بدو رسانیدہ ببلائے خارپشت گرفتار گشت۔ وخارپشت کہ مار را کُشت۔ در دامِ حیلۂ روباہ افتاد۔ وروباہ کہ خونِ جانورے بریخت۔ سگِ گرسنہ دمار از روزگارِ او برآورد۔ وسگ بواسطۂ آں بیدادی در پنجۂ پلنگ شکنجۂ ہلاک کشید۔ وپلنگ بشامتِ ایذا وآزار۔ ہدفِ تیرِ اجل شد وصیاد بسببِ قصد وبے رحمی سر بباد داد۔ وسوار بداں بیرحمی و خونِ ناحق دلختہ وگردن شکستہ بماند۔ فعلِ ہریک چوں مبنی برضرر بود۔ برسمِ جزا ہم مضرتے بہ وے لاحق گشت۔ پس ازبدی منحرف گشتن۔ واز بداں کنارہ کردن۔ عاقلاں را لازم است۔ وکار خود باصلاح آوردن ونیت بر افعالِ حسنہ مصروف داشتن خردمنداں را از فرائض ولوازم * بیت

نخستیں نشانِ خرد آں بود	کہ از بد ہمہ سالہ ترساں بود

شیر چناں بنخوتِ قوّتِ خود مغرور بود۔ وبشوکتِ قہر وغلبہ مشغوف کہ سخنِ سیاہ گوش را افسانہ مے پنداشت۔ ونصائحِ اورا بازیچہ تصوّر مے کرد۔ چنانچہ ازیں باب دم مے دمید۔ آتشِ حرص

وشرہ شیر زیادہ مے شد۔ **بیت**

اے آنکہ پند میدہیم از برائے عشق	چندیں مدم کہ آتش من تیز مے کنی

سیاہ گوش دید۔ کہ نصیحتِ او را در دلِ شیر ہماں اثر است کہ ضربِ پائے مورچہ را بر صخرہ و بولاد بود۔ و وعظش در سینۂ او آں مقدار تاثیر دارد۔ کہ نوکِ نیزۂ خارہ برجوشنِ خارا۔ **مصرعہ**

بلے کے کار گر باشد سنانِ خار بر خارا

شیر را بگذاشت۔ و بگوشۂ بیروں رفت۔ شیر از قضیۂ سیاہ گوش خشم آلود شدہ۔ در پے رواں گشت۔ و سیاہ گوش خود را در بوتۂ خارے نہاں کرد۔ شیر از و بگذشت۔ و دو آہو برہ دیدہ در فضائے آں صحرا چراکناں۔ و مادرِ مہرباں بر رسمِ نگہباں متوجہ حالِ ایشاں۔ شیر قصدِ گرفتنِ ایشاں کرد۔ و آہو فریاد بر کشید۔ کہ اے ملک از صید کردنِ ایں دو نورسیدہ چہ آید۔ واز خوردنِ اینہا چہ بندد۔ وچہ کشاید۔ دیدۂ مرا بفراقِ قرۃ العین گریاں مساز و دلم را بآتشِ ہجرانِ جگر گوشہا بریاں مکن۔ آخر ترا نیز فرزندانند۔ از آں براندیش کہ نسبتِ ایشاں ہمیں وقوع یابد۔ کہ نسبت بہ فرزندانِ من ۔ **مصرعہ**

بامن آں کن کہ اگر با تو رود بپسندی

قضارا شیر دو بچہ داشت۔ کہ جہانِ روشن بر روئے ایشاں دیدے و نورِ باصرہ برائے تماشائے لقائے ایشاں خواستے۔ در آں

محل کہ اینجا قصدِ آہو بر گاں کردہ بود۔ صیادے نیز در بیشہ بگرفتن شیر بچگاں اشتغال داشت۔ اینجا شیر بزاریٔ آہو التفات ننمودہ بچگانش را بکشت۔ و آنجا صیاد ہر دو بچہ اورا بکشت۔ و پوست بکشید۔ بیت

مگرد شمنِ خاندانِ خودی	کہ بر خاندانہا پسندی بدی

آہو از پیشِ شیر رمیدہ۔ و فراق فرزندانِ نازنین کشیدہ بہر طرف سراسیمہ مے دوید۔ ناگاہ سیاہ گوش بدرسید و کیفیت حال پرسید و چون بر کماہۓ حال مطلع شد۔ دلش بزاریٔ آہو بسوخت و باتفاق او آغازِ نالہ کرد۔ بیت

ہر گہ کہ دلم از غمِ دلدار بنالد از نالۂ زارش در و دیوار بنالد

بعد از خروش و فغاں۔ و آہ و نالہ و زاریٔ بے پایاں سیاہ گوش اورا تسلی داد۔ وگفت۔ "غم مخور اندک فرصتے را سزا و جزا خواہد یافت۔ بیت

شمع پروانہ را بسوخت ولے	زود بریاں شود بروغنِ خویش

اما از آں جانب شیر بہ بیشہ باز آمد۔ و بچگان را از آں گونہ بر زمین انگندہ دید۔ فریاد و نفیر بر آسماں رسانید۔ وگفت "۔ بیت

دردے بدل رسید کہ آرامِ جاں برفت	شد حالتے پدید کہ تاب و تواں برفت

شیر خروشے بر کشیدہ بود۔ و فغانِ دردناک در گرفتہ۔ بہ نوعے مے نالید کہ وحوش آں بیشہ از وحشت نالۂ او زاری مے کردند۔

دبہ صفتے مے زارید۔ کہ مرغانِ ہوا از سوزِ گریہ او در نالہ مے آمدند۔ بیت

چو بلبل خون رود از دیدہ ہائے بزمِ من	چہ جائے دوست کہ دشمن بگرید از غمِ من

درہمسایگئ شیر شغالے بود۔ دامن از گردِ تعلقاتِ دنیا افشاندہ و نکتہ مَنْ قَنَعَ شَبِعَ زلوحِ توکل و تفویض فروخواندہ۔ بیت

فارسِ میدانِ توکل شدہ	خیمہ بصحرائے قناعت زدہ

برسمِ تعزیت نزدیکِ شیر آمد۔ وگفت۔ کہ "موجبِ اینہمہ فریاد و فغاں چیست۔ شیر صورت حال باز راند۔ شغال گفت "صبر پیشہ کن و شکیبائی پیش آر۔ کہ ہیچ مشامے از گلشن عالم بوئے وفا نشنیدہ ہیچ کامے از دستِ ساقئِ ایام شراب راحتے بے چاشنئِ جراحتے نچشیدہ رباعی

از دہرِ جفا پیشہ وفائے نتواں یافت	وز گردشِ ایام صفائے نتواں یافت
زخمِ دلِ مجروحِ جگر سوختگاں را	سازندہ تر از صبر دوائے نتواں یافت

زمانے دل با خود آر۔ وگوشِ ہوش کشادہ دار۔ تا نکتۂ دو سہ از دفترِ حکمت فرو خوانم۔ وحقیقتِ کار و بارِ دنیائے غدار را با تو باز نمایم" دریائے باطنِ شیر از جوش وخروش فرونشست وبسمعِ قبول متوجہ اصغائے مواعظ و نصائحِ شغال شد۔ شغال چوں دید کہ شیر در مقامِ استماعِ کلام است سخنے دلپذیر آغاز کرد۔ وگفت اے ملک ہر ابتدائے را انتہائے مقرر است۔ وآغازِ ہر کارے را انجامے مقدر ہرگاہ کہ مدتِ عمر سپری شد۔ وہنگامِ اجل فراز آمد یک چشم زدن مہلت صورت نبندد وَ اِذَا جَآءَ اَجَلُهُمْ لَا يَسْتَاْخِرُوْنَ سَاعَةً وَّلَا يَسْتَقْدِمُوْنَ براثر

ہر غمے شادی چشم مے باید داشت و در عقب ہر سوری توقع شیونے باید کرد۔ **بیت**

سال ہا دل چوں صبا طوف ریاضِ دہر کرد	در فضائے او گلے گر یافت بے خارے نیافت

در ہمہ حالہا بقضائے ایزدی رضا باید داد۔ و جزع را کہ ہیچ فائدہ ندارد۔ در توقف افگند۔ **بیت**

جاں سپر کن چرا کہ تیرِ قضا	یک سر مو خطا نخواہد کرد

شیر گفت۔ ایں بلا بہ بچگانِ من از کجا رسیدہ باشد شغال گفت ایں ہم از تو بتو رسیدہ۔ چہ آنچہ تیر انداز قضا با تو کردہ۔ اضعافِ آں با دیگراں کردۂ۔ و ایں مکافاتِ عملِ تست کہ روے بتو آورد۔ کما تدین تدان و نیک شبیہ است قصۂ تو بقصۂ آں ہیزم فروش کہ مے گفت۔ "ایں آتش از کجا در ہیزمِ من افتاد" شیر پرسید کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت ۔ ۲

گفت آوردہ اند کہ در زمانِ پیشیں ستمگارے بود۔ کہ ہیزمِ درویشاں باستم و حیف بخریدے۔ و در بہاے آں مضائقۂ بسیار نمودہ۔ کمتر از آنچہ قیمت بودے بدادے۔ و در زمستاں بر توانگراں طرح کردے و باضعافِ آنچہ قیمتِ عدل باشد۔ بہا بستاندے۔ ہم درویشاں از جوارِ او بجاں آمدہ بودند و ہم توانگراں از جفاے او بفغاں۔ **بیت**

سینۂ دل سوختگاں زو کباب	کلبۂ محنت زدگاں زو خراب

روزے ہیزمِ درویشے بزور بکشید۔ و نیمہ بہا بداں فقیرِ بے نوا بخشید۔ درویش دستِ دعا بر آسماں برداشت۔ در روے نیاز بقبلۂ خضوع

وخشوع آورد۔ **بیت**

اے ظالم از دعاے بد ایمن مشو کہ شب	گریان دعا کنند کہ خون از دعا چکد

درین محل صاحبدلے برسید۔ وبرآں حال وقوف یافتہ۔ زبانِ سلامت برآں ظالم بکشود۔ وگفت۔ **بیت**

بترس از تیرِ بارانِ ضعیفاں در کمینِ شب	کہ ہر کہ از ضعف نالاں تر قوی تر زخم پیکانش

باپیچارگان کہ جز درگاہِ حضرتِ الٰہی پناہے ندارد۔ بدیں منوال سلوک مکن وبر دردمنداں کہ ہمہ شب چوں شمع از سوزِ دل اشک بارند۔ بدیں گونہ ستم روا مدار۔ خانۂ سینۂ غریباں را بہ آسیب بیداد ویران مساز و خونِ دلِ یتیماں را بجائے شرابِ لعل در جام انتقام مریز۔ **مصرعہ**

مخور ایں قدح کہ فردا بخمار خواہی آمد

آں ستمگرِ پُر غرور از سخنِ آں عزیز برنجید۔ و از روے استکبار۔ و حمیتِ جاہلیت روے درہم کشید۔ وگفت۔ **بیت**

بروائے شیخ ازیں بیش مدہ دردِ سرم	کہ دو صد چو منِ افسانہ بیک جو نخرم

درویش روے ازوے بتافت۔ وبگوشۂ خلوتِ خود شتافت۔ قضا را ہماں شب آتشے در انبارِ ہیزمش افتاد۔ واز آنجا بخانہ ومنزل سرایت کرد۔ ہر متاعے کہ داشت پاک بسوخت۔ وآں بیدادگر را از بسترِ نرم بخاکسترِ گرم نشانید۔ قضارا بامداد ہماں عزیز کہ روز گذشتہ نصیحت مے فرمود۔ بسرِ محلہ رسید۔ ظالم را دید کہ با متعلقان مے گوید۔ ندانم کہ ایں آتش از کجا در سراے من افتاد؟ آں عزیز فرمود۔ کہ از

دود دل درویشاں و سوز سینۂ دل ریشاں ؛ بیت

حذر کن ز دودِ درونہائے ریش	کہ ریشِ دروں عاقبت سر کند

ظالم سر در پیش افگند۔ و با خود گفت۔ از مقامِ انصاف نباید گذشت تخم جفائے کہ ما کاشتہ ایم۔ بہتر ازیں بر نخواہد داد ؛ بیت

ہمہ تخم ناراستی کاشتیم	ببیں لاجرم تا چہ برداشتیم

و ایں مثل برائے آں آوردم۔ تا بدانی آنچہ بفرزندانِ تو رسیدہ در مکافاتِ آں است کہ با بچگانِ دیگراں کردۂ۔ و ایشاں ہمیں جزع و اضطراب درمیاں آوردہ باشند۔ کہ تو آوردۂ۔ باز بضرورت ہمہ صبر پیش گرفتہ باشند۔ پس چنانچہ دیگراں بر رنج تو صبر کردہ باشند تو نیز بر رنج دیگراں صبور باش ؛ شیر گفت ایں سخن را بحجّت و برہان مؤکد گردانیدہ خاطر نشانِ من کن ؛ شغال گفت کہ عمرِ تو چنداست جواب داد کہ چہل سال۔ شغال فرمود۔ کہ دریں مدتِ دراز قوتِ تو از چہ چیز بودہ است۔ گفت از گوشتِ وحوش و آدمیاں کہ شکار مے کردم۔ شغال گفت۔ پس آں جانوراں کہ تو چندیں سال از گوشت ایشاں غذا ساختۂ۔ آیا پدر و مادر نداشتند۔ و عزیزاں ایشاں را سوزِ مفارقت و دردِ مہاجرت در جزع و فزع نیاوردہ بود۔ اگر آں روز عاقبت ایں بدیدہ بودے۔ و از خون ریختن اجتناب نمودہ دریں وقت ایں واقعہ روئے ننمودے۔ و بہیچ حال چنیں حادثہ پیش نیامدے ؛ مثنوی

تو ناکردہ بر خلق بخشایشے	کجا یابی از خویش آسایشے

چو دِ لہا ز ہیبت بنالد ہمے	کہ بر جانِ ربشت نہد مرہمے

واگر ہمیں سیرت را ملازمت خواہی نمود۔ و بر ہمیں صفت خونخوار وجفا کار خواہی بود۔ آمادہ باش کہ ازینہا بسیار خواہی دید۔ تا وقتے کہ خلق از تو خائف باشند۔ بوے امنیت و آسائش نخواہی شنید اخلاق خود را برفق و مرحمت آراستہ گرداں۔ و گردِ آزار جانوراں وایذاے ایشاں مگرداں کہ آزار ندئے حق روا نبیند۔ و ببید اگر ہرگز بمقصود و مقصود نرسد مصرعہ

کس نزد است زیں کمان تیر مراد برہدف

چوں شیر ایں سخن بشنود۔ وحقیقتِ حال برُوے منکشف شد دانست کہ نتیجۂ عملے کہ بناے آں بر آزار باشد۔ جز ناکامی و بید فرجامی نخواہد بود۔ با خود اندیشہ کرد۔ کہ بہارِ عمر کہ اوقاتِ جوانی باشد۔ بخزانِ پیری و ناتوانی مبدّل شد۔ و دمبدم قدم در راہ فنا مے باید نہاد۔ و سفر دور و دراز پیش مے باید گرفت۔ ہیچ بہ از آں نیست۔ کہ زادِ معاد مہیا سازم۔ و ترکِ آزار وجفا کاری گرفتہ بانکے از قوت قناعت کنم و غمِ بیش و کم ناخورده از فکرِ ہست و نیست بگذرم ؛ قطعہ

بہ ہست و نیست مرنجاں ضمیر و خوشدل باش	کہ نیست است سرانجام ہر کمال کہ ہست
ازیں رباطِ دو در چوں ضرورت است رحیل	رواقِ طاقِ معیشت چہ سربلند و چہ پست

پس از خوردنِ خون و گوشت باز ایستاد و بمیوہا قناعت کرد۔ وطریقِ خرسندی پیش گرفت۔ چوں شغال دید۔ کہ شیر بمیوہ خوردن در آمد و اگر بدلِ الله وقت نماید۔ آنچہ قوت یکساں شغال است بہ دہ روز خوردہ بشود۔ ملالت بروے

غلبہ کرد۔ بار دیگر پیشِ شیر آمد۔ وگفت ملک بچہ مشغول است۔ شیر جواب داد

کہ از دنیا کنارہ گرفتہ ام۔ و مجاہدت و ریاضت راہباں برگزیدہ۔ **بیت**

دل از آب خورد جہاں سیر کردہ ایم	زیں بحرِ آبگوں چو کسے آب خوش نخورد

شغال گفت۔ نہ چنیں است کہ ملک مے فرماید بلکہ ضررِ خلق از وے حالا بیشتر

از بیشتر است۔ شیر گفت۔ بچہ سبب کسے از من متضرر باشد۔ و من نہ

دہن بخوں مے آلایم۔ و نہ بچہ یا زارِ شخصے مے کشایم۔ **بیت**

ورم بخنجر بیداد پارہ پارہ کنند	بہیچ کس نرسانم بہیچ نوعِ خراش

شغال گفت۔ تو دست از روئے خود باز گرفتہ۔ و از رزقِ دیگر جانوراں

کہ دراں حقّے نداری مے خوری۔ و میوۂ ایں بیشہ بقوتِ دہ روزۂ تو

وفا نمے کند۔ وکسانے کہ قوتِ ایشاں بدیں میوہا متعلق است زود

ہلاک شوند۔ و وبالِ آں در گردن تو بماند۔ ولیکن کہ ہم دریں جہاں مکافاتِ

آں بتو رسد۔ و من مے ترسم کہ حالِ تو ہمچو حالِ آں خوک نشود کہ

میوۂ بوزینہ غصب کرد۔ شیر گفت بیان کن۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت ۔ ۳

گفت۔ آوردہ اند۔ کہ در وقتے بوزینۂ رابدِ تو فیق دریافت

واز میانِ ابنائے جنس کنارہ گرفتہ بہ گوشۂ بیشہ متوطن شد ودراں

بیشہ چند درختِ انجیر بود۔ با خود اندیشید۔ کہ جانور را از غذا چارہ

نیست۔ و دریں موضع جز انجیر خوردنی یافتہ نشود۔ واگر تمام انجیرہا

در تابستاں بتازگی وتری خوردہ شود۔ زمستاں بے برگ ونوا باید بود۔

ہیچ بہ ازاں نیست کہ ہر روز یک درختِ انجیر افشانم۔ و آنچہ سدِّ رمق باشد ازاں تناول نمودہ باقی را خشک مے سازم۔ تا ہم تابستان بفراغت گذرد و ہم زمستان برفاہیت باشد۔ بیت

ز بہر توشۂ باید کشیدن رنج تابستان	اگر خواہد کسے کاسایشے باشد زمستانش

ہمچنیں چند درختِ انجیر را باز پرداخت و از میوۂ آں اندکے خوردہ تتمہ را ذخیرہ ساخت۔ روزے بالاے درختِ انجیر برآمدہ بر قاعدۂ ہر روزہ بعضے ازاں مے خورد۔ و بعضے جہتِ خشک کردن مے چید۔ کہ ناگاہ خوکے از پیشِ صیاد جستہ خود را دراں بیشہ افگند۔ و بہر درخت کہ مے رسید براں میوہ نمے دید۔ تا بپاے آں درخت آمد۔ کہ بوزینہ براں بالا بود۔ و انجیر مے چید۔ چوں چشمِ بوزینہ بر خوک افتاد۔ دلش بپیچید و گفت۔ بیت

از کجا پیدا شد آیا ایں بلاے ناگہاں	زیں بلاے ناگہاں مارا خدایا وارہاں

خوک چوں بوزینہ را دید۔ مرحباے زدہ شرطِ تحیت بجا آورد۔ و گفت مہماں مے خواہی۔ بوزینہ نیز از روے نفاق جوابے منافقانہ باز داد۔ و وگفت۔ بیت

باغِ امید مرا سرو خرامانے رسید	کلبۂ درویش را از غیب مہمانے رسید

رسیدنِ قدمِ میمون مبارک و ہمایوں باد۔ اگر بیشتر فاصلے از قدومِ عالی اعلامے ارزانی داشتے۔ ہر آئینہ فراخورِ حال شرائطِ ضیافت تقدیم مے یافت۔ حالا انفعالے کہ ہست از قصورِ اسبابِ مہمانی است۔ مصرعہ

زحمت۔ بود درویش را ناگہ چو مہماں در رسد

خوک گفت۔ حالا از راہِ رسم۔ و بہ احضرے کہ باشد اشتیاق تمام ہست مصرعہ

تکلف مکن آنچہ داری بیار

بوزنہ بہ درختِ انجیر بیفشاند۔ و خوک باشتہاے تمام میخورد تا بر درخت و زمین چیزے نماند۔ و روے بیوزنہ آورد کہ اے میزبانِ گرامی ہنوز آتشِ اشتہا در التہاب است و نفسِ حریص از براے مطلب غذا در اضطراب درختے دیگر بیفشاں و مرا رہینِ منت خود گرداں۔ بوزنہ طوعاً و کرہاً درختِ دیگر بیفشاند۔ و باندک فرصتے از میوۂ آں نیز اثرے نماند۔ خوک بدرختے دیگر اشارت کرد۔ بوزنہ گفت۔ اے مہمانِ عزیز رسمِ مروت فرو مگزار۔ آنچہ نثارِ تو کردم۔ یک ماہ قوتِ من بود و مرا دیگر قوتِ ایثار کردن نماند مصرعہ

ازیں بیش کرم نمے تواں کرد

خوک در غضب شدہ گفت۔ ایں بیشہ مدتے در تصرفِ تو بودہ گو حالے بمن متعلق باشد۔ بوزنہ جواب داد کہ غصب کردنِ ملک دیگرے شوم است و عاقبتِ تغلب و تہور ناپسندیدہ و مذموم از سرِ جفا درگذر و دست از ظلم و ستم باز دار کہ آزردنِ ضعیفاں نتیجۂ خوب ندہد۔ و رنجانیدنِ بیکساں را ثمرۂ نیکو نباشد۔ **بیت**

گر بدندانش گزی دل خوش کنی
دردِ دندانت بگیرد۔ چوں کنی

خوک را بدیں سخن حرارتِ خشم بیشتر شد۔ و گفت من ترا حالے ازیں درخت بزیر آرم۔ و آنچہ سزا باشد در کنارت کنم۔ پس بدرخت بر آمد۔ تا بوزنہ را بزیر افگند۔ ہنوز بر شاخِ اول قرار نگرفتہ کہ شاخ بشکست

و سرنگوں درافتاد روے بقعرِ دوزخ نہاد+ واین مثل برائے آں آوردم که تو نیز میوۂ دیگراں غصب مے کنی و ارزاقِ ایشاں را طعمۂ خود مے سازی۔ چوں ایں جماعت از گرسنگی بمیرند۔ فشمنئ تو در دل فرزندانِ ایشاں قرار گیرد۔ و پیوسته به غیبت مشغول گشته یک نفس از بدگوئی غافل نباشند+ واگر پیشتر ازیں اثرِ ظلم تو در جہاں ساری بود اکنوں خبرِ زہدِ تو بہ زبانہا جاری شده۔ و در ہر دو حال جانوراں را از جورِ تو خلاصی ممکن نیست۔ خواہی در معرض تہور و فساد خواہی در لباسِ صلاح و سداد+ وخود ایں چه درویشی باشد که تو ہمچناں برتن پروری مشغول دار لذّتِ حسے جسمانی بالکسابِ لنّتِ عقلئے روحانی نه پردازی+ بیت

اسیرِ لذّتِ تن ماندۂ وگرنه ترا	چه عیشہاست که در ملکِ جاں مہیا نیست

چوں شیر ایں فصل را بشنود از خوردن میوه نیز اعراض نمود۔ و بآب و گیاہے قناعت کرده در وظائفِ طاعت و عباداتِ افزود۔ وگاه بیگاه مضمونِ ایں ابیاتِ حقائق سمات را با خود تکرار مے کرد+ نظم

اے دل ازیں جہانِ دل آزار در گذر	وزتنگنائے گنبدِ دوّار در گذر
کارِ جہاں نه لائقِ اہلِ بصیرت است	مردانه وار از سرِ ایں کار در گذر
چوں مے تواں بگلشنِ روحانیاں رسید	بیہوده زیں ره پُر خار در گذر
در بحرِ غم زحرص چه غواصِ شوخ چشم	غوطه مخور زگوہرِ شہوار در گذر

ایں است داستانِ بدکردارِ منہور که جہانیاں را مسخرِ عذاب خود دارد وازو خامتِ عواقبِ آں نیندیشید۔ تا آخر الامر بمانندِ آں بلا که

از و بخلق رسیدے مبتلا گردد۔ آنگاہ وجہ صواب و طریقِ رشاد بشناسد مانند شہر کہ تا ہر جگر گوشۂ خود را بر آتشِ حسرت کباب ندید۔ دل از خونخواری و بدکرداری بر نداشت۔ و چوں ایں تجربہ اورا حاصل آمد۔ از عالم غدار اعراض نمود۔ و دیگر بارہ بآں اُنس بے اصلِ او التفات جائز نشمرد۔ و بہ ہیچ وجہ عشوۂ ایں بیوفائے جادو وش نخرید۔ بیت

نوشتہ اند بر ایوانِ جنت الماوائے	کہ ہر کہ عشوۂ دنیا خرید وائے بوئے

و خردمنداں سزاوار آنند کہ ایں اشارت را در فہم آرند۔ و ایں نتیجہ را ذخیرۂ حال و مآلِ خود دارند۔ و بنائے کارہائے دنیوی و اخروی بر ہمیں یک قضیہ نہند۔ کہ ہر چہ خود را و فرزنداں و متعلقانِ خود را نہ پسندند۔ دربارۂ دیگراں روا ندارند۔ تا فواتحِ امور و خواتمِ مہمات ایشاں بنامِ نیکو و ذکرِ جمیل متحلی باشد۔ و در دنیا و عقبیٰ از تبعۂ بدکرداری و اذیۂ ستمگاری مسلم مانند۔ نظم

دنیا نیرزد آنکہ پریشاں کنی دلے
زنہار بد مکن کہ نکرد است عاقلے
دنیا مثالِ بحرِ عمیق است پر نہنگ
آسودہ عارفاں کہ گرفتند ساحلے

انتخاب از

سرگذشت حاجی بابای اصفہانی

گفتار اول

در ولادت و تربیتِ حاجی بابا

پدرم کربلائی حسن یکے از دلاکانِ مشہورِ شہر اصفہان بود۔ در ہفدہ سالگی دخترِ شخصِ شماعی از ہمسایگانِ دکانِ خود را عقد کرد اما زناشوئیش مبارک نشد۔ زنش نازا درآمد۔ واو نیز از صرافتِ وے افتاد۔ در سایۂ چیرہ دستی و شہرتِ خود چنداں مشتری (خاصہ از بازرگاناں) پیدا کرد۔ کہ بعد از سی سالِ کاسبی توانست دستگاہِ خود را وسعتے دہد یعنی زنے دیگر گیرد۔ دخترِ صرافے توانگر را خواستاری کرد و بمطلوبِ خود واصل شد۔ چہ مدتہا سر او را بدلخواہ او تراشیدہ بود و او نیز ردِ تکلیفش نتوانست کرد۔ پس بداں خیال کہ اقلاً چند صباحے از دردِ سرِ زنِ اول فارغ شود۔ و در نزدِ پدرِ زنِ تازہ کہ با اینکہ در بریدنِ کنارہ درہم و دینار و روائے نقدِ ناسرہ بجائے سرہ مضائقہ نمے کرد۔ و در سنِ

شرع و آداب دین دعوئے پائداری داشت نقد سے بفروشد عازم کربلا شد۔ و زن نوش دراں سفر ہمراہ بود۔ و من دریں راہ از تنگنائے عدم بفراخنائے ہستی قدم زدم۔ پیش ازیں سفر پدرم حسن دلاک تنہا بود اما بعد ازیں سفر بلقب کربلائی ہم ملقب گردید۔ و از برائے خوش آمد پدرم کہ مرا سخت پدید بیار مے آورد مرا نیز حاجی نامید۔ ایں نام با اینکہ مخصوص حجاج بیت اللہ است۔ در تمام عمر با من مے بود۔ و باعث عزت و احترامے چند برمن گشت کہ ہیچ سزاوار آنہا نبودم۔

پدرم پیش از سفر کار دکان خود را بیکے از بزرگترین شاگردان خود حوالہ نمود۔ اما بعد از مراجعت باگرمئ دیگر (بیشتر) باز پس گرفت و در سایۂ نام کربلا و اظہار تقدس بربار علاوہ بہ مشتریان باوزرگان پائے ملایاں و دعویداران دین را نیز بدکان خویش میکشود۔ چوں علت غائی از تربیت من مہارت در کار تیغ و نشتر بود۔ سوادم بایستے منحصر بدست خواندن حمد و سورہ و نماز باشد۔ و لے از مدد بخت بتربیت آخوندے از مشتریان پدرم نامزد شدم کہ در پہلوے دکان ما در مسجدے مکتب داری مے کرد۔ و پدرم برائے تاکید دیندارئے خویش بقول خود سرش را "قربتاً الی اللہ" مے تراشید۔ ایں آخوند مرا در دکان بدید و بپاداش نیکئے پدرم زحمت درس و مشق مرا رایگاں بگردن گرفت۔ از ہمت او در دو سال سوادکے پیدا کردم۔ چنانچہ قرآن را رواں مے توانستم خواند۔ خطے خوانا مے نوشتم۔ چنانچہ رواں مے توانستند خواند۔ ایام تعطیل را نیز

بیہودہ نمے گزراندم۔ در دکانِ پدر مبادی و مقدماتِ ہنرِ خود را بضرب چوب مے آموختم۔ و در صورتِ ازدحام مشتری سرِ چاروادان و شتربانان بہ تیغ من حوالہ مے شد۔ راستی سرتراشئے من نوعے از سرخراشی بود۔ و با ایشاں بکم تمام نمے شد۔

چوں بشانزدہ سالگی رسیدم۔ بدشواری تشخیص مے توانستند داد۔ کہ در تیغ رانی چیرہ ترم۔ یا در سخندانی۔ در عالم تیغ رانی گزشتہ از نرم تراشئے سر۔ و موزون نہادن خط و یکساں زدنِ موے چہ پاک بر داشتن زیر ابرو۔ و خوب پاک کردنِ گوش۔ و سائر آرائشِ بیرونِ حمام در میان حمام نیز در مشت مال و کیسہ کشی و قولنج شکنی و لیف و صابون کہ در طرفِ مشرق متداول است۔ کسے مثلِ من استاد نبود۔ و فنیکہ دست و پاے مشتری را شتر بندے کردم۔ و واژونہ مے انداختم و پشت و پہلویش را بیادِ شپا شاپ سیلی و مشت مے گرفتم۔ آوازۂ بند بندِ شاں شنیدنی و دست و پنجۂ من دیدنی بود۔ در عالمِ سخندانی ہم از برکتِ نفسِ آخوند صحبتِ خود را مناسبِ کلام از اشعار شعرائے بہ نام (خاصہ از سخنانِ شیخ سعدی و خواجہ حافظ) نمکین و رنگین مے نمودم۔ گاہ گاہ زمزمۂ پستے نیز مے کردم کہ بسائر ہنر ہائم بپیرایۂ دیگر مے بست۔ ازیں رو مشتریاں را حریفے ظریف و نادرہ داں بودم۔

چوں دکانِ پدرم در پہلوے کاروانسراے شاہ و آنجا بیشتر از ہمہ محلِ ازدحام بود۔ موعد ملاقاتِ خاص و عام و سر دمِ غریباں و

یومی شده، وگاه گاه سے بود۔ که مشتریان بنائے خوش مزگی و حاضر جوابے من از مزد معهود ہم چیزے بیشتر مے دادند۔ در میان مشتریان بازرگانے بود عثمان آغا نام بغدادی۔ که مصاحبت مرا خوش مے داشت چه بجهت معاشرت با ترکان اندکے ترکی ہم ملیغور مے کردم۔ این بود که مرا بسر تراشئے پدرم باآں ہمه شہرت ترجیح مے داد۔

این مرد از دیار یکه دیده وگردیده بود۔ چندان با آب و تاب توصیفها و تعریفها نمود۔ که در من بشارت ہرچه تمام تر آرزوے سفر پدید آمد۔ ہم درآں روز ہا او را سفرے در پیش آمد و برائے سیاہه وستک نویسے لازم داشت۔ چوں من جامع ہنر تیغ و قلم بودم۔ به ہمراہی تکلیف نمود و چندان وعدہائے چرب و شیریں داد۔ که تن در دادم۔ چوں پا بایں راز در میاں نہادم۔ بحکم فائده خود بدیں معنی راضی نمے شد که "با امید سودے موہوم باخطرے مجزوم ترک مشغلے مادری باور آمد موہوم کردن کار عقل نیست"۔ اما عاقبت بموجب کرایه مندے بجواجب و بملاحظه حسن عواقب با دعاے بے اندازه یک دست تیغ تازه یادگارم داد۔ و دل بجدائیم نہاد۔

اما مادرم دریں سودا سودے نمے دید۔ و به دورئے من نیک مے اندیشید۔

اما چوں عزم مرا جزم و خیر آینده ام را محتمل دید۔ راضی شد و برائے اثبات مہر مادری کیسه نان خشک بادرجے مومیائی داد۔ که "این دارو انواع شکستگی و کوفتگیٔ اندام و سائر علل استقام داخلی و ظاهری را

نافع و آزمودہ است" وہم نیک سفارش نمود کہ "در وقتِ بیروں رفتن از درِ خانہ روے بہ واپس بیروں رو۔ تا بخیر رو بہ واپس آئی"

گفتارِ دوم

در اوّلین سفرِ حاجی بابا و افتادنِ او باسیریِ بدست ترکمانان

عثمان آغا بسودائے اینکہ پوستِ بخارائی از مشہد بخر د و بہ استانبول ببرد۔ عازمِ خراسان شد۔ آدمی فرض کنید چار گوشہ بہ کوتاہ بالا سر بزرگ گردنش بمیانِ شانہ فرو رفتہ۔ انبوہ ریش سیاہ مو آبلہ رو۔ بابینیِ بزرگ دائم الترشح۔ اینک صورتِ او امّا معناً او مسلمانے بود پاک۔ مراقب طاعت۔ مواظبِ عبادت۔ رفتارش مرتب و منظم و در قعرِ زمستاں ہم صبحگاہان در وضو جوراب را مے کند۔ و پارائے شست۔ اگرچہ در مدتِ اقامت در ایران۔ بروزے نمے داد امّا در باطن دشمنِ شیعیاں بود۔ در عالم چیزے را از مداخل دوست تر نمے داشت ہر شب تا نقودِ خود را در گوشۂ امن نمے نہفت نمے خفت۔ باآنکہ خود شراب پنہاں میخورد آنسکار را شراب خوارگاں را لعن مے گفت۔ باایں ہمہ تق و حلقش بجا دیگش ہمیشہ در جوش۔ و قلیانش مدام در خروش۔ بودہ در اوّل بہار

کاروان رفتنی بود. ما ہم بسیج سفر پرداختیم. عثمان آغا برائے خود قاطرے خرید. تنومند و بیروغن. برائے من یابوے کہ علاوہ بر من نقل و منقل و آبداری و خرت و پرت من ہم در ترک بندش بود. غلامے داشت. ہم محرم اش و ہم آشپز ما ہم یاور بار کردن و فرود آوردن بنہ. استرے برائے او کرایہ کرد. کہ علاوہ بر او مفرش را از لحاف و دو تشک و بالش و قالی با آشپزخانہ برآں حمل نمودیم. بر استرے دیگر نیز جفتے یخدان بار کردیم. کہ ہست و نیست خواجہ ہمہ در آں بود. دستہ کارا ایں تمام شد.

شب پیش روز سفر عثمان پیش بیں از روے پیش بینی کلاہ لنگے کہ در زیر عمامہ داشت بشکافت. و در میان پنہائیش برائے روز تنگ پنجاہ عدد اشرفی دوخت. و این راز را غیر از من و او کسے نمے دانست. بقیہ سرمایہ خود را در کیسہ ہاے چرمین سفید در میان رختہا بصندوق نہفت.

چوں کاروان حاضر شد. عبارت بود از دویست نفر شتر و پانصد اسپ و استر. ہمہ از امتعۂ عراق گرانبہا. مردم کاروان از بازرگانان و نوکرانشان و چارواداران. و بنیم چارواداران کم و بیش صد و پنجاہ نفرے شد. بقدر پنجاہ نفر ہم زوار امام رضاؑ بما افزودند. در حقیقت کاروان ما از رنگ و روے اہل زیارت. رنگ و بوے تبرک و طہارت پیدا کرد. چنانچہ ہمہ این سفر را نعمتے بزرگ مے شمردند.

درایں گونہ حالات براق کردن از واجبات است۔ عثمان آغا که از آواز تفنگ زہرہ اش آب مے شد۔ واز برق تیغ خواب چشمش نمے رفت۔ آں ہم براق کردہ۔ تفنگے بلند۔ چپ و راست بشانہ۔ بغلطاقے ساغری در زیر بغل۔ کیسہ کمرے باد بتہا و کیفہاے چرمیں۔ وشاخ دہنہ۔ دوزنہ۔ وگلولہ داں درمیاں۔ دو پشتول با شمشیرے بغایت کج در کمر۔ غرق سلاح شد۔ من ہم بہمانساں و علاوہ آں نیزہ بلند ہم داشتیم۔ تا درمیانِ بندہ و خواجہ فرقے باشد۔ غلام سیاہ نیز با شمشیرے نیم شکستہ و تفنگے بے چقماق۔ سپاہئے لشکر شد۔ بارے در روزے فیروز۔ و ساعتے سعد اندوز۔ چاوشان زوار۔ از ہر گوشہ و کنار۔ با کوس و نقارہ۔ آوازۂ "الرحیل الرحیل" در دادند۔ بامدادے پگاہ از دروازۂ طاقچی بیروں شدیم۔ اگرچہ ہمہ با سلاح دلے از اہل صلح و صلاح مے نمودیم۔ من از جہت نو سفری واز مشاہدۂ آں حال تازہ بے اندازہ خرسند۔ واز فرط خوش دلی ہمہ ناں اسپ از جا برانگیختیم۔ و عثمان آغا ازیں حرکت ناخوشنود۔ از فرط ناخوشنودی بر من بتاخت کہ "حاجی اگر تو بخواہی درایں راہ باایں اسپ خرد دواتی بکنی۔ ہیچ یک سر سلامت بمنزل نخواہید برد"۔ باز رفیقان الفت را چناں گرم گرفتم۔ کہ در ہماں منزل اول سرپارہ را تراشیدم۔ واگر بگویم بخواجہ خود خدمتے بزرگ مے کردم راست گفتہ ام۔ آواز حرکت سواری رنجیدہ کوفتہ چوں بمنزل رسیدم بحکم مہارت درلاکی

مشتمالی چناں کاملش کردم - کہ گفتی مردہ بود زندہ شد ؛

بے چشمِ زخم بہ طہران رسیدیم برائے استراحت خود و چہار پایان و بعد و ہمراہاں افزودن - دہ روز در آنجا بیارامیدیم ؛ منازلِ خطرناک پر دور نبود ؛ قبیلۂ از ترکمانانِ یاغی سرِ راہِ مشہد را بریدہ بودند و در ہماں روزہا بر سر کاروانے ریختہ مالِ شاں را بیغما و مردم را باسیری بردہ بودند ؛ ازیں خبرِ وحشت اثر بیم و ہراسے در میان کاروانیاں افتاد - و ہمہ ہراسیمہ گردیدند - علے الخصوص عثمان آغا کہ نخست از بیم جان آبِ دیدہ ہاش بخشکید - و کم ماند کہ از سرِ سودائے پوست درگزرد اما بمفادِ مصراع

"چوں راہ حرام باشد سہل است بیابانہا"

انگہے از استانبول خبر آمدہ بود کہ پوستِ برّہ بسیار گراں است - ایں بود کہ طرفِ اُمیدش بر بیم غالب آمد ؛

در طہران و نواحئے آں - بعد از چند روز باز چاؤشے بہمراہی بابا بجمع آوردنِ زوّار مشغول بود - جمعے کثیر بما افزود - وے گفت کہ باید شکر نمائید کہ بادستۂ من "نور علےٰ نور شدید" ؛ دیگر جائے ترس نماند ؛ ایں چاؤش دگناہش بگردنِ او کہ مے گویند روزے در راہِ مشہد سرِ ترکمانے مردہ را بریدہ بود - وازیں رُوے بہ پُردلی و کم ترسی معروف شدہ ؛ ہیئتش عجیب و کسوتش غریب - بلند بالا - فراخ شانہ - رویش از آفتاب سیاہ و سوختہ - رخسارہا بر آمدہ - آروارہا فرو رفتہ بجائے ریش مانندِ بز در چانہ اش دو سہ موے نیز بیش نبود ؛ برائے

اینکہ ہمہ کس بداند کہ از ہیچ نمے ترسد۔ زرہ در بر۔ خود بر سر۔ گوش پوش آہنیں تا بدوش۔ شمشیرے مقوس با جفتے پستول در کمر سپرے از پوست کرگدن بر کتف۔ نیزۂ پرچم دار در دست۔ ہمانا با قضا بلا مبارزت مے کرد۔ و در رجزمے خواند۔ نظم

پیل کو۔ تا کتف و بازوے گرداں بیند

شیر کو۔ تا کف و سرپنجۂ مرداں بیند

از قضا ہاے قدر گرچہ گریزے نبود

ہر قضاے کہ قدر بر سر ما کرد آں بیند

اسپش ہم بد نبود۔ یال پوشے از چیت بر و جردی برگردن و بجز گوش ہائش چیزے در بیروں نہ۔ سینہ بند و پار دمش پر از زنگولہ و منگولہ یال و دمش حنابستہ۔ ذوالجناح تعزیۂ حسابی بود۔ چاوش باایں یا بو آں قدر خود ستائی و شاہ اندازی کرد۔ و ترکماناں را استحقاق و استحقار نمود۔ کہ عثمان آغا او را حرز سیفی و جوشن کبیر شمرد۔ و با توکل تمام۔ دل بہمراہیش سپرد۔ و مے گفت۔ مصرع

"چہ باک از موج بحر آں را کہ باشد نوح کشتی باں"

کما بیش دو ہفتہ از نوروز فیروز رفتہ (رحم اللہ) مرزا مہدی خاں نسیم عنبر شمیم بہار از فر فروردیں مژدۂ رنگین آورد۔ بقیۃ السیف بہمن و شتا گرسنہ و ناشتا رو بہ ہزیمت نہاد۔ نوران زبین چمن بتر کتازیے جنود قواے نامیہ بتصرف قزلباش گل درآمد۔ غارتگران صحن چمن و یغمائیاں

دار الملکِ گلشن سر بپوستین کشیدند۔ ترکمانانِ تنگ چشمِ شگوفہ فوج فوج وصحرانشینانِ ریاحین دستہ دستہ۔ فرمانبرئے سلطانِ بہار را غنیاک کردند۔ ترکمانانِ کلاغ بیسہ مانند بادریسہ بفرازِ دشتِ قبچاق حاضرِ یراق گشتنند۔ برو العجز دے رد العجز علے الصدر کردہ۔ بدانجا تاخت کہ عرب نیزہ را انداخت۔ چاؤشانِ چکاوک وہزار درراستہ بازارِ باغ وگلزار بآوازِ بلند صدائے خوش باش در انداختند کہ۔ بیت

ہمگانیم زائرانِ صفا ہر کہ اہلِ صفاست خوش باشد

مانیز بعد از ادائے نمازِ آدینہ در مسجدِ جامع درشاہ عبد العظیم جمع شدیم۔ وفردائے آں روز بانعرہ وفریادِ چاؤشانِ زوّار کہ۔ بیت

زائرِ مشہد رضا ہستیم ہر کہ زاہل رضاست خوش باشد

رو بخراساں بیروں رفتیم ؛

اولاً بیابانے نمک زار واز آب وگیاہ بے آثار پیش آمد کہ نہ دیدہ راازاں نورے بود۔ ونہ دل را ازاں سرورے۔ ایں بیابانِ بے آب وگیاہ را بامنازلِ کوتاہ کوتاہ پیمودیم۔ چوں بہ نزدیکِ آبادئے مے رسیدیم۔ بانقافلہ برمے خوردیم۔ چاؤشاں پیشاپیش مے تاختند ویا گلبانگہائے جانگزا۔ نقارہائے کہ از فرسوسہلِ زینِ اسپاں آویختہ بود مے نواختند ؛ درمیانِ کارواں روز ہمہ روز ذکرِ ترکان بود۔ وشب ہمہ شب فکرِ ایشاں ؛ ہر چند درپردلئے آناں ہمہ ہم زبان۔ ودر ترس از ایشاں ہمہ یکدل بودیم اما یادل گرمئے کثرتِ یاراں وپشت بندئے میمنت

زواراں ہمہ لافِ مردی و مردانگی مے زدیم ؛

نظم

کجا ترکماں تاب ما آورند | جوانمردی و پُر دلی بنگرند
گر او مرد - ماجملہ مرد افگنیم | ور او شیر - ماجملہ شیر اوژنیم
بکامش چناں آب سازیم تلخ | کہ یکسر رود تا بخارا و بلخ

ہمہ باتفاق مے گفتیم کہ دو بگزار بیایند - بخدا اگر ہزاراں ہزار باشند بیارئے امامِ رضاؑ یکے از ایشاں سرِ زندہ بگور نخواہد برد - عثمان آغائے ما نہانی (چنانچہ مے دانی) خودرا باختہ بود - واز ہماں نگاہ لرزہ بر تنش فتادہ - اما او نیز مانندِ دیگراں از لاف و گزاف باز نمے ایستاد - دور ظاہر چناں اظہارِ مردانگی مے نمود - کہ ہر کس مے شنید مے گفت کہ در تمامِ عمر قصابِ ترکاں بودہ است - چوں چاوُش خود ستائیہا ے او بدید (بپاداعیہ اینکہ چرا باید غیر از او خود ستائے باشد) بدوتیا خودرا تا بناگوش نتابید - کہ حرفِ ترکان زدن با دمِ شیر بازی کردن است ؛

بیت

نیازمودہ دلیر بپیش خوبخویش مبال | ندیدہ دشمنِ خودرا کمر بکینہ مبند

در مقابل ترکماناں اہر منے مثل منے باید - قولہ تعالٰے "الخبیثات للخبیثین"

بیت

شغالِ بیشۂ مازندراں را | نگیرد جز سگِ مازندرانی

اما باید دانست کہ مایۂ امیدواری و حبل المتینِ سلامتِ عثمان آغا سُنّی گرئے او بود - و ایں بود - کہ برائے تشبّہ بقومِ دستارے سبز

بطریقِ امیران و شرفاے اہلِ سنت بر سر پیچید۔ و سر و وضع خود را مانندِ اہلِ تسنن آراست۔ اما خوانندہ مے داند۔ کہ نسبت او بہ پیغمبر۔ بیش از نسبتِ قاطر سوارے خود بدو نبود۔ روزے چند بدیں منوال قطع مسافت نمودیم۔ تا روزے چاوش شیر دل باکمال معقولی و وقار پیش آمد کہ اے یاران۔ ایلغارگاہ ترکمانان اغلب اوقات ایں منزل است باید چشمہا را کشود۔ و دست و پا را جمع کرد۔ و پراگندہ نرفت۔ اگر خدا نکردہ قضا روے نماید۔ باید دست از جان شستہ پائداری کرد میادا خوف و ہراسے بر دلِ خود راہ دہید۔ کہ کار تمام است"۔ ازیں سخن بادِ بروتِ عثمان آغاے شیر افگن فرونشست۔ اول کارش اینکہ اسلحہ و آلاتِ کارزار را از بر خود بکشود۔ و تنگِ پشتِ قاطر بست پس بہ بہانۂ قولنج آغازِ نالہ و آہ کرد چوں مردم از خیال شجاعت نمائی و مقاومت او بدشمن در گزشتند۔ خود را بہ عبائے فراخ در پیچید۔ و با چہرِ عبوس۔ استغفر اللہ گویاں۔ سبحہ شماراں بنزولِ قضا و بلا تسلیم شد۔ وانگہے پشت گرمیٔ او بچاوش پہلوان بود۔ کہ از جملہ اسباب بے باکی از خطر۔ حرز و تعویذے چند بیازو بستہ مے گفت "کہ اینہا طلسم تیغ بندی و تیر بندی است"۔ و با اصرارِ تمام مے گفت "ہر کہ ازیں قبیل طلسمات با خود داشتہ باشد رویئن تن است۔ تیغ و تیر بدو کارگر نمے شود۔ بلکہ برندہ و اندازندہ برمے گردد۔ مگر اینکہ بردم تیغ و تیر ہم طلسمے ازیں گونہ بستہ باشد"۔ چاوش رویئن تن بادوسہ تن از دیگر دلاوراں قدمے چند پیشاپیش کارواں

یزک داروان گاہ گاہ برائے اظہار شجاعت و جلادت اسپے تاختند۔ ونیزہا برہوائے انداختند* عاقبت از آنچہ آں مے ترسیدیم بر سر ما آمد* اولاً صدائے تفنگے چند بلند شد۔ بعد ازاں گرد و غبار روئے ہوا را تیرہ و تار ساخت* ہلہلہ و ولولۂ غریبے برخاست کہ نزدیک بود پردۂ گوشہا را بردرد* از ہول و ہراس ہمہ برجا خشک ماندیم* رنگہا پرید زہرہا درید* ہمانا حیوانات ہم مثل انسان آں واہمہ را دریافتند* کاروانیاں بہ یکبار مانندِ کنجشگانِ بازدیدہ اوّل با طرافِ یکدیگر حلقہ زدند* اما چوں سر و کلّۂ ایلغاریاں نمایاں شد۔ اوضاع دیگرساں گشت* بے آنکہ تفنگے خالی شود۔ و تیغے از غلاف برآید۔ سلاحداراں مانندِ جوجگانِ کبک بدیں سوے وآں سوے پراگندہ شدند* پارۂ گریختند۔ و پارۂ از پا در افتادند جمعے بے صدا گریہ مے کردند۔ و جمعے بافغاں فریاد برمے آوردند۔ کہ "یا امام غریب! بفریاد غریباں برس! دستگیری کن! دستگیر شدیم!"* چاؤشے کہ مے گفت۔ شغالِ مازندراں را سگِ مازندراں میگیرد دراولِ کار چناں ناپدیدار گشت۔ کہ ہیچ کس را ازو خبرے نشد* چاروا داراں تنگہا بگسیختند و بارہا را بریختند۔ باستوراں بگریختند* بیک تیرِ باراں ترکماناں کارِ ما تمام شد* پس بکارواں تاختند۔ مردم را بستہ بارہا را بکشودہ بتاراج پرداختند* درچند دقیقہ مالکِ اموال و نفوس بسیار گردیدند* عثمان آغا درآں گیر و دار درمیانِ لنگہاے بار۔ بر روئے خزیدہ بود۔ و منتظر کہ چہ برسرش آید* ناگاہ ترکمانے غول ہیئت و عفریت صورت

بخیال اینکه آن هم لنگه البسه است از دنبالش گرفت و بر روے بغلطانید و چوں از میانِ عبا بر آورد لگدے سخت بر پهلویش نواخت که "بمیر و ولت قزلباش!" بیچاره عثمان آغا از هولِ جان ترسان و لرزان شروع کرد به لعنت بر شیعیانِ علی و رحمت بر پیروانِ عمر۔ بلکه بدین شیوه دل ترکمانان را نرم سازد۔ امّا ترکمانانِ ملعون نه بنامِ علی رحمتے راندند و نه بنامِ عمر فاتحه خواندند۔ آں همه لعنت و رحمت به هدر رفت۔ از رخت و احرام بجز دستارِ سبز و پارچه برائے سترِ عورت بجز پیراهن و زیرجامه هرچه داشت از و بستاندند عباے امیرانه اش را هم دراں حال ترکمانے دیو مثال باشلوار وے زیرا بروے در بر کرد + آمدند بر سرِ من۔ لباسم بکندنش نمے ارزید۔ زحمتم ندادند۔ در سایهٔ این بے اعتنائی دستهٔ تیغ دلاکی هم بجا ماند۔ و بجا شد۔ اما من بے زبانِ قزلباشِ افضی خود تول افتادم۔

ترکمانان بعد از ترکتازی غنائم و اسرا تقسیم کردند۔ ما را چشم بسته برترکِ اسپان بنشاندند۔ و همه روز براندند۔ شبانگاه در میانِ درهٔ خلوت برائے استراحت فرود آمدند۔

روز دیگر وقتیکه اذنِ چشم کشودن دادند خود را در جائے دیدم که بغیر از چشمهائے تنگِ ترکمانان کسے آنجا ها را ندیده است۔ بعد از طے چندیں پست و بلندئے بے آبادانی در انجام بدشتے پهناور رسیدیم که آں سرش بدیارِ آخرت مے پیوست۔ و تا چشم کار مے کرد سیاه چادر بود و خیمه و گله بود و رمه۔ آں وقت دانستم که

ہمیں وادیست ایں بیابانِ دور
کہ گم شد درو لشکرِ سلم و تور

گفتارِ سوم

حاجی بابا بدستِ کہ افتاد و تیغ و لاکیش بچہ کار برخورد

تقسیمِ اسرا از یک جہت بخیر باشد۔ کہ من و عثمان آغا باہم بحصۂ ترکمانے دیو پیکر افتادیم۔ کہ ذکرِ خیرش رفت۔ اسمِ ایں مرد ارسلان سلطان و سردار اوّلینِ قبیلہ بود۔ کہ در فرود آمدن از کوہ بداں رسیدیم۔ چادر ہائے آں قبیلہ در سایۂ درۂ عمیق۔ بر کنار آب رواں و از کوہ ہائے اطراف آبہا بدانجا ریزاں۔ و سراپا چراگاہہا از گاو و گوسفند و سائر مواشی مالامال بود۔ ما دراں جا ماندیم و سائر ہمدرداں و ہمراہان را دور دست تر از ما در میانِ قبائل پراگندہ ساختند۔

چوں چشم خیمگیانِ قبیلہ از دور بما افتاد۔ با آوازہائے بلندِ شادی و خرمی "بخیر باد قدمِ اسیر آوراں" و تماشائے اسیران از خیمہا بیروں تاختند۔ و سگانِ پرپشم و پیلہ از دیدنِ ما بیگانگان بپارس و ہجوم پرداختند۔ چنانچہ کم ماندہ بود۔ کہ ما را پارہ پارہ سازند۔ زنِ سرکردہ

کہ کد بانو مے گفتند۔ چوں دستار سبز عثمان آغا را (کہ تا آنگاہ مغول پایۂ حرمت و اعتبار مے شد) بدید۔ برنگ او فریفتہ یا شتیاق تمام از سرش برداشت۔ ولے کلاہ لتہ را کہ گنجینۂ پنجاہ اشرفی بود۔ برجا گزاشت۔ از شومئے بخت زن دیگرش بعنوان اینکہ تکلتوے جہاز شترش پشتش را زخم مے سازد۔ و در زیر قلناق لتۂ نرمے لازم است۔ بطمع کلاہ اُفتاد۔ عثمان آغا برائے بقائے بقیۂ دولت خویش دو دستی بر سر چسپاں خیلے کوشش کرد۔ ولے سودے نہ بخشید۔ کلاہے کہ من مے دانستم و او کہ در میانش چیست۔ زنگد برد۔ و در گوشۂ چادر در میان کہنہ پارچہا انداخت۔ و در عوض کلاہ کہنۂ قلبانی بر سر او نہاد ایں کلاہ ہم مُردریگ کسے بود۔ کہ پیش از ما مثل ما اسیر افتادہ و از اندوہ بسیار ہلاک شدہ بود۔

عثمان آغا با کلاہ صاحب مردہ۔ بحکم کلفتی و بے دست و پائی صاحب منصب مردہ (یعنے بمنصب شتر چرانی) نامزد شد۔ و مرا غدغن کردند۔ کہ از چادر ہا قدمے دور تر نگذارم و بہ نقد وقت بمشک جنبانیدن و کرہ در آوردن میاہی گردیدم۔

ارسلان سلطان اعلان ظفر و ولیمۂ سفر را شیلان باہل اوبۂ خود کہ بیشتر رفیق سفر او بودند۔ کشید۔ دیگے بزرگ پلو پختہ شد۔ و گوسفندے درست بریان کردند۔ مرداں در خیمۂ و زناں در خیمۂ دیگر۔ اوّل طعام را مرداں خوردند۔ بعد ازاں زناں۔ و باقی را بکو پانان۔ و

فضلۂ خائیدن وچا ویدنِ چوپانان را بما و سگان انعام دادند ٭ من با اندیشۂ تمام از دور بوئے ہمے کشیدم۔ چہ از اوّلِ اسارت تا آن نگاہ غذائے حسابی نخوردہ بودم ٭ ناگاہ زنے اشارت کردہ در پشتِ خیمہ بنشاند و در برِ پلوے با پارچۂ دنبہ در پیشم نہاد۔ کہ "این انعامِ کدبانو است۔ مے گوید کہ دلم بسیار بحالِ تو مے سوزد۔ غم مخور۔ خداوند بزرگ است" ٭ ولے آنکہ جوابِ شکر گزارئے من بشنود۔ باز پس رفت ٭

آن روز را مرداں با بیانِ شجاعت و جگوں نگئے سفر و کشیدنِ تو لون۔ و زنان بنواختنِ دف و ترانہاے گوناگون بسر بردند من و بیچارہ عثمان در گوشۂ اسارت سر بزانوے فکرت ٭ من از نشانۂ لطفِ کدبانو اُمید وار۔ سوداہاے خام مے پختم۔ و او از ہمہ چیز نومید و سر از جگر پر درد برمے کشید ٭ من برائے دلدارئے او ابا بیہودہ مے کوشیدم کہ "اے مرد! توکل و تفویض از شعار اسلام و ایمان است ٭ اندوہ مدار۔ خداوند کریم است" ٭ اما او یا نالہ و آہ از بختِ بدِ خود در شکایت بود کہ "ترا بخدا! دست بردار۔ راست است خدا کریم است۔ اما برائے تو کہ نہ مالکِ دیناری و نہ صاحبِ حبۂ۔ نہ برائے من۔ کہ خانہ ام چنان خراب شد۔ کہ دیگر آبادی پذیر نیست" ٭ ھانا ہمہ اندوہِ او از فوتِ منفعت پوست بخارا بود۔ کہ دینارِ آخر را حساب مے کرد۔ و آہِ بے حساب مے کشید ٭ زبانِ وصال دراز نکشید ٭ فرداے روزِ دیگر او را با پنجاہ شتر بہرا گاہ فرستادند با تہدیدے شدید و اکید کہ "اگر از

ببینئے یکے خون در آید گوش و ببینیت خواہیم کند و قیمت اور البسزبہایت خواہیم افزود''۔ آخریں نشانۂ دوستی ذر برابر چادرہا اور ہر جہارِ شترے بنشاندم۔ وسرش باکمال نرمی و اُستادی بتراشیدم ۔ این ہنر نمائی برائے تدبیر آئیندہ ام خیلے بکار خورد۔ فی الفور ہر کہ راسرائے بود۔ بر داشت وبتراشیدن و وید۔ ایں آواز بزودی بگوش ارسلان سلطان رسید۔ مرا بخواست وسرش کہ از زخم تیغ و تبر سراسر درہ و تپہ بود عرضہ نمود۔ کلۂ کہ در تمام عمر بجز مقراضِ پشم چینی۔ با تیغ جلادی یعنی اُسترہاے روستا ئیاں) ندیدہ بود۔ در دستِ دلاکے چالاکِ مانندِ من خود را در بہشت انگاشت ۔ دستے بسر مالید و بآں ہمہ گودالہا وسفاکہا بداں ساخت وپرداخت بیالید کہ حاجی اراستی تو دو روز راہ از زیر پوست رفتۂ بخدا کہ ہر گز دست از سر تو بر نمے دارم ۔ نزد لاک باشئ خود کردم ۔ بہر سر بہا کہ باشد۔ آزادت نمے سازم''۔ قیاس کن۔ کہ ازیں سخن چہ بر من گزشت اما بروے خود نیا وردم۔ در دل بدیں خیال کہ اگر در اوّلین فرصت ازیں خدمت استعفانہ کنم۔ نامردم۔ و در ظاہر از روے سپاس گزاری خم گردیدہ دامنش بوسیدم ۔ بارے انیس شبانہ روزئے اوشدم و ہرچہ در دلش پیشتر جاے کردم۔ رہائی از آں خدمت دوزخی یا ہمہ یاسے کہ مے دانستم۔ اُمید وار تر وا ستوار تر مے گردیدم ازیں رو در اسارت بمن از دیگراں کمتر کار گرمے نمود۔ وچنداں در دورنج و اندوہ را درنمے یافتم ۔

گفتارِ چہارم

در تدبیرِ حاجی بابا برائے تحصیلِ پنجاہ اشرفئی عثمان آقا و قصد نگہداری آنہا

برائے پیش بُردن خیالِ گریز اوّلین مطمحِ نظرم اینکہ کلاہِ پنجاہ اشرفی را بچنگ آرم۔ اما در یغ کہ او را زنِ کلاہ بردار در گوشۂ چادرِ خود انداختہ بود۔ بے رنگ و بوے شبہ آں را از انجار بودن دشوار بلکہ محال مے نمود۔ یا اینکہ در سایۂ شہرتِ دلاکی در نزدِ مرداں آبروئے پیدا کردم۔ اما با زنان سروکارے نداشتم۔ اگرچہ بعد از دورئے پلو جابے اُمید واری بود۔ کہ بانو با من گرم تر گیرد۔ اما چوں نہ بخیمۂ او راہے داشتم۔ و نہ بخیمۂ سائر زناں۔ پیوندِ دوستی منحصر بود از جانبِ او بناز۔ و از جانبِ من بہ نیاز۔ آں ہم از دور۔ از یں روئے نتیجۂ کار چنداں روشن نہ بود۔ از لطافِ پردانی اینکہ ترکمانان را از رسومِ شہریاں آں قدر سررشتہ ہست۔ کہ مے دانند کہ دلاکانِ ایران نوعے جرّاحند گزشتہ از کارِ حمام خون گرفتن و دندان کشیدن و شکستہ بندی ہم از دستِ شاں برمے آید۔ ایں بود کہ بانو در خود

زیادتئے خوں دریافت وکس برمن فرستاد کہ "خون ے توانی گرفت یانہ؟"
من این فرصت را برائے ربودنِ کلاہِ والاجاہ دست آویزِ خوبے شمردم
چہ شب وروز عقلم در کلاہ بود۔ جواب دادم "اگرچہ اقوے بیایم بہ مہارت
من کسے نیست۔ بیکے از ریش سفیدانِ قبیلہ کہ دم از منجمی مے زد حکم
کرد کہ" در فلاں وقت سکزیلدوز در تحت الارض است۔ و در برج
سنبلہ قرانِ مریخ و زہرہ واقع۔ خون گرفتن را نیک شاید۔ در آں
ساعت مرا بچادرِ زناں بردند۔ بانوآں سنین برزدہ بررفے خرسک
ناشکیب۔ چشم براہ من نشستہ بود۔ ولے از آں آہو نگاہانِ حالدر
وسرو قدانِ باریک اندام۔ و نازک میانانِ گل عذار کہ در ایراں
چشم ما بدیدار شاں روشن و دل بوصلِ شاں مشتاق است نبود۔ بلکہ
فیل جثہ۔ تنگ چشم۔ کم کلفت۔ شکم ہنگفت۔ سطر ساق۔ بحفص دین
از یک طرف دلم برہم خورد۔ و از طرفِ دیگر چناں ہولِ ارسلاں سلطان
در دلم جائے گیر بود۔ کہ جائے گنجائشِ چیزے دیگر نداشت۔ ہمیشہ خوابِ
بریدہ شدنِ گوش و بینی مے دیدم۔ ولے با کمالِ خویشتن داری موردِ
التفاتِ بانو شدم۔ و سائر زناں مرا بجائے اُستادِ کامل و آدمئے خارق
العادات نہادند۔ ہمہ نبضِ خود نمودند۔ من ہم بفراخورِ شاں و حال
ہر یک۔ تجویزِ عمل و مداوائے نمودم۔ بارے از یک سوے در تہیہ
و در ترتیب تسمہ و دستمال و پنبہ۔ و از دیگر سوے با چار چشم جو یلے
دفینہ۔ چہ دیدم کہ کلاہِ صاحب پنجاہ اشرفی در گوشۂ چادرِ نیک سیاہ

افتادہ ✦ ببرکتِ تاثیرِ خاکِ پاک تدبیرے بخاطرِ اندیشہ ناک رسید - کہ پنداشتم بحصولِ مراد بسیار موافق است ✦ بارِ دیگر تفکر کناں نبض بانو را بگرفتم - و سر جنباناں گفتم "خستگئے بانو سنگین و پیچا پیچ مے نماید ✦ خونِ او را ازیں ریختن نشاید ✦ باید او را در ظرفے نگاہ دارم تا در وقتِ فراغت نیک بنظر آرم - و اساسِ کارِ خود بر آں نہم" ✦

ایں تکلیف درمیانِ زنان موجبِ قیل و قال بے پایاں شد - ولے بانو آں را بمہارتِ من حمل نمود ✦ مشکلے از نو بظہور پیوست - در خانۂ ترکماناں ظروف و اوانی کمیاب است و گراں بہا - عادتِ شاں اینکہ ظرفِ نجس شدہ را دیگر بکار نے برند - ہمگناں ظرفہا را یگاں یگاں نام بردند - و بالودگئے ہیچ یک تن در ندادند ✦ من در تردد و تزلزل کہ در تکلیفِ خود اصرار کنم یا نہ ✦ بانو را بخاطر آمد کہ "دلوچہ از پوست در فلاں جاست - او را بیاورید" ✦ بیاوردند ✦ در برابرِ آفتاب بداشتم - و چند جاے آں را با چاقو سوراخ کردم کہ "پارہ است - ظرفے دیگر مے باید" ✦ عاقبت گفتم "اگر ظرفے از مس و چوب نیست - کلاہِ قلپاق وار چیزے بیاورید" ✦ کہ بانو گفت "حالا خوب شد - کلاہِ پیرۂ امیر کجاست؟ زنے کہ برائے قلتاقِ شترش برداشتہ بود - فریاد بر آورد کہ " او از من است" ✦ بانو بر آشفت کہ "سبحان اللہ! مگر من بانوئے ایں خانہ نیستم؟ دیگر ہر چہ ہست - اختیارش با من نیست؟ آں کلاہ را مے خواہم - البتہ مے خواہم" ✦ آں یک گفت "نمے دہم و البتہ نمے دہم" ✦

بیک بار ہنگامۂ نزاع گرم گردید۔ و چادرِ ارسلان سلطان حمامِ
زناں شد۔ من ترسان و لرزاں کہ مبادا ارسلان سلطان بیاید و
استخوانِ منازع فیہ را از میاں برباید۔ خدا پدرش را بیامرزد۔ منجم
نیز بمیاں افتاد۔ او بحرمتِ ریش و من بعزتِ لنگ دعوے را
کوتاہ کردیم۔ کہ اگر خدائے نخواستہ، قضائے روے بد دہد گناہش
البتہ بگردنِ کسے است کہ کلاہِ لتہ را دریغ داشتہ است"۔

خلاصہ اصلاح ذات البین شد۔ پس مہیائے خوں گرفتن شدم۔
ہمینکہ بانو لشتر چاقو را در دستِ من۔ و لگن کلاہ را در زیرِ دستِ خود
دید۔ تبرسید۔ و خواست کہ از خون گرفتن درگزرد۔ اما من نبضِ او را
بدقت گرفتم و گفتم "ایں نکول معقول نیست۔ بعلمِ الٰہی گزشتہ۔
کہ خونِ تو امروز ریختہ شود"۔ ایں حکمت موافقِ طبیعتِ ہمہ افتاد۔
بانو نیز تن بقضا درداد۔ پس خونِ او را بمیانِ کلاہ ریختم۔ و او را دور
از چادرہا بپائے درختے بردم کہ "زنہار کسے بریں دست نہ زند۔
کہ تدبیرِ من باطل مے شود و ایں ہمہ زحمت بہدر مے رود"۔ شبانہ
ہنگام چوں ہمہ بخواب رفتند۔ من با سر بسرِ کلاہ رفتم۔ و با تپشِ دل
و لرزۂ دست بشگافتم۔ ہمینکہ بالذتِ کامل پنجاہ عدد اشرفیِ خوں
آلود را بر داشتم۔ خود را مالکِ گنجِ بادآور دپنداشتم۔ اول اشرفیہا در
آں نزدیکی بجائے نہفتم۔ پس از اں کلاہِ دریدۂ خون آلودہ را در
زیرِ خاک کردہ گفتم۔ بروکہ عجب دفینہ داشتی کہ ما اینک از

خاک برداشتی"۔ روز دیگر بانو خبر فرستادم" که از کلاه آنچه باید دستگیر
من بشود بشد۔ عاقبتِ مرضِ بانو بخیر ست۔ ولے چوں دیشب
چند گرگ در حوالئے کلاہ دیدم۔ ترسیدم که دہاں بجوں آلاید و خرابی
رسد۔ کلاه را نجاک نهفتم"۔ بانو بسیار اظهار امتنان نمود۔ علاوه
بر وعدهٔ نوازش و التفات با دستِ خود برّه پُر کرد۔ و بریاں ساخت
و با پلو و کشمش و سر شیر و ماست بمن ہدیہ فرستاد۔

ہمینکه اشرفیها بدستم اُفتاد۔ بیادِ آوارۂ کوه ها عثمان آغا اُفتادم
که باشتراں سودائے پخت۔ من نسبت باو در پادشاهی بودم۔ نیم
قرارے باخود دادم که نقودش را واپس دہم۔ اما کم کم بدلیل و برہان
تراشیدن و راه شرعی جستن آغاز یدم که "بدلیلِ شرع ہر که گم شدهٔ
دست از وے شستهٔ جوید۔ شرعاً از وست۔ من گم شدهٔ دست
از وے شستهٔ جسته ام۔ پس شرعاً از من است۔ و بدلیل عقل
اگر تدبیر من نمے شد۔ ایں نقود از میاں مے رفت۔ پس حقِ من
براو از ہمه کس بیشتر است۔ و گزشته ازینها اگر ایں نقد را بصاحبش
بدہم۔ با حالتِ حالیه خود چه خواہد کرد؟ ممکن که از بے دست و
پائی باز از دست بدہد۔ و حال اینکه اگر در دست من باشد۔ مثل
آنست که در دست او باشد۔ شاید من باو سببِ خلاصئے او و خود
شوم۔ پس ہم خیرِ من است ہم خیرِ او۔ که در دست من باشد"۔
خلاصه عاقبت بر ایں قرار دادم که "اگر خدا مے خواست ایں

نقد در دستِ او باشد۔ چرا چنیں مے کرد کہ بدستِ من افتد؟۔
وَاللّٰہُ یَقْدِرُ مَنْ یَّشَاءُ وَھُوَ بِکُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ"؟ بعد ازیں
آبہ کہ رفعِ ہمہ مشکلات کمرد۔ اشرفیہا را برخود از شیرِ مادر حلال تر شمردم۔
اما مانندِ ردِّ مظالم نیمۂ بریانِ پیشکشے را کمر بستم کہ لبعثمان آغا فرستم۔ بچہ
چوپانے جستم کہ نزدِ او مے رفت۔ سر شیرا با و خوراندم تا نیمۂ برّہ
را درست لبعثمان آغا برساند۔ بچۂ چوپاں قسمِ نخوردن خورد۔
من فریبِ وے خوردم۔ چراکہ بمفاد بیت

"چو با حبیب نشینی و بادہ پیمائی
بیاد آر حریفانِ بادپیمارا"

بسیار دلم مے خواست۔ کہ لا اقل دوستِ خود را از دولت و نعمتِ
خود بہرہ مند سازم۔ ولے دریغ کہ چوپان زادہ ہمینکہ بدانسوے
درہ گزشت۔ در برابرِ چشمِ من سرِ نیمۂ برّہ را بکشود۔ و بخوردن آغاز
نمود۔ و شک نبود کہ تا از نظر غائب شود۔ ہمہ استخوانہایش را ہم
خواہد لیسید۔ و خبرش را ہم لبعثمان آغا نخواہد برد۔ چوں از
رود گزشتہ بود در تعاقب او فائدہ ندیدم۔ سنگے چند انداختم
بقوزکش ہم نخورد۔ و دشنامے چند دادم۔ بگوشش ہم نرسید۔
آتشِ دل را بدیں فرو نشاندم کہ "بچّہ ام! برو۔ جواں مرگ شوی۔
و زہرِ مار بخوری"۔

گفتارِ پنجم

دروز و شدن حاجی بابا و ایلغارِ روے بزاد و بوم خویش برائے ستگاریئے خود

زیادہ بر یک سال در دستِ ترکمانان اسیر ماندہ و دراں مدت راز دار و مستشارِ خواجۂ خود واقع شدہ بودم۔ در امور ذاتی و کارہائے غیر بامن کنگاش نمودے۔ و مرا امین و کارداں شمردے۔ بامید خلاصئے گریبان خویش بارہا از وے نیاز کردم کہ مرا باخود بالا مان برد عاقبت بحکمِ حصولِ اطمینانِ کلی بمن بداں راضی شد۔ چوں دستورئے آں نداشتم کہ قدمے از چادرہا دور تر گزارم یا بجز چراگاہ ہا روم۔ راہِ آں بیابانِ نمکزار (کہ درمیانِ ما و ترکمانان واقع است) و چند دچونِ کوہہا کہ سر بثریا کشیدہ بر من مجہول بود۔ و معلوم کہ اگر تنہا بگریزم۔ مانند بسیارے از دیگراں از سرنو گرفتار و عذابم یک بر ہزار شود۔ ایں بود کہ ازیں گونہ گریز نابجا گریختم۔ مقصدِ اصلی از ہمراہیئے خواجہ ام آں بود کہ اگر بنقد خلاصی میسر نشود۔ بارے بداں وسیلہ۔ راہ و چاہِ آں صحرا را یاد گیرم۔ تا اگر وقتے خداوند فرصتے

دہد بخلاصی مانعے نباشد۔ ترکمانان بیشتر اوقات ایلغار را فصل بہار
مے کنند۔ چہ دراں ایام درکوہہا علف از برائے حیوان و در صحرا
آذوقہ برائے انسان فراوان است و ملاقات کارواں حتمی۔ چوں
اسیرانِ کندہ بر پائے بہار از غل و پالہنگ افراسیاب بہمن و
اسفندیارِ اسفندار مذ رہائی یافتند۔ شہرنشینانِ ربیع راکہ از رنجِ
یساقِ دے درکوہہا و درّہائے دور دست قشلاق داشتند۔
ایام خلاصی رسید۔ بہادرِ چیرہ دستِ چنار مہیائے الامان و یورش
گشتہ بجانبِ دارالسلطنتِ گلشن روے آوردہ افواج خنک
روے شتا و سپاہِ سردزمستاں کہ بادہیمایانِ عرصۂ جہانند۔ شاخ
و شانۂ اشجار را بمشاجرہ درہم مے شکستند۔ واز محلاتِ خیابانِ
چمن دست تطاول افراشتہ سینۂ گل را بزخمہائے کاری چاک
چاک۔ و گلگوں قبایانِ چمن را از لباسِ بار و برگ عریاں و ہلاک
ساختہ۔ از جیبِ غنچہ ہمیانِ زر در آوردہ بودند۔ یلانِ صاحب
شوکتِ گلستان و دلاورانِ صنوبر لوائے گلگون پرند در عرصۂ گلشن
افراختہ باساز و برگِ تمام بمعسکرِ خدیو بہار در آمدند۔ گلبن عمودِ غنچہ بدست
گرفت۔ ترکش بندانِ شاخسار تیر و کمان بر داشتند۔ نیزہ داراں درختاں
سنانہائے مشکیں کلالہ افراشتند۔ درہم زدنِ ہنگامۂ بہمن و غارتگرِ شہر دے گشتند
ارسلاں سلطان نیز بہادراں و کار آمدانِ قبیلہ را از دہ و صد
بخواست۔ و تکلیف ایلغاری تا بہ ناں ایران بد لشان خوشنود چنانچہ

تا بسپاہاں روز و در دلِ شب (کہ ہر کس بخوابست) بمیانِ کارواں سرائے شاہ کہ مسکنِ بازرگانِ تونگر و سرمایہ داران معتبر است بجزند و غارت کنند۔ و در دانستنِ راہ و چاہِ دشتِ قبچاق۔ خود یگانۂ ترکماناں بلکہ یگانۂ آفاق بود۔ و رہبری بنفسِ او محوّل۔ اما کسیکہ کوچہ و بازارِ اصفہاں را نیک بداند۔ و در شب راہنمائی تواند۔ غیر از من نبود۔ ازیں روے برائے بر گزیدنِ من بدیں کار بدیشاں مشورت نمودہ پارۂ بمخالفت برخواستند کہ زادہ و بزرگ شدۂ جائے برہنمونئے غارتِ آں جا برگزیدن کارِ عاقل نیست۔ چہ در میانِ چشم و ابرو دلخواہِ خود را بدرستی تواند از پیش برد۔ بعد از گفتگوے بسیار کار برایں قرار گرفت کہ من رہبر شوم۔ و دو تن بر من موکّل سازند تا اگر در حرکاتم خلافے مشاہدہ کنند۔ کارِ مرا بپردازند۔ پس ازیں قرار۔ یکدل و یکجہت بسوفاں گرفتنِ اسپاں و تدارکِ راہ پرداختند۔ یکرانے کہ دوبارہ در میدانِ دو گوے پیشی ربودہ بسوارئے من خاص نمودند۔ کلاہِ قلباقی در غایتِ بزرگی برسر۔ کلیجۂ از پوست در بر۔ تیرے و کمانے در شانہ۔ نیزہ کہ سنانِ وے بر آن و بر جا نہادہ مے شد بر دست۔ مانندِ ترکماناں یراق کردم۔ و در خورجینِ ترکی برۂ جو خوری و میخ طویلہ و رسنے برائے بستن و لنگاہارئے اسپاب نہادم۔ و غلیفے بزرگ بر فتراک بستم و برائے احتیاط شتے نوالہ باشتنش دانہ تخمِ مرغِ آب پز در ہمیانی نہفتہ بر دوش انداختم۔

و ذخیرۂ سائر اوقات را حوالہ بقسمت و اعتبار بقناعت نمودم ۰
در ایام اسیری و محرومی از نعم و ناز با ہرچہ بدستم افتاد
دفع گرسنگی کردمے۔ و برو ہرچہ بود و لو خار و خاشاک خفتمے ۰
بہ شاگردی خواری در رخت خواب خفتن را فراموش کردہ بودم۔
رخت خواب نداشتن زحمتے نداشت ۰ ہمراہاں نیز چناں سختی دیدہ
و رنج آزمودہ بودند کہ دریں باب کسے بگرد ایشاں نمے رسید ۰
اشرفیہائے عثمان را بکمر بند خویش سخت بردوختم۔ و بداں
بیچارہ کہ از خونابہ خوری و اندوہ شماری بجز پوست و استخواں چیزے
از آں برجاے نماندہ بود۔ وعدہ ہا دادم۔ کہ در وقتِ فرصت از
تخلیصِ وے بقدر توان کوتاہی نکنم۔ و در نزدِ یاراں و خاندانش
بتحصیلِ سر بہائے او بکوشم ۰ بے نوائے فلک زدہ آہے سرد از
جگر بکشید۔ کہ "اے فرزند! ہیہات! ہیہات!! من کیم تا بشمارِ کسے
آیم۔ و غمم را بچیزے شمرد؟ پسرم بتلفِ اندوختہ ہایم دامن درمیاں
زدم با بہانۂ مرگم با شوہرے دیگر دست در کمر۔ پر و بالم از ہمہ
رو ریختہ۔ دست و پایم از ہمہ جا گسیختہ ۰ یک التماس از تو دارم
و بس۔ آں اینکہ پرسی و دادرسی کہ در استانبول داد و ستدِ پوستِ
نجار اچگونہ بودہ است۔ و خبرِ صحیحے بمن آری"۔ دلم بحالِ وے
بسیار بسوخت۔ و باز در دلم بگذشت کہ نقودش را واپس دہم۔
باز ملاحظاتِ حکمیتہ و قیاس و برہان شرعی بنا را بر آں نہادم کہ "نقد

در دستِ من باشد۔ بلکہ بدان وسیلہ بگریزم وگریزِ خود را وسیلۂ خلاصئ او کنم وترتیبِ قضیہ چنیں دادم کہ خلاصئ عثمان آغا بے نقد ممکن نیست۔ واگر نقدم را واپس دہم۔ خلاصئ او ممکن نیست۔ پس نقدش را نباید داد۔ تا خلاصئ او ممکن باشد۔ طریقۂ خرجِ ایں نقد را من مے دانم۔ ع

"چہ داند آنکہ اُشتر مے چراند؟"

بعد ازیں قضیہ بدیہی الانتاج اشرفیہائے زر را تصرفِ شرعی نمودم وبادُعائے فراواں صاحبش را بخدا سپُردم۔

منجم سکزیلد وزر را بہ پشتِ سر۔ در جال الغیب را بمقابل انداخت وساعتِ سعدے از برائے تاخت وتاز تعین کرد۔ شبا ہنگام براسپاں بر آمدیم۔ وباسروارئے ارسلاں سلطان وستۂ ایلغاریاں عبارت بود از بیست تن۔ بیشتر ایشاں دلاوراں وبہادرانِ کار آزمودہ وہمہ بر اسپانِ تکلہ بتاب آوری وسرعتِ رفتار مشہور است۔ چوں در روشنئ مہتاب آنگونہ مسلح اسپاں را از جائے برمے انگیختند۔ آناں را رستم دستاں وسام نریمانِ حرامیاں مے پنداشتم۔ آمدیم برسرِ بندۂ مستمند من خود مے دانستم کہ چند مردہ حلاجم۔ اگر بار خاطرے نبودم یارِ شاطر ہم نبودم ولے از شجاعت دمے مے زدم۔ تاہمراہاں نہ پندارند۔ کہ پشک از مویز نیست۔ ولے در باطن دلم مے تپید۔ کہ در ہنگامِ کارِ جلِ خود را

چگونہ از آب بر آرم *

راہبر مارا از جنگلہاے انبوہ دامنۂ کوہ تبرستان بے آنکہ قدمے خطا گزارد۔ رہنمائی ہے کرد۔ و من تعجب ہے کردم * دیدار آں ورطہ ہاے ہول انگیز و پست و بلند یہاے سہم آمیز بچشم مانند من آدمی ناشی در نہایت وحشت و دہشت مے نمود۔ بحکم غرور پاے ستوران خود در وقت وبے وقت جوے وجر دہ و درّہ و پتہ ہار ابیباک و پروا ہے گزشتیم۔ تا اینکہ بہ نمکزار بے آب و آبادانئے عراق رسیدیم * آں وقت معلوم شد۔ کہ اطلاع ارسلاں سلطاں تا بچہ حد و از ہمہ جا باخبر است * خورد و کلاں ہمہ کوہ تپہ و درّہ و وادی را باسم و رسم وجب بوجب بلد بود * در پے زدن و استدلال از آثار پاے معجزہ مے نمود۔ از آثار پاے دانست کہ راہرو از چہ قبیل است و از کجا بکجا مے رود۔ بار دار است یا بے بار * از مشاہدۂ ایں اطلاع دفون من متحیر و لاحول کناں مے ماندم * از پہلوے آبادانیہا با کمال احتراز مرور کناں شبہا میراندیم۔ و روزہا در جائے خلوت مے ماندیم۔ از آخرین آبادانی یعنی از خیمہ نشینان صحرا۔ توشہ و آذوقہ کرایہ مندی گرفتیم و داخل کویر بے سروبن عراق شدیم۔ اسپاں را بقدر طاقت و تواں راندیم۔ بعد از طے صد و بیست فرسنگ راہ بحوالئے اصفہاں رسیدیم * ہنگام دلیری در رسید * ہمراہاں

شالودۂ نیتِ خود بریختند۔ واز شنیدنِ آں گوشتِ بدنِ من ریخت
نیت شاں اینکہ بدلالت من از خیابانے خلوت بہ شہر در آیند۔
ونیمۂ شب وقتیکہ مردم آرمیدہ باشند۔ بکارواں سرائے شاہ کہ در
آں وقت از بازارگاناں پر۔ واز مسافران ونقود مالا مال بود۔
درخزند۔ وآنچہ از نقود بدست آرند۔ باچند تن بازرگاناں کہ مظنۂ
سربہائے ہنگفت باشند۔ برگیرند وپیش از آنکہ آوازہ بہ شہر در
افتد ومردم بامداد رسند از راہے کہ رفتہ اند برگردند۔ من ایں
ترتیب راچناں خطرناک وغیر میسر دیدم کہ بے محابا باز زدنِ
رائے ایشاں برخاستم۔ اما ارسلان سلطان باچہرہ افروختہ وچشم دریدہ
گفت کہ حاجی! ایں جا نگاہ کن! ایں کار بازیچہ نیست۔ شغلِ ہمیشگئے
ماست چرا ہمیشہ مے شد۔ حالا نے شود؟ بحقِ خدا وپیغمبر اگر آنچہ
مے گوییم۔ جز آں کنی۔ بمغزِ استخوانِ پدرت آنچہ باید بکنم میکنم۔
آنگاہ امر فرمود تا در پہلوے او بدلالت مشغول باشم۔ وبجانب دیگرم
نیجئے موکل ساختند تا اگر در من آثار بدجنبیدن مشاہدہ کند دود
از نہادم برآرد۔ ہر دو دریں باب سوگند یاد کردند۔ وجاے باور بود
پس من در پیش افتادم واز کوچہ وپسِ کوچہا کہ بلد بودم بہ بحبوحۂ
آبادی در آمدیم وراہ را نیک نشاں کردیم۔ ودر رسیدن بمحل از دم
وقت دیر بود۔ وصدا وندائے نہ۔ ودریکے از دیوارہا کہ در عین آبادی
ہم بسیار است۔ اسپاں را بپا سدارئے یکے بگزاشتیم۔ واز طریق احتیاط

در پنج فرسنگیٔ شہر درّہ خلوتی را میعاد قرار دادیم۔ تا در صورت اقتضا
در آنجا فراہم آئیم۔ بعد ازیں قرار بے صدا دوراز چارسوئے بازار
کہ محلّ شب گردان و داروغہ است۔ از گوشہ وکنار بدرِ کاروان
سرائے رسیدم۔ بحکم ہمسائگیٔ دکانِ پدرم۔ آنجا وجب بوجب
مے دانستم۔ درِ کاروان سرا بستہ بود۔ باسنگ بکوبیدم۔ و دربان را
فریاد کردم کہ "علی محمدؐ! بیا۔ در را باز کن کہ قافلہ آمد"۔ علی محمد با چشم نیم خواب
بہ پشت در آمد۔ کہ "چطور قافلہ؟ قافلہ کجا؟" گفتم "قافلۂ بغداد"۔ گفت
"برو پئے کارت۔ تو ہم این نصفِ شب بریشخندِ ما آمدۂ؟ قافلۂ بغداد
دیروز آمدہ"۔ دیدم کہ بدگیر آمدم۔ سخن را برگردانیدم کہ "خیر۔ قافلۂ مے
آید کہ بہ بغداد بردہ۔ حاجی بابا پسرِ حسنِ دلاک ہم کہ با عثمان آغا رفت۔
بہ ہمراہ ہست۔ پدرش مژدہ آوردہ ام"۔ چوں دربان این بشنید۔
گفت "آہ حاجی بابائے خودِ ماں؟ خوش آمد۔ صفا آورد"۔ پس
نزولاسِ در را باطراق وطروق بکشود۔

درِ کاروان سرا آہستہ آہستہ بالنوا در کشایش۔ علی محمد چراغِ
موشی بردست۔ یک تائے پیراہن پدیدار شد۔ فی الفور درِ وہانش
را بگرفتند و بدرون خزیدہ بچستی و چابکی مشغول کار خود شدند۔ نظر
بمہارت دریں گونہ امور جایگاہِ اموال را بہتر از صاحبانش مے
دانستند این بود کہ دردہ دقیقہ نقد و تنخواہ بسیارے بدست آوردند۔
و چوں عمدہ مقصودِ شاں دستگیریٔ آدم توانگر بود تا از سر بہائے ایشاں

بہرہ ور شوند۔ سہ تن بر گزیدند۔ و بزودی دستہاے شاں را بستہ۔ بر ترکِ اسپاں روے بویرانہ نہادند۔ من چوں بہ کارواں سرا ئیک بلد بودم و حجرۂ توانگر ترینِ بازرگاناں را مے دانستم۔ در حجرۂ کہ قدیم مقر عثماں آغا بود۔ خزیدیم۔ و در حجرۂ کہ اغلب بازرگاناں زرِ خود را در آں مے نہند۔ کیسۂ سنگینے یافتم۔ و بے تشخیص چند و چونِ آں سخت در بغل نہفتم۔ وقتیکہ ما بتاراج مشغول بودیم۔ غلغلہ و ہیاہو از شہر برخاست کاروانسرائیاں از صاحب اطاقاں و پاسباناں و چارواداران وغیرہ بربام دویدند۔ از ہمسایگی مردم فوج فوج بنا کردند بآمدن۔ تا اینکہ داروغہ باشاگرداں در رسیدند۔ و بجاے گرفتن و بستن بانگِ "بگیر و بہ بند" بر پا۔ و چند تفنگے نیز بتاریکی خالی شد و بجاے برخورد۔ بے قضا و بلا جاں از میاں بدر بردیم۔

در اثناے گیر و دار خیلے خواستم کہ آں راہ رفتۂ شوم را باز گزارم و اگر بتوانم بجہم۔ اما ترسیدم کہ مبادا از خراجات شاہ گریزاں بارکش غولِ بیاباں شوم۔ مردم سر و وضع نامبارکم بہ بینند۔ و تا اثبات کنم کہ "من آں نیم" تسمہ از گردہ ام بر آرند۔ چہ بارہا بچشم خود دیدہ بودم کہ عوام کالانعام۔ کورکورانہ بیچارۂ فلک زدہ را بہادِ سیلی و مشت مے گرفتند۔ و بعد از خورد و خمیر ساختنِ او از یک دیگرے مے پرسیدند کہ کیست و گناہش چہ؟ وکانِ پدرم بنظر آمد۔ یادِ ایامیکہ در آنجا خوش گورانندہ بودم در برابرِ چشم جلوہ گرشد۔ کہ زیر ہماں قبہ وآں بارگاہ

روئے ہماں مسند وآں تکیہ گاہ چہا کردہ وچہا دیدہ وشنیدہ بودم!
متفکر فرو ماندم۔ ناگاہ دستے سخت بپازویم چسپید۔ چہ دیدم ارسلان سلطان با مہابت گفت "حاجی! بجو دآ۔ اگر امشب مردانگی نکنی۔ پدرت را پیش چشمت مردہ خواہی دید" من ہم برائے اثبات مردانگی۔ مردِ ایرانئے دیدم۔ بریشتش چسپیدم کہ "فلاں فلاں شدہ با من بیا۔ وگرنہ ہرچہ بدترت پارہ مے کنم" بیچارہ ایرانی ازیں سخن بعادتِ معہود ایشاں شروع بالتماس وزاری نمود۔ کہ "ترا بخدا وپیغمبر! دست ازمن بردار ومرا بحال خود بگزار" صدا یش بگوشم آشنا آمد۔ چہ دیدم پدرم کربلائی حسن است۔ گویا بہوائے ہیاہوئے تاپیراہن فانوس دردست۔ بخلافِ شش لُنگ وہ دانۂ تیغ دلاکی وشاخِ حجامتِ خود آمدہ بود۔ فی الفور ریشش را رہا نمودم۔ وبجائے آں کہ بنا بر حرمت پدری پابستہ بدست وپایش افتم وپوزش بطلبم۔ از ترسِ جاں بے دادآشنائی ازکش بکش دست برنداشتم وچوبے چند ببالائے استرے زدم گویا بدو مے زنم۔ آنگاہ پدرم آہے کشید کہ "اے وائے از دیدار پسر! محروم مے میرم" ایں سخن برمن بسیار کارگر افتاد۔ اورا رہا نمودہ رو بیارانِ خود نمودم۔ کہ "ایں مرد را شناختم دلاک است بدو غازے نمے ارزد"

گفتارِ ششم

دربیانِ اُسرا و غنایم کہ بدستِ ترکمانان اُفتاد

پس بے توقف از یغما در گزشتہ بویرانہ شتافتیم۔ و بر اسپاں سوار۔ از خرابہ۔ چار نعل۔ رو بدرۂ معہود میعاد تاختیم ۔ در وصول بمیعاد از اسپاں فرود آمدیم۔ و برائے استراحتِ خود و رفعِ خستگیٔ اسپاں و تلافیٔ بے خوابیٔ شب۔ قدرے درآنجا درنگ کردیم ۔ یکے از ہمراہاں درمیانِ تاخت و تاز گوسفندے برخوردہ بود۔ و از ربودنش درنگذشتہ۔ بمحضِ درود سرش را بریدند و گوشتش را بر میخہائے چوبیں۔ با خار و خاشاک۔ پرکیں کباب کردند۔ با اشتہائے تمام آں را نیم پز خوردیم و بر سرِ غنایم دویدیم۔ مقصود بالذّات دانستنِ قیمت اسیراں بود۔ یکے از آناں مردے بود پنجاہ سالہ۔ باریک قد۔ تیز نگاہ۔ سرخ رخسار۔ انبوہ ریش۔ زیر جامۂ قصب در پائے و کلیجۂ کشمیری دربر۔ شبیہ باہل درخانہ۔ دیگرے میانہ سال۔ کوتاہ بالا۔ خندہ رو۔ عمامہ لبسر۔ قبائے لغلئے ہزار دُکمہ دربر۔ با عبائے سیاہ۔ سہ دیگر تنومند و توانا۔ زمخت رو۔ و بدھیئات کہ جہت شدت مقاومت او را از

دیگراں استوار بستہ بودند۔ بہ تحقیق چگونگئے حالات و پیشہ و حرفت ایشاں پرداختند +

مردِ باریک قد چوں از ہمہ متشخص ترمے نمود و مظنۂ سرِبہاے معتنابہ۔ نخست اورا بہ پیش کشیدند۔ و چوں ترکی نمے دانست۔ من بہ ترجمانی نامزد گردیدم +

ارسلاں سلطاں "تو کۂ۔ چکارۂ"؟

اسیر بہ آواز نرم و حزیں "بندۂ کمینۂ بیچارہ۔ ہیچ کارہ" +

ارسلاں سلطاں "آخر ہنر و پیشہ چیست"؟

اسیر "غلامِ شما شاعرم! اے خواہید چہ باشم"؟

یکے از ترکمانان ناتراشیدہ "شاعر یعنے چہ؟ شاعر بچہ کار مے خورد"؟

ارسلاں سلطاں "شاعر یعنے ہیچ۔ آدمی ہرزہ چانہ۔ یاوہ سرا نرہ گدا۔ خانہ بدوش۔ دروغ فروش۔ چاپلوس کہ ہمہ را مے فریبد و ہمہ کس مرگش از خدا مے خواہند + نمے دانم ایں بلا را از سرِ ما کہ خواہد وا کرد" +

ارسلاں سلطاں (با سیر) "خوب اگر شاعری و بیچارۂ۔ ایں زیر جامۂ قصب و کلیجۂ ترمہ را از کجا آوردۂ"؟

اسیر "ایں ہا بقیۂ یک دستِ خلعتے است کہ حاکمِ شیراز بصلۂ قصیدۂ کہ ساختم۔ داد" +

پس اورا از بقیۂ خلعتِ شاہزادہ برہنہ نمودند۔ وکلیچۂ پوستی
منحوسِ او پوشانیدہ سرداوند۔ آنگاہ مردِ کوتاہ قد را پیش کشیدند۔
ارسلاں سلطاں ۔ "مردکہ! تو کیستی کارت چیست"؟
آسیر ۔ "بندۂ کمتریں۔ ملّامے باشم"۔
ارسلاں سلطاں ۔ "برو۔ گم شو۔ پدر سوختہ! ملّاباش ہرچہ میخواہی
باش۔ پدرت رامے سوزانم۔ سرت رامے برم۔ بگو تا جرم ومال دار۔ خوب
ملّا ہم باشی۔ باش۔ ملایاں ہم تونگرند۔ مالِ مردم راہمہ آناں مے خورند"۔
پس معلوم شد کہ آغا۔ ملاے گالاداں اصفہاں بودہ است۔ کدخداے
گالاداں براے تخفیف بدہ ماربینِ اصفہاں اورا بشفاعت بنزد
بیگلر بیگیۂ اصفہاں فرستادہ بودہ است۔
ارسلاں سلطاں ۔ "خوب ملا۔ مداخل تو در گالاداں
چند است"؟
ملّا ۔ "بندہ مداخل ندارم۔ مخارج خیلے دارم"۔
ارسلاں سلطاں ۔ "کسے کہ مداخل ندارد و خیلے مخارج دارد
در دیرِ خانہ کارش چیست"؟
ملّا ۔ "ہیچ۔ سالِ گذشتہ حاصلِ ماربیں را سّن خورد۔ عاملِ آں
جامرا فرستاد۔ تا از دہانِ ہمہ دادخواہی کنم"۔
ارسلاں سلطاں ۔ "آرے تو میری۔ حاصلِ ماربیں راسّن نخوردہ
است۔ تو و عامل خوردہ بودید۔ حالاکہ ایں قدر دادخواہِ خوبے بودۂ

انٹرمیڈیٹ کورس ۔ عبد الغنی کاتب

برو در دشتِ قپچاق - از دہان ہمہ این قدر داد خواہی کن - تا جانت در آید +

یکے از ترکمانان پرسید - کہ "خوب ببیں این ملا بچہ مے ارزد" +

ارسلان سلطان گفت "اگر بچیزے مے ارزید - ملا نمے بود - ملا یعنی مفسد و بے دین + اگر ہمہ سازِ مردم باشد - شاید از پیش بالا آیند وگرنہ مے گوئیم "برو بجہنم" + بنظرم مے آید ما شکارِ گران کردہ ایم دریغ از رحمتِ ما! خوب نگاہش بداریم - ببینیم چہ در مے آید" + پس اسیر سیوبیں را پیش آوردند +

ارسلان سلطان "خوب یار - شما کہ اید و چہ اید"؟

اسیر "مخلص شما فرّاشم" +

ترکمانان ہمہ "دروغ مے گوید - مخلص فرّاش نیست چرا کہ در رختِ خواب مے خوابید" +

اسیر "رختِ خواب از آغایم بود" +

ترکمان "بمرگِ خودت نمے شود - باید اقرار بکنی - تاجری - وگرنہ مے کشیم" +

پس آں قدر مشت و سیلے بسر و صورتش زدند کہ بیچارہ گفت "حالا کہ مے خواہید تاجر باشم - تاجرم" +

من از وجناتِ حالش دانستم کہ راستی فراش است خواستم وساطتے کنم + ہمہ بر آشفتند کہ "خفہ شو و طرفداری مکن - وگرنہ

ترا ہم از تو اسیر مے کنیم"۔ من ہم خفہ شدم تا از تو اسیر نشوم ۔

چوں دزدے انسانیے خود را بے شگون و کم برکت دیدند ۔ دربارۂ اسیراں درمیاں ایشاں اختلافِ عظیمے پیدا شد۔ جمعے گفتند کہ "ملا را بمفتے نباید از دست داد ۔ اما فراش و شاعر را باید کشت"۔ جمعے دیگر گفتند کہ ملا را باید برائے سربہا نگاہداشت ۔ و فراش را باید بندہ ساخت ۔ اما شاعر فضلہ است ۔ باید ازالہ اش کرد"۔ بارے بقتلِ شاعر ہمہ متفق بودند ۔ و کم ماندہ بود ۔ شاعرِ بے چارہ از میاں برود ۔

رگِ مہربانی و مردمیٔ من بجنبید ۔ چہ از سیمائے او دانستم کہ مردے صاحبِ کمال است گفتم ۔ اے یاران! دیوانگی مکنید ۔ از قتلِ ایں مرد بگذرید ۔ توانگری و درویشیٔ شعر لفظی است ۔ و در معنی شاعر کشتن مرغِ زریں تخم کشتن است ۔ مگر حکایت آں پادشاہ را نشنیدہ اید ۔ کہ بہر بیتِ شعر یک مثقال طلا مے داد ؟ چہ مے دانید بلکہ ایں شاعر ہم از آناں باشد ۔ کہ شعرش بمثقالے طلا ارزد"۔

یکے از ایشاں فریاد بر آورد کہ "اگر ایں طور است ہمیں حالا یک بیت بگوید ۔ اگر یک مثقال طلا ارزید بسیار خوب وگرنہ دہنش را چاک مے کنیم"۔ از یافتنِ چنیں گنجے شایگاں ۔ شادماں رائگاں گفتند کہ "اے شاعر! گر گفتی بیت خلاص ۔ وگرنہ خونت حلال"۔

بارے گفتگو دراز کشید۔ و نتیجۂ قضایا آنکہ ہر سہ را نگاہ دارند۔ و از راہیکہ آمدہ اند۔ بہ بنگاہِ خود برگردند۔ پس ارسلان سلطان غازیانِ ترکتاز را جمع کرد۔ کہ "بہ بینم چہ آوردہ اید"؟

نظم

یکے زجیب برآورد ساغرِ سیمیں	بگرد داد بخطِ نغز شعرہائے زرّیں
یکے دگر سرِ قلیانِ سیم مینائی	براو نوشتہ فلاں جاجئے فلاں جائی
یکے دگر لگن و شمعدانے از زرِ ناب	کنارِ ہر دو مرصّع بدرّ و لعلِ خوشاب
یکے دگر خز و سنجاب و شالِ کشمیری	کہ گر بدانی مالِ تو بودہ مے میری

یکے از ایشاں در تاریکی بگمان اینکہ نقرہ ایست یک کیسۂ بزرگِ پولِ سیاہ آوردہ بود۔ ہمہ بخندیدند و بر بخندند۔ غنیمت منحصر بہ نقد نبود۔ از قلیان و آفتابہ لگن مفضّض و مطلّا و از پوستین و کلیچۂ خزّ و سنجاب۔ و شالہائے کشمیری اعلےٰ۔ ہر جنس و ہر نوع متاع کہ بدستِ شاں افتادہ بود۔ واگذار نکردہ بودند۔ ہمیں کہ نوبت بمن رسید۔ کیسہ در بغل نہفتہ را بمیداں نہادم کہ "بجانِ شما ہمیں دستگیرِ من شد"۔

چوں آنِ من از آں ہمہ گراں مندتر بود۔ بیشتر از ہمہ موردِ ستائش و آفریں گردیدم و باتفاق گفتند کہ "اگر سالِ دیگر با ما بمانی قطبِ دزداں خواہی شد۔ بہ بینید کہ اصفہانی کہ ترکمان بشود چہ مے شود"۔

ارسلاں سلطان گفت ۔ "فرزند! ارویت سفید۔ کہ روئے مرا سفید کردی ۔ پس ازیں با من جمع المال خواہی بود ۔ یکے از کنیزانم را بزنی بتو مے دہم۔ یا ما بیک جامے نشینی۔ چادرے با بیست گوسفند بتو مے بخشم در عروسیت ہمۂ قبیلہ را شیلاں مے کشم" ۔

ایں سخناں برمن چناں تاثیر نمود کہ بہ نیّتِ گریزم استوار ساخت ۔ با اینکہ در تقسیمِ غنیمت مستحق بہرۂ بزرگ بودم ۔ دینارے ندادند۔ و بزہر چشم غدغن کردند۔ کہ اگر نفست درآید سرت را مثال سرِ گنجشک از جائے برمے کنیم ۔ درایں حالت اگر مردی ۔ دہن بکشا"۔ ناچار باز بحفظ ہماں پنجاہ اشرفی درکمر۔ و بچند ریالے کہ درآں اثنا ہا بکلاہ نہفتہ بودم ۔ قانع شدم ۔ پس درمیانِ ایشاں برائے تقسیم اختلافِ عظیمے واقع شد۔ وستیزے برخاست کہ کم ماندہ بود ۔ خونے درمیان واقع شود ۔

ناگاہ یکے از ستیزیاں را بخاطر رسید۔ کہ با وجودِ قاضی چرا باید بحکمِ شرع راضی نشوند ۔ پس قاضی را حکم کردند۔ تا موافقِ شرعِ انور غنیمت را درمیانِ مجاہدین قسمت کرد۔ با اینکہ قدرے ازآں اموال مالِ خودِ قاضی بود۔ و شرعاً نیز بیت المال بقاضی تعلّق داشت۔ باز بجز مشتے ریشخند و استہزا چیزے بکیسۂ ملّا نرفت ۔

گفتار ہفتم

در رفتارِ مہر آمیزِ حاجی بابا و سرگزشتِ دلسوزِ ملک الشعرا

از ہماں راہ کہ آمدہ بودیم برگشتیم۔ امّا بسببِ ہمراہیٔ اسیراں و نوبت بنوبت سوارئے ایشاں ترتیب کوچ طور دیگر شد۔

من از اوّل میل غریبے بشاعر بہم رساندم و از گفتار و رفتارش تاثیر کلّی در دلم پیدا شد۔ و انگہے در چناں عالمے بچناں عالمے برخوردن مرا دل داری بلکہ نوعے از افتخار بود۔ کہ مے نمایم من ہم فاضلم۔ رفتہ رفتہ بے آنکہ اظہار محبتِ خود را با و بروز دہم بشرط وا داشتن او بساختن اشعاریکہ یک بیتش بہ یک مثقالِ طلا بیارزد پاسبانِ او گردیدم۔ بازبان فارسی بے ترس و بیم در ہر باب گفتگو مے کردیم۔ گفتم اے رفیق با دل قوی دار۔ کہ من شرحِ حالم چنیں است و خیالِ فرار دارم۔ در اوّلین فرصت بخلاصئے تو خواہم کوشید۔ او۔ کہ بجز دشنام چیزے نمے شنید چوں ایں سخنانِ مہرآمیز بشنید سخت شاد شد۔ با یک جہتی شرح حالِ خود را باجمال

بیان کرد + دانستہ شد کہ از اعاظم رجال است و بلقب ملک الشعرائی ملقّب از شیراز بطہران برگشتہ و درہماں شب ورود باصفہاں بدست ترکماناں اُفتادہ بود +. روزے درمیانِ آں صحراے نمک زار. بعد از انکہ من سرگذشتِ خود را گفتم او نیز از آنِ خود را بدیں گونہ نقلِ مجلس دوستداری کرد +

(مترجم گوید کہ ہرچند در نسخہ اصل ایں ملک الشعرا را مولّف عسکر خاں لقب دادہ است ۔ امّا از حکایت معلوم مے شود کہ آں مرد فتح علی خاں صبائیٔ کاشی است) +

سرگذشتِ ملک الشعرا

من در شہر کاشاں زائیدہ شدم +. نامم فتح علی است +. پدرم در ایّامِ آغا محمدؐ علی خاں خواجہ مدت ہا حاکمِ کرماں بود ۔ خیلے قصدِ عزل و خانہ خرابیٔ او کردند امّا از برکتِ عزّت و رشوت دست یا و نیافتند +

بارہا چشمانش بمعرضِ خطر افتاد ۔ ولے در نیامد + عاقبت در ایّامِ ایں شاہ سر زندہ بگور بُرد +. دہ ہزار تومان ترکۂ او بے تعرض دوست اندازی بمن رسید + در کودکی لببار مواظبِ درس و مشق بودم ۔ چنانچہ در شانزدہ سالگی بخوشنویسی مشہور گشتم ۔ دیوانِ حافظ را سراپا از بر داشتم و طبعم چناں رواں بود کہ بجاے نثر بانظم

گفتگو مے کردم۔ حتےٰ وقتے در زیرِ چوب فلک در معرضِ زنہار خواہی مطلبِ خود را بانظم بیان کردم +

موضوعے نہ بستہ و مضمونے نہ گفتہ نگذاشتم۔ لیلے و مجنونِ خیالی ساختم۔ بہتر از آنِ نکبتی +۔ در آں کتاب در تعریف و توصیف چیزہاے ندیدہ و وہمی۔ مانند عشقبازئے گُل و بُلبل و تعلقِ شمع و پروانہ دادِ سخن دادم و بمفاد اعذبہا اکذبہا۔ مبالغہ و اغراق را از حد گذراندم۔ در ہر مجلس و محفل کہ حاضر مے شدم۔ ہمہ اشعارِ خود را مے خواندم۔ و ہرچہ مے گفتم یا مے گفتند از اشعارِ خود استشہاد مے نمودیم +

در آں ایّام پادشاہ با صادق خاں شقاقی کہ بسرکشتی برخاستہ بود۔ مبارزتے نمود و غالب آمدہ + فتحنامہ ساختم۔ در فتحنامہ رستم درمیانِ ابرہا بمیدانِ کارزار نگاہ مے کند۔ یاغی از و فرود آمدن و یاری کردن مے خواہد + رستم در جواب مے گوید۔ جاے من در اینجا خوب است۔ اگر بزیر آیم ممکن کہ از ضرب سرپاشِ شاہ خورد۔ و خشخاش شوم۔ لاجرم پائین را بدشمنانِ شاہ واگذاشتم + درین قبیل نکات و دقائق در آں قصیدہ پیدا کردم +

در آخر گفتم۔ بہر حال صادق خاں ولشکرش را از زمانہ جاے شکایت نیست۔ با اینکہ از دستِ پادشاہ پائمال شدند۔ سرِ شاں بآسماں افراشت۔ یعنی پادشاہ سرِ شاں را نیزہ کرد۔ ایں قصیدہ

بگوشِ میمونِ پادشاہ رسید سخت نیکو پسندید۔ ومرا از گزیدگانِ شعرا ساخت ودر حضورِ اعیان دہانم را با طلا انباشت ٭

"ایں احترام مایۂ پیش رفتنم شد۔ بہ زمرۂ ندما و باریافتگاں درآمدم مرتجل وغیر مرتجل بہ نظم قطعہ و غزل مے پرداختم ٭ بارے برائے اظہارِ خدمتگزاری بخاکِ پائے حضرتِ شہریاری عرضہ داشتم کہ در زمانِ پیش فردوسی طوسی بنامِ سلطانِ محمودِ غزنوی بہ نظم شاہنامہ پرداخت وبداں واسطہ او را در صفحۂ روزگار نامبردار ساخت۔ چہ مے شود کہ پادشاہے مانندِ شہریارِ امروزۂ ایران (کہ در ہیچ عصر مانندِ او پادشاہے نیامدہ و نیاید۔ وسلطانِ محمودِ غزنوی بند گئے او را نشاید) باساختہ شدنِ شاہنشاہ نامہ بنامِ او از سلطان محمود غزنوی مشہور تر گرداند جانب سنی الجوانب دستوری ارزانی شد۔ ومن دست بکارِ شہنشاہ نامہ سازی شدم ٭ ہر کہ میخواہد طمطراقِ الفاظ و غرابتِ معنی خواہد آں کتاب را بہ بیند ٭ چوں ایں بیت را ساختم کہ ؎

	بہ آئینِ گیو کیشِ گیو گیو نژاد		گوِ گیو دل گیو سر گیو نہاد

ہمہ گفتند کہ فصاحت و بلاغتِ الفاظ تمام شد ٭ وچوں ایں بیت را نظم کردم :۔

زسُم پشتِ ماہی زدم روئے ماہ		خراشید و پوشید شبرنگ شاہ

ہمہ کس گفتند کہ ریشۂ معنی خشک شد ٭

امین الدولہ صدرِ اصفہانی را با من شکر آبی در میان بود۔ بہ بہانۂ

دوازدہ ہزار تومان جریمہ ام کرد۔ اما پادشاہ بعنوان اینکہ شعر اکیم بخشید وگرفت۔ روزے در مجلس بزرگ از سلطانِ محمود غزنوی وفردوسی سخن مے رفت کہ در ازاے ہر بیتے از ابیاتِ شاہنامہ پادشاہ باو یک مثقال زر دادہ است من با اینکہ نمے دانستم۔ سخن بگوشِ پادشاہ مے رسد یا نہ گفتم۔ سخاوتِ سلطانِ محمود نسبت بہ سخاوتِ پادشاہِ ما نسبتِ قطرہ بدریاست۔ زیرا او آں مبلغ را بگرانمایہ ترینِ شعرا داد۔ ایں پیش از آں بکمیں پایہ ترینِ شعرا دادکہ من بندہ حاضرم۔ تفاوت از زمین تا آسماں است " حاضراں متحیر کہ من کے وکجا وچگونہ موردایں ہمہ احساں شدم یگدیگر نگراں۔ بزباں حال پرسیدند۔ ومن بازبانِ قال جواب دادم۔ آرے ہرچند ایں مبلغ را پادشاہ بمن دستی نداد۔ اما در معنی رساند۔ چنانچہ ترکۂ پدرم را بفحواے اَلْعَبْدُ وَمَا فِی یَدِہٖ کَانَ لِمَوْلَاہُ میتوانست ہمہ را ضبط کند نکرد۔ ایں دہ ہزار توماں۔ ایمن الدولہ دوازدہ ہزار توماں جریمہ ام کرد۔ نگرفت ایں بیست ودو ہزار توماں۔ بالفظِ مبارک فرمود۔ کہ ہر سالہ پنج ہزار توماں از ارکان واعیان در ایام متبرکہ واعیاد بہ صلہ بہ ستاں۔ وسالہا است مے ستانم۔ وخواہم گرفت۔ اگر اینہا را حساب کنم۔ ہم باہم احسانِ سلطان محمود بفردوسی بیشتر مے شود۔ پس۔ بیت

	ادرار ابر باشد یک قطرہ پیش جودش	
	ہرکس کہ این بگوید للہ در قائل	

آنگاہ دعاے بلیغے کردم کہ خداوند سایۂ بلند پایہ اش از مفارق جہانیاں تا آخرالزماں کم نگرداند۔ و دشمنانش را قلیل و کثیر و صغیر و کبیر ذلیل و حقیر گرداناد۔ و چوں مے دانستم بگوش بادشاہ مے رسد مبالغہ و افراط را از حد گذراندم۔ روزے چند بر آں نگزشت کہ بعطاے یکدستِ خلعت خاص از قباے پولکی و شالِ کرمانی سر و کمر۔ و خرقہ ابرہ عنبر سر پنجاب۔ آستر ممتاز و با فرمانِ ملک الشعرائی سرفراز شدم ٭ برسم معتاد سہ روز فرماں را بہ پرِ کلاہ زدہ در خانہ نشستم۔ و دوستاں و آشنایاں مبارکباد و شیرینی خورانی آمدند ٭ و میدم بر خود مے بالیدم و بزرگئ خود را ہر دم افزوں مے دیدم ٭ بعد ازاں تیمہ از براے انتقام و نیمہ از براے جلب انعام۔ قصیدہ براے امین الدولہ ساختم الفاظش ہمہ ذو معنیین ذو وجہین و اکثر عربی چنانچہ از کم سوادی ہمہ را بمارح خود حمل کرد۔ و در حقیقت ہمہ ذم ۔بلکہ دشنام او بود۔ آرے بالاے معانی رکیکہ را چوں لباسِ الفاظ عربی پوشانند رکاکت آنہا زائل گردد ٭ خلاصہ قصیدہ چناں مغلق و معقد است کہ کس درک آں نتواں کرد۔ مگر من خود معنی دہم ٭

در ہنرم منحصر بنظم اشعار نبود ٭ از علم ہندسہ و جرّ اثقال سر رشتہ وافر داشتم ٭ بزرگاں ہمہ از اختراعاتم حیرت مے بردند ٭ چرخے ساختم کہ اگر یک آلتِ دیگر داشتے۔ تا قیامت از حرکت باز نہ ایستادے شکلے بہندسہ افزودم کہ ہیچ کس حل نتواں کرد ٭ و در رنگ کاغذ یدِ طولانی

داشتم * قلم و دواتے بطرزِ تو اختراع نمودم * بقماش بافی برخاستم پادشاہ نگزاشت کہ تو شعر بباف قماش را فرنگاں مے بافند و سوداگراں از فرنگستاں مے آوردند * در روزِ نوروز بعادت بزرگاں خواستم بپادشاہ پیشکشے کنم * قطعۂ شیوا نظم کردم - بر خلال دنداں کاوی کندم * سخت مطبوعِ طبعِ ہمایوں افتاد * ہمہ اعیاں را بوسیدنِ دہانم فرماں داد * درآں قطعہ دندانِ پادشاہ را بلؤلؤ و خلال را بمتۂ درسنب - و گوشتِ بن دنداں را بشاخہائے مرجاں کہ در اطراف لؤلؤ یافت مے شود - در ریش بلندِ عنبر آگندِ پادشاہ را باامواج دریا تشبیہ کردہ بودم * راستی بجودتِ قریحۂ من ہمہ کس آفریں خواندہ از روئے مدح ہمہ گفتند کہ با بودنِ تو فردوسی خر کیست ؟ بصلۂ ایں قطعہ پادشاہے خواست مبلغے خطیر بمن رسد - خلعتِ امسالۂ فرزند خود حاکم فارس را با من فرستاد * در عرض راہ ہدیہا گرفتم - و در شیراز موردِ احترامِ تام و احسانِ فراواں گشتم - و واقعاً مبلغے خطیر بمن رسید *

در واقعہ پرندوشیں آں مبلغ خطیر بدست ایں ترکمانانِ خطرناک افتاد - و من کہ فلک را ریشخند مے کردم - ریشخندِ ایشاں شدم - کہ مے بینی * اگر تو بخلاصئے من نکوشی - وائے بر من ! شاید پادشاہ از خلاصئے من بدش بیاید - امّا آنکہ سر بہا بدہد - کیست ؟ امین الدولہ را رنجانیدہ ام - چرا کہ گفتم - آنکہ کوک کردن ساعت را

نداند۔ ادارۂ مملکت راچگونہ تواند؟ ازیں جہت با من بد است۔ مے ترسم کہ بیادم نیفتد۔ تا از اندوہ و رنج ہلاک شوم ٭ نقدیکہ مایۂ نجاتم بود بباد رفت ٭ از وطن جدا سر بہا از کجا آرم؟ امّا چوں اسارتِ من بہ تقدیر ایزدی ست۔ شکایت ازآں بیجاست۔ مَاشَاءَ اللّٰہُ کَانَ وَمَا لَمْ یَشَاءْ لَمْ یَکُنْ ٭

ولے ازاں جائے کہ تو محب علی التماس آں دارم کہ بخلاصئے من از دستِ ایں ظالماں صرفِ ماحصلِ مقدرت و توانِ خود کنی در نزد آئمہ طاہرین اجرت ضائع نخواہد ماند" ٭

گفتارِ ہشتم

درخلاصے حاجی بابا از دست ترکماناں و بدست ایرانیاں افتادن و درست آمدن مصداق از خاک برخاستن و بخاکستر نشستن

ملک الشعراء سرگذشتِ خود را بپایاں رسانید ٭ وعدۂ آں دادم کہ بقدر توان۔ از خلاصئے آں اہمال نکنم۔ امّا در آں حال شکیبائی

مے بایست کہ ہنوز خود در بند بودم - برماندن دیگرے ازبند کوشیدن دیوانگی بود۔ آں بیابان - آں ترکمانان - آں ما - آں ایشاں باما - چگونہ خلاص مے تواں؟ جز آں کہ صبر و تحمل کنم چہ چارہ کنم؟

بعد از گذشتن از کویر عراق بخاکِ دامغاں - درطرفِ شرقئے آنجا - درکنارِ راہے کہ از طہران بمشہد مے رود - ارسلان سلطان روے بیاراں کردکہ" دریجا توقف باید - شاید قافلہ بچنگ آید۔ در نزدیکئے راہ برسرِ تپہ دید بانے برگماشتند۔ سحرگاہاں دماں دماں بیامد کہ از میانِ راہ - گردو غبارے عظیم برپاست - گویا کاروان است"۔

ما دست و پاے براے یغماں جمع کناں دست و پاے اسیراں رابستیم - تا بعد از یغما ہمراہ بریم۔ ہمہ حاضرِ یراق اسپہا راندیم۔

ارسلاں سلطان بنفسہٖ - طلایہ داری مے کرد - مرا خواست کہ" حاجی امروز روزِ مردانگی است - بہمراہئے من بیا و بحرکاتم ملاحظہ نماکہ روزے بکارت خواہد خورد! وانگہے شاید باکاروانیاں بگفتگو احتیاج افتد - ترجمانی کن"۔

چوں گردو خاک نزدیک رسید - ارسلاں سلطان را احوال دیگرگوں شدکہ" مے ترسم ایں گرد توتیاے چشم ما نباشد - تند

میرانند پراگندہ نمے روند۔ صدائے زنگ نمے آید۔ برق تفنگ پدیدار است۔ اسپاں یدکی دارند۔ گماں نمے برم وست وپائے ما بجائے بند شود" چوں نیک نظر کرد۔ گفت دانستم کہ کارواں نیست یکے از اعیانِ دولت یا حاکمِ مملکتے است بمستقرِ خویش مے رود۔ از کثرتِ خدم وحشمش معلوم است"۔

من ایں حال را برائے گریز فرصت نیکے دیدم۔ دلم بہ تپیدن آغاز ید۔ باخود اندیشیدم تا بآنکہ بارسلاں سلطاں بفہمانم۔ گریباں از چنگِ او برہانم بدیں تدبیر۔ کہ چوں برہگذاراں نزدیک شوم۔ خود را اسیرِ ایشاں سازم۔ باخود مے گفتم کہ رو اگرچہ در اول بدے گزرد۔ اما زباں دارم۔ حالے ایشاں می کنم ونجات مے یابم"۔

پس بارسلاں سلطاں گفتم "پیشتر برویم وتحقیقِ حالِ رہگزاراں کنیم"۔ من بے دستورئے او از پشتِ تپہ اسپ راندم۔ واو بقصد آنکہ مرا باز دارد۔ از عقبِ من تاخت۔ چوں بہ سرِ تپہ رسیدیم۔ خود را دریک تیرِ پرتابِ روبروئے رہگذراں دیدیم۔ سواراں را چوں چشم بما افتاد شش ہفت تن از ایشاں جدا شدند۔ وروئے بما تاختن آوردند۔ ما برگشتیم۔ ہرچہ ارسلاں سلطاں تند تر راند۔ من آہستہ تر راندم۔ تا اینکہ دستگیر افتادم از اسپم فرود آوردند۔ تاراج اسلحہ وکمربند پنجاہ تومانی حتّٰے استرہ ہائے ہدیۂ پدر یک دقیقہ بیش نکشید۔ ہرچہ فریاد کردم کہ "من سید من نمے گریزم من بعمد خواستم بدستِ شما

افتم"۔ گوش ندادند۔ دستہایم را با شالم از شانہ اُستوار بربستند و باضرب سیلی و مشت بحضور بزرگ خود بردند۔ بزرگ ایشاں با تمکین تمام بتماشا ایستادہ بود۔ از احترام و تعظیم زیردستاں وے گفتم "شاید شاہزادہ باشد"۔ پشت گردنے چند زدند کہ "زود باش کرنش کن"۔ گفتم "باید شاہزادہ باشد"۔ خدام و حشم بدورِ او حلقہ زدند۔ امر فرمود تا دستہایم را بکشادند۔ فی الفور برجستم و دامنش را گرفتم "کہ پناہ بشہزادہ! دخیل دخیل! بفریادم برس"! فراشے منع کردن خواست۔ شاہزادہ نگزاشت کہ "پناہ آوردہ۔ کار مدار"۔

پس با سر روے زمین خدمت بوسیدم و مختصر ماجراے خود را بیاں کردم۔ وگفتم کہ اگر باور ندارید۔ بہ ایشاں حملہ آورید۔ و ملک الشعرا را با دوتن اسیر دیگر از دستِ ایشاں بگیرید۔ تا بدیں معنے شہادت دہند"۔

دراں حال سوارانے کہ بہ تعاقبِ ارسلان سلطاں رفتہ بودند۔ برگشتند ترساں و ہراساں بہ امامِ رضا قسم خوردند۔ کہ دستِ کم ہزار نفر ترکماں بر ما ہجوم آوردہ اند"۔ من ہرچند سوگند خوردم کہ "بیش از بیست تن نیستند"۔ کسے گوش نکرد۔ و بہ تہمتِ جاسوسی و دروغگوئی قسم یاد نمودند کہ "اگر ترکماناں بر ما ہجوم آوردند۔ اولین کار ما اینکہ سر ترا مے بریم"۔ پس بعادتِ ہمہ اہل ایراں از یاد ترکماناں بدیں سوے آں سوے نگراں۔ رنگہا باختند۔ و اسپہا تاختند۔

چوں اسپم را گرفتہ بودند۔ براسترے بارکشم سوار نمودند۔ ہمیں کہ

نفسے گرفتم بسرِ صبر بحالت فلاکت خود باندیشہ و تفکر افتادم ۔ نہ در جیبم دینارے بود - و نہ در سرم پرستارے و ہوا دارے ۔ اشرفیہاے عثمان آغا کہ قیمۃ الظہرم بودند - از دستم ربودہ بودند - و سرمایہ بجز گرسنگی برجا نماندہ بود ۔ در عقائد اسلام نیز چنداں استوار نبودم کہ کار خود را بقضا و قدر حوالہ و از نصیب و قسمت نوالہ کنم ۔ بے اختیار اشکم فرو ریخت و گریہ در گلویم گرہ شد ۔ با خود گفتم " کہ چشمت کور شود بکش کہ سزاے تست " و چوں بار دگر تسلی یافتم - از ہم شہر بگیری و ہم کیشی دیدہ بر بستم و دہاں بدشنام و نفریں بکشودم کہ " لعنت بر مثل شما مسلماناں ! سگِ ترسا و یہود بر شما شرف دارد - ترکماناں در نزدِ شما اولیا اند - نہ دین دارید - نہ ایمان - نہ خدا مے شناسید نہ پیغمبر اسمِ آدمی بر شما دروغ است - سگید و از سگ کمتر " ۔

بجز تحویل خندہ جوابے نشنیدم - دانستم کہ درشتی پیش نمیرود ۔ با التماس و التجا طریق نرمی گرفتم کہ " مگر من ہم مثل شما مسلمان نیستم ؟ مگر غیرت از اسلام نیست ؟ آیا کم آوردہ ام ؟ دیر آمدہ ام ؟ چہ کردہ ام - کہ بایں عذاب و عتاب سزاوار شدہ ام ؟ من شمارا ہم مذہب انگاشتم - و چشم یاری داشتم ۔ مصرع

" خود غلط بود آنچہ مے پنداشتم "

" ایں ہمہ بے رحمی و نامردی در حق من چراست " ؟

آں ہمہ مرحوم چنانچہ از درشتی متاثر نشدند از نرمی ہم متاثر نگردیدند

مگر چارواداری قوی یال و بال - علی قاطر نام - قلیانے چاق کرده بمن تعارف کرد - که "رفیق بیا - قلیان بکش - اندوه مکش - دلخوشدار غم مدار - هر چه بر انسان می آید بخواست خداست و چاره بدست خدا اگر این قاطر سیاه را که سوارم - خداوند سفید آفریده بود - آیا من می توانستم سیاه کرد؟ این حیوان دیروز جو خورده است - اما امروز کاه می خورد فردا که می داند خار خواهد خورد - یا خاشاک؟ با قسمت معارضه یا طالع ستیزه نمیتوان کرد - تو حالا قلیانت را بکش اوقات تلخ نشود - دم را غنیمت شمار - مگر این شعر حافظ را نشنیده؟

مصرع "هر وقت خوش که دست دهد مغتنم شمار"

امروز هم می گذرد - فردا هم خدا بزرگ است".

از سخنان علی قاطر اندک آرامی یافتم - اختلاط را با هم گرم گرفتیم چون دید که من هم از اشعار حافظ بی خبر نیستم - خوشش آمد و از همان روز هم کاسه ام ساخت و گفت "بزرگ ما پسر یکی از پادشاه هست چند روز پیش ازین حاکم خراسان شد - اکنون بمقر حکومت خود بشهر مشهد می رود - از جهت اغتشاش راه بیش از عادت معهود همراه برداشته است - فرمانی در دست دارد که بر ترکمانان هجوم آرد - و تا بتواند از اسارت و غارت کوتاهی نکند - و آن قدر سر ترکمانان به طهران بفرستد که در میدان ارک از کله ها مناره سازند برو شکر کن که هیئت ترکمانان نداری - اگر حشمت کوچک سرت

بزرگ و ہیبت پہن مے بود۔ امروز سرت در آب نمک مے خفت و فردا پگاه از گاه به طهران مے رفت۔

شامگاهان در میانِ صحرا در کاروانسرائے نیم ویران فرود آمدیم۔ باخود اندیشیدم که خود را بشهزاده رسانم۔ و نقود و اسب و اسلحهٔ خود را واپس ستانم۔ هر چند دلم بگوش خرد مے گفت۔ "برائنها بیشتر از آنها که گرفتند مستحق نیستی"۔ اما چشمِ طمع و حرص کور شود۔ از حقیقت چشم پوشیده بحرفِ دل گوش ندادم۔

پیش از نمازِ شام شاهزاده بر بالائے بام منقش بمتکا بر جانمازے نشسته بود۔ فرصتے جستم۔ و از دور فریاد بر آوردم که "قربانت شوم! عرضے دارم"۔ اذن پیش رفتنم داد۔ از همراهان شکایت کنان التماسِ استرداد اموال خود کردم۔ ظلم کنندگان را احضار فرمود۔ از دو تن ایشان سخت تظلم نمودم۔

گفت "پدر سوختگان! پدرتان را مے سوزانم۔ پنجاه اشرفئے این مرد کجا ست"؟ قسم خوردند که "بسرِ شاهزاده ندیدیم" رو بیکے از بزرگانِ حاضر کرد که "عالامے ببینید که دیده اند یا نه۔ بچها! چوب فلک"۔

چوب فلک آوردند۔ و آنان را بفلک برکشیدند۔ شپاشاپ ترکهٔ کتک بلند شد۔ چوب خوران از بے تابی اقرار باخذ و تعهد برد کردند که "بسرِ شاهزاده بسلامت! بکشایند۔ واپس

مے دہیم"۔

چوں نقود را بیاوردند۔ در زیر بالیں نہاد۔ و آناں را روانہ کرد و بمن گفت "تو ہم دیگر روپئے کارت"۔ من از حیرت دہاں باز و منتظر کہ پولم بگیرم۔ فراشباشی از شانہ ام گرفت و بدور انداخت کہ "باز ایستادہ"؟ فریاد بر آوردم کہ "پولم کو؟" شاہزادہ بشنید و بآوازِ مہیب گفت کہ "باز حرف مے زند؟ بزن یا کفش بتوے دہنش۔ جہنم بشود"۔

فراشباشی کفشِ ساغریش را در آورد۔ و با نعلِ پاشنۂ آں بر دہانم حوالت کناں گفت "شرم نداری در حضورِ شاہزادہ ایں طور بے ادبی مے کنی؟ برو۔ گم شو۔ وگرنہ گوش و بینیت بریدہ مے شود"۔ ایں بگفت و از حضور براند۔

نومید و نامراد نزدِ علی قاطر دار برگشتم کہ "چنیں شد"۔ علی قاطر بے اظہارِ حیرت و تعجب گفت "تو توقع داشتی غیر ازیں بشود؟ مرد کہ شاہزادہ است۔ نہ بازیچہ۔ خواہ ایں خواہ بزرگے دیگر۔ آنچہ بدستِ شاں مے افتد واپس نمے دہند۔ از دستِ نواب اشرف والا اشرفئے زرد گرفتن۔ از دہانِ قاطر دستۂ قصیل سبز گرفتن است۔ اگر دہاں داری بر آر۔ وگرنہ چشم بپوش و بصبر کوش۔

گفتارِ نہم

در سقائیِ حاجی بابا از روئے ناچاری

بہمرائیِ شاہزادہ در وقتے معین - با دبدبۂ و طنطنۂ تمام داخل مشہد شدیم + آنگاہ در آں دیارِ غربت از آشنا و بیگانہ و دوست محروم - و از دستِ اقران بے بہرہ - آمدم بر سرمایۂ ملکِ خود + نقودم عبارت بود از پنج تومان کہ در شبِ دزدی - در کاروانسرائے تقلید عثمان آغا در استرِ کلاہ خود نہفتہ بودم + لباسم قبالکی شالکی با کلیچۂ پوست بے ابرہ - و یک پیراہن و یک شلوار + تا خاطرجمی از مطبخ شاہزادہ راتبہ خوار بود - من نیز ریزہ چین خوانش بودم + چوں شاہزادہ بمنزل رسید راتبۂ او درا بُرید - و از من نیز - با خود اندیشیدم کہ باز بحکم رجوع باصل پیشۂ دلاکی پیش گیرم - دیدم کہ کسے سرِ خود را بہ تیغ من کہ بجاسوسئے ترکمانان متہم نمے سپارند + و انگہے با آن نقدِ قلیل - اگر اسبابِ دکاں مے خریدم کارِ دکان لنگ مے ماند + اگر دکان براہ مے انداختم - کرایہ بزمیں میماند کرایہ میدادم - خودم گرسنہ مے ماندم + بمزدوری نہ میل داشتم

ورنہ مے توانستم۔ قاطرچی از روے نصیحت گفت "فرزند! تو جوانے ہستی مستعد و تنومند۔ زبان باز۔ خوش آواز۔ خندہ رو۔ بذلہ گو۔ با آواز خوش مردم را بنوشیدن آب مشتاق میتوانی ساخت۔ با رشخند و شوخی بدلہا راہ توانی یافت۔ زوّار مشہد بخیال استحصال اجر و ثواب مے آیند برائے نجات از دوزخ و وصول بہشت از ہیچ چیز برگرداں نیستند۔ کسیکہ بایشاں بنام خیرات و مبرات بر مے آید۔ از عطایا و صدقات ایشاں کامیاب میگردد۔ بیا و بیاد لب تشنۂ کربلا آب بفروش۔ امّا زنہار و ظاہر عملت فی سبیل اللہ باشد۔ ولے تا پول نگیری قطرہ آب بکسے ندہی۔ چوں کسے آب گوید۔ بچاپلوسی با عیار تمامے آیداً بگو "نوش جان، عافیت ہنیاً مریاً، گوارا باشد۔ لب تشنۂ کربلا از شفاعت سیر آبت سازد، از دست بریدۂ عباس علی جام شفاعت بنوشی"۔ با ایں گونہ سخنان ریشخند کن کہ ریشخند در مشداں خیلے کارہا میکند۔ امّا آوازت را چناں بلند آر کہ ہر کس بشنود۔ و لطیفہا و نکتہا چناں گوئی۔ کہ ہمہ کس خندند و شعرہا چناں خواں کہ ہمہ را خوش آید۔ سادہ لوحی و صافی در دنئے زوّاراں را بہ بیں کہ با آں ہمہ ترس و بیم ترکماناں۔ از دیار دور دست خرجہاے گزاف مے کنند و بزیارت مے آیند۔ با اینگونہ مردم چہ کار نمیتواں کرد؟ باسانی ہمہ اتواں فریفت عقل شاں در چشم است۔ چشم شاں را پردۂ تنگ خردی تنگ پوشیدہ۔ چہ مے بینند تا چہ بفہمند۔ تو ہر چہ مے گوئی بنام خدا و پیغمبر

بگو- دیگر کاروبار: من چند وقت پیش ازیں - در ہمیں جا ہمیں کار کردم - از پول سقائی یک قطارِ قاطر خریدم - اکنوں انچہ می بینی"+
بقولِ قاطرچی عمل کناں - مشکے تازہ خریدم - با بندِ زنجیرین وشیرے برنجیں و کمر بندے چرمیں + قلابِ خطائے چند بکمر دوختم وطاسِ چل قل ہو اللہ چند - با زنگولہ و منگولہ بر وے آویختم + دو روز مشک را در آب جفت خوابانده بعد از آں پُر از آب نموده داخلِ صحنِ تربتِ امام رضا شدم و نوبتِ ہنر نمائی رسید - افتتاح سخنم اینکہ "عجب آب خوشگوارے دارم - جگر را خنک مے کند دنداں را مے ریزد - تشنہ را سیراب - و سیراب را تشنہ مے سازد - باغ بہشت را با ایں آب آبیاری مے کنند - آتش دوزخ را با ایں آب فرو مے نشانند"+ چوں دو روز بدستور العمل قاطرچی عمل کردم آشنا شدم + معلوم است در چنیں کارہا علم بعد از عمل مے آید +
سقایانِ مشہد را ہمیں کہ چشم بر من افتاد - آب دہان شاں خشک شد + بہم چشمی برخاستند - و بہ بہانہ اینکہ مراحق سقائی در آنجا نیست خواستند سر چشمۂ ہنرم را بہ بندند - یعنی از آب انبارم آب ندہند + اما دیدند کہ حریف آب دنداں و باب دنداں نیست چشم پوشیدند - گویا خداوند مرا برائے سقائی آفریده بوده است + آب گل آلود بد بوے انبارہا و سقاخانہا را بنامِ آب زلال چشمۂ تسنیم و کوثر میفروختم - و نمید انید از پہلوے تشنگاں چہ قدر مے اندوختم + پولِ یک

مشک را از دہ کس مے گرفتم و باز پول مے دادم ۔ ہمیشہ چشم بدستۂ زوار تازہ رس بود کہ از راہ نرسیدہ و غبار از چہرہ نہ شستہ جامِ آب بدستِ شاں مے افشردم ۔ کہ "بسم اللہ فی سبیل اللہ ۔ بشکرانۂ سلامتی از آفاتِ بلا ۔ و بیادِ لب تشنۂ بیابان کربلا جرعہ آبے بنوشید ۔ با گلاب مشہد منور سر و رو را معطر سازید ۔ مشک آبی ہم برائے خدا سبیل کنید" ۔

گاہ گاہ از اشعار میرزا احمد ۔ ازیں قبیل اشعار نیز با آہنگ خوش مے سرودم :-

نظم

بکن اے تشنۂ رحمت گلو تر
بیادِ آبروئے حوضِ کوثر

باب آئینۂ دل صیقلی کن
پس از دل یادِ عباس علی کن

نہ آبست ایں کہ از کوثر نمست ایں
نہ مشک است ایں کہ چاہِ زمزم است ایں

بود عینِ وے عیناً سلسبیلاً
مزاج او مزاجاً زنجبیلاً

با آب و تاب ایں گونہ گفتار و اشعار را ۔ خاطر نشان زوار مے ساختم کہ اولین ثواب ۔ ثواب نوشیدن آب و آب مشہد و آب من است ۔ انعام و احسانِ زوار بمن بے شمار بود ۔ قطرۂ از آبم ہدر نمے رفت و نکتۂ از اشعارم ہبا نمے شد ۔

چوں دہ عاشورہ رسید کہ ایرانیاں را دیوانۂ مصیبت و عزا مے سازد ۔ خواستم من ہم ہنر مشک گردانی بکنم ۔ تعزیۂ عاشورہ در میدان ارک کہ تماشا خانۂ ایام محرم است ۔ در حضور شاہزادۂ والئ خراسان

برپا شد۔ سالِ قبل سقائے گاؤیش نام در مشک گردانی مسابقت از ہمگناں ربودہ بود۔ گفتند کہ "از گاؤیش باید بر حذر بود کہ آلتِ جارحہ دارد و قوت منفعلہ ندارد" ۔ گوش نکردم ۔

وقت در رسید۔ شاہزادہ در سرارک بر غرفہ نشست ۔ اکابر داعیان در برابرش بایستادند۔ من بمیان آمدم۔ سراپایم از زخم تیغ دلاّکی خون آلود۔ تا کمر برہنہ مشکے در غایت بزرگی پُر از آب بر دوش در زیر بار گراں نقس زناں۔ آہستہ آہستہ تا بزیر غرفہ آمدم۔ و با آواز بلند۔ بمدح شاہزادہ و بمرثیہ خواندن شروع کردم ۔ شاہزادہ را خوش آمد یک اشرفی انعام انداخت ۔ مردم از احسان او منتجب و از حالت من متحیر شدند ۔ برائے تاکید اثبات ہنر۔ طفلے چند خواستم۔ و بر روے مشک سوار نمودم۔ آوازۂ "آفریں آفریں" بلند شد ۔ از آفریں رگ غرایبم بحرکت آمد ۔ طفلے دیگر خواستم بر مشک بنشانم ۔ رقیبم گاؤیش فرصت یافت خود بمشک برجست و با طفلاں نشست ۔ اگرچہ بروے بزرگوارئے خود نیاوردم۔ اندکے تحمل کردم۔ امّا از مہرۂ پشتم صدائے برخاست۔ کمر خم و شانہ ام از زور زنجیر کبود گردید و سراپایم خراشیدہ شد ۔ مشک را بر زمین نہادم۔ و تا عارضہ گرم بود۔ درد ے نیافتم۔ و بعد از چند دقیقہ معلوم شد کہ گاؤیش کارِ خود را دیدہ ست۔ و در من قدرت مشک برداشتن بر جا نگذاشتہ ۔ ایں بود کہ اسباب سقائی را فروختم۔ و

بانقودیکہ از آب و ہوائے سقائی اندوختہ بودم حالم بہ زوقت و رُو دم بمشہد بود۔ علی قاطر با کرایہ طہراں رفتہ بود۔ دستم بہ نصیحتش نمیرسید۔ خواستم گاومیش اہمرا قعہ کشم۔ ودیت بخواہم۔ گفتند "بیہودہ است۔ عارضۂ تو در ظاہر عبارت از خدشہ است۔ و در شریعت دیت خدشہ را نص صریحے نیست"۔ خواستم وکیل مرافعہ بگیرم۔ گفتند "زنہار وکیل مگیر ہم دعوایت باطل میشود۔ وہم آنچہ داری از دستت میرود"۔ دعوے خراں خواستند دعوایم را برایگاں بخرند۔ راضی نشدم۔ بارے کمرم شکست و صدایم درنیامد۔

گفتارِ دہم

درکنگاش حاجی بابا باخویش وقلیان فروشی پاگرد شدن

پس با عقل خود مشورت آغاز یدم کہ "بعد از شکستِ کمر تکلیف چیست؟" برائے انتخاب پیشۂ چند درپیش داشتم۔ گدائی در مشہد رواجے داشت! وچوں سقائی نیز شعبۂ از آں بود۔ راہ وچاہ آں را نیک آموختہ بودم ولے دانستم کہ اگر بداں طریق سالک شوم۔

عنقریب دامادِ عباس دوس مے شوم - اما از دریوزه عارم آمد + خواستم
میمونے یا خرسے بخرم + دیدم تعلیم خرس و میموں خیلے زحمت خیلے ہنر و
بے حیائی لازم دارد + خواستم روضہ خواں و تعزیہ گرداں شوم - دیدم
دریں کار بے حیائی بیشتر لازم است + خواستم واعظ شوم -
دیدم کہ احادیث و اخبار باید جعل کنم - و عربی نمے دانستم + خواستم
فال گیر شوم - دیدم فال گیر و رمّال در مشہد از سگ بیشتر است - و
ہماں میخورند کہ مرغ خانگی میخورد + خواستم باز دلاک شوم - دیدم
کہ پا بندے شوم و مشہد جائے ماندن نیست + دیدم کہ چرسی
و بنگی در مشہد فراوان است و من ہم ازاں جرگہ بدم نمے آمد + ایں
بود کہ عاقبت الامر اقرار کار بہ قلیاں فروشی نہادم - تدارک ایں
کار دیدم بہ قلیانے چند از قلیہاے کمر آویختیم - قرطئے برائے نہادن
سر قلیاں در پیش و مطہرۂ پر از آب در پہلو - قبلے برائے تنباکو
بر دوش - آتشدانے بر دست آویزاں - انبرہائے متعدد بدیں
سو و آں سو + خلاصہ بآں پا نہادنی ہا انبرہائے متعدد اطراف -
خارپشت حسابی شدم - چار قسم تنباکو خریدم - تبسی - شیرازی -
شوستری - کاشی + در ترکیب و ترتیب تنباکو با خس و خاشاک و
افزائیش و آمیزش با برگِ درخت و گیاه مہارتے داشتم - واز خدا
و خلق شرمے نداشتم + چہار قسم مشتری پیدا کردم - اعالی - اواسط -
اسافل - اراذل + اعالی را خالص + اواسط را نیم مخلوط - اسافل را

تمام مخلوط وارا ذل را خس و خاشاک صرف مے وادم ۔ و از ہر یک بفراخور حالِ شاں بہاے مختلف مے گرفتم ۔ و اگر کسے اعتراضے مے گرفت بنمودنِ کشاورز و کشت زار و سوداگر تنباکوے خود ہمہ حاضر بودم ۔

بسے بر نیامد کہ اولیں قلیاں فروشِ مشہد در آمدم ۔ در تنباکوے عطری فروختن ۔ و با سلیقہ قلیاں چاق کردن ۔ و بارندی نہ بندی کردن شہرتے نیک پیدا کردم ۔ از عمدہ مشتریانم قلندرے بود درویش سفر نام و چناں شناسائے تنباکوے خوب بود کہ جرأت تنباکوے بدبد و دادن نداشتم ۔ ہمیشہ قلیانم را بہ نسیہ مے کشید ۔ و اداے قرض را ہیچ فرض نمے دانست ۔ اما از طرفِ دیگر مشتری کش بود ۔ و من ہم بہ طیب خاطر بہ طیب خاطر او مے کوشیدم ۔ و دوستیش را نعمتے عظیم مے شمردم ۔

ایں قلندر مردے بود عجیب ہیئت ۔ غریب صفت ۔ قوی ہیکل بلند بالا ۔ عقاب بینی ۔ سیاہ چشم ۔ تیز نظر ۔ انبوہ ریش ۔ گیسواں تا بشانہ ریزاں ۔ تاجے ہشت ترک مکلل با آیات و ابیات بر تارک پوستِ تختے مرغزیں بر پشت ۔ منتشاے ہزار دندانہ بر دوشش ۔ کشکولے منّبت با زنجیر ۔ بر بخیں بہ دست ۔ خرقہ و جلبندش با کمال استادی بخیہ زدہ ۔ تسمہٴ پشمیں با مہرہٴ از سنگِ سلیمانی درمیاں ۔ تسبیح ہزار دانہ بر گردِ دست ۔ در کوچہ و بازار بہیئتے قدم

مے زد۔ "وشیئاً للہ" مے طلبید۔ کہ زہرۂ بینندگاں آب مے شد + باایں ہیبت و ہیئات۔ بعد از اُنس و اُلفت معلوم شد۔ کہ آں ہمہ آرائش و پیرایہ برائے فریب مردُماں سست پایہ است + مروے بود درباطن خوشخو۔ خوشگو۔ ظریف۔ ہمہ فن حریف + در زمانے اندک سلسلۂ دوستئ ماخیلے محکم شد + مرابسرِ دم درویشاں بُرد + اگر از ایشاں سودے نمے بردم۔ (چہ تنباکوے مخلوط بایشاں نمے توانستم داد و قلیاں ہم از نوکِ شاں نمے اُفتاد) اما از گفتار و صحبت ایشاں چناں خوشم مے آمد۔ کہ تلافئے ہمہ مافات مے شد + شبے درویش سفراز عادتِ خویش بیشتر سر گرمِ قلیاں شدہ بود۔ روے بمن نمود۔ کہ "حاجی! حیف نیست تورا با ایں عقل وشعور۔ دیدۂ باطن کور باشد۔ ایں قدر پست پایہ باشی کہ قلیاں فروشی را مایۂ گزراں سازی؟ میل آں داری کہ بسلک رنداں منسلک شوی۔ و بحلقۂ خاصاں درآئی۔ یعنی آدم شوی؟ راست است لباس درویشی درظاہر کم بہا و چرکیں نُماست۔ وگزرانِ ایشاں از دریوزہ و دریزۂ خوانِ دیگراں۔ اما ایں لقمہ لقمہ ایست رنگارنگ۔ کہ دراندوختن آں بہ کدِّ یمین و عرق جبیں احتیاجے نیست + زندگئے درویشاں تنبلی و تن آسانی است۔ وایں دو سلطنت و حکمرانی + بہ بیں شاعر چہ خوب گفتہ!

نظم

روضۂ خلدِ بریں خلوتِ درویشاں است
مایۂ محتشمی خدمتِ درویشاں است
آنچہ زر مے شود از پرتوِ آں قلبِ سیاہ
کیمیائے ست کہ در صحبتِ درویشاں ہست
دولتے را کہ نباشد غم از آسیبِ زوال
بے تکلّف بشنو۔ دولتِ درویشان است
قصرِ فردوس کہ رضوانش بدربانی رفت
نظرے از چمن نزہتِ درویشان است

یارے مردم زمانہ بازیچۂ دستِ درویشان است و در سایۂ ضعفِ نفس و سستیِ اعتقادِ ایشاں میزیم۔ و بریش ہمہ خندیم ہمانا تو با ایں استعداد و مایۂ فخرِ دودمانِ درویشاں بلکہ شبلی و جنید ایشاں خواہی شد"۔

ہمگناں ایں سخناں را تصدیق کناں بیکبار بتشویق و ترغیبم برخاستند و من ہم در باطن ایں کار را غنیمتے شمردم۔ اما از روے خاکساری و خفضِ جناح گفتم "من کجا۔ عالمِ درویشی کجا؟ پوشیدنِ خرقۂ درویشی کار ہر بے سروپا نیست۔ راست است مرا چنداں سوادے ہست کہ بتوانم خواند و نوشت۔ بلکہ قاریِ قرآں و حافظِ اشعارِ سعدی و حافظ نیز ہستم و بشاہنامہ بے تمتع نیستم۔ امّا ایں قدر معرفت در طریقت